

ВОЛОДАР КАЗКОВИХ СКАРБІВ

ВСТУП

Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне.

Т.Г. Шевченко.

Образ унікально-ідеальної людини Юрія Степановича Виноградського ще в ранній юності (десь в кінці 40-х років) запав мені в душу і там надійно поселився назавжди. Він став для мене зразком для наслідування і оберегом моєї віри в людину. Цей образ весь час наштовхував мене на роздуми про неспалимість добра і непростий шлях у нашому світі творців і носіїв того добра...

Я дуже добре пам'ятаю той день, коли вперше відвідав Сосницький краєзнавчий музей (тоді я навчався в Сосницькій середній школі, здається, в 9-му класі). Найбільше мене вразила перша зала, де знаходилися археологічні матеріали, і серед них – кістяк мамонта, що стояв, так би мовити, на повний зріст. Видно, моє захоплення побаченням відбилося на моєму обличчі і в спраглих очах, і директор музею, що спостерігав за мною, запросив мене до свого кабінету і став захоплено розповідати про експонати музею, про необхідність кожному глибоко знати історію рідного краю і про те, що значна частина тієї історії у матеріальному вияві знаходиться на різній глибині під землею – особливо на берегах річок та озер, і треба бути уважним до різних знахідок (уламків посуду, виробів з каменю і металу і т. д.) і повідомляти до музею про ті знахідки. Юрій Степанович говорив зі мною як рівний з рівним, говорив так щиро, так переконливо і так довірливо. Його очі світилися розумом і добротою.

Другого дня (була неділя), не зважаючи на мрячливу погоду, я подався до Десни з наміром щось там знайти, про що розповідав директор музею, і порадувати знахідками ту добру, милу людину.

Звичайно ж, моя пошукова робота була безрезультатною, я чимось схожий був на сліпе кошеня, бо ж бодай елементарних знань (не кажучи вже про навички пошукової роботи) не мав. Отож повернувся додому моркрий, брудний і розчарований. Але зерна, кинуті мені в душу Юрієм Степановичем Виноградським під час першої нашої зустрічі, не пропали, проростати вони стали значно пізніше, зокрема тоді, коли вже Юрія Степановича в живих не було, а я став працювати учителем української мови та літератури в Сосницькій середній школі і завідувати шкільною музейною кімнатою О. П. Довженка. Ось тоді я серйозно захопився краєзнавчою роботою, став цікавитися археологічною літературою, часто бував у Сосницькому краєзнавчому музеї, придивлявся до експонатів, прагнув навчитися визначати самостійно, до якої доби належали ті чи інші знахідки. Отож підкувавши себе теоретично, я став досліджувати різні урочища (спочатку ті, які вже досліджував Юрій Степанович, щоб, так би мовитим, набити руку на пошуковій роботі). Потім я вже став інтуїтивно відчувати, де можна відшукати сліди існування прадавніх людей. Звичайно ж, я не мав права займатися серйозними розкопками, бо не мав дозвільного документа, але не минав жодного зораного поля на околицях Сосниці (особливо розораних лугових ділянок), а також місць, де проводились земляні роботи, іноді робив невеличкі шурфи, щоб натрапити на культурний шар. І мені вдавалося дослідити навіть ті місця, до яких у Юрія Степановича, як кажуть, руки не дійшли. Отож назбирав уже чималенько археологічних матеріалів. До того ж я прилучав до своїх пошуків учнів, зацікавив їх тією роботою, і вони часто приносили мені досить цікаві знахідки. А потім і дехто з дорослих людей, дізнавшись, що я займаюсь краєзнавством і зокрема археологічними дослідженнями (до того ж краєзнавчий музей після смерті Юрія Степановича вже таким не займався), часом мені щось приносили цікаве або повідомляли про ті чи інші археологічні знахідки. Отож вирішив був відкрптити при шкільному музеї археологічний відділ.

Як я вже зазначав, своєрідним полігоном для мене (і для членів гуртка, який я організував з учнів Сосницької середньої школи) були досліджені й описані Ю. С. Виноградським урочища. Зокрема ми часто бродили розораним полем на урочищі Лан. Там

було два пагорби, де у 7-8 століттях нашої ери існувало поселення наших предків, яке відкрив Юрій Степанович, а десь у кінці 40-х років проводили там розкопки археологи з Інституту Археології АН УРСР. Між іншим, неподалік від того поселення Юрій Степанович виявив стародавнє кладовище, на якому були знайдені глиняні посудини, у яких знаходилися останки померлих після трупоспалення. Поселення на Лану було визначено як поселення культури роменського типу. Мені ж на одному з косогорів вдалося знайти фрагменти посуду епохи бронзи.

Мої дослідження околиць Сосниці тривали кілька років. Мною було виявлено чимало слідів поселень чи стоянок різних періодів. А найбільше – періоду бронзи, зокрема на Борімці, біля Красної гори В'юниської (біля о. Береза), біля рукавів озера Церковне, на урочищв Солов'їв хутір ; а за Гапішківкою, поблизу о. Гнилиця, я виявив фрагменти кераміки так званої ямково-гребінцевої культури, батьківщиною якої Юрій Степанович вважав таки Сосниччину, яка згодом поширилася й на інші території, а одним з моїх учнів на березі Убеді біля Новоселля був знайдений уламок тонкостінного лощеного посуду з чудовим геометричним орнаментом. Видатний археолог О. Черниш, поглянувши на ту знахідку, захоплено вигукнув: «Та це ж сосницька бронза!» Виявляється, в археологічній науці існує такий термін – «сосницька бронза». Цікаво, що посуд пізнішого періоду, який я знаходив, був набагато примітивніший, ніж посуд «сосницької бронзи». І це нашо́вхує на думку про якийсь розрив, викликаний, може, природніми катаклізмами. В одному місці я відкопав фрагменти кераміки десь 5 століття нашої ери, яку чернігівський археолог О. В. Шекун визначив як кераміку київського типу. Поряд з тією керамікою я помітив залишки проса і дуже тішився з того, але той же археолог не поділив моєї ейфорії, бо міркував як учений, а не делетант : «А може, то мишка нірку проточила і сучасне просо потрапило на старовинні черепки», – мовив він, посміхаючись.

А на урочищі Грядки (побіля х. Гапішківка) я виявив залишки житла періоду раннього заліза. Там поряд з керамікою знаходилося коло з випаленої глини з попелом та вуглинками всередині.

Пізніше, переглядаючи записки Юрія Степановича, я зрозумів, що він теж те урочище досліджував, але відшукав там лише фрагменти кераміки та крем'яні вироби доби неоліту.

Між іншим, досліджуючи назване урочище, аналізуючи місцеву топоніміку, я прийшов до висновку, що там у свій час мешкали переселенці із Волині (і навіть із тієї території, яка зараз входить до Ковельського району). Про це йшла мова у моїх публікаціях в місцевій газеті «Час»...

Але говорячи про свої дослідження, я не хочу перебільшити їх значення, тим паче, що я не професійний археолог, не історик взагалі, отож ті дослідження велися на досить примітивному рівні. Я хочу підкреслити інше: якщо б не Юрій Степанович Виноградський, то, напевне, не було б і отих моїх досліджень, як і не було б краєзнавчих публікацій колишнього учителя історії і директора Сосницької середньої школи Івана Лавріновича Сороки, і його брата Нестора Лавріновича, і багатьох інших краєзнавців ; може б, менше було сосничан, які вступали на історичні факультети вузів і закінчили їх ; а ще не безпідставною буде думка, що серед сосничан менше було б порядних людей – бо ж було їм на кого рівнятися, мали вони перед собою живий ідеал. Хочеться ще наголосити ось на чому: багато людей стверджують, що куди б доля не занесла сосничанина, він не може стримати своєї гарячої любові до краю свого дитинства, переповнений гордістю за той край, готовий аргументовано переконувати будь-кого, що той край таки унікальний. І отой потужний сосницький патріотизм у значній мірі викохав Юрій Степанович Виноградський. Цілющий вплив тієї людини на душі своїх земляків не підлягає сумніву.

Коли я працював над рукописом книжки з історії Сосниччини, для мене матеріали Сосницького краєзнавчого музею були найавторитетнішим джерелом. Глибше знайомлячись із рукописною спадщиною Ю.С. Виноградського, я не переставав захоплюватися його працелюбством, сумлінністю, стилем роботи, цілеспрямованістю і самовідданістю. У вступній частині рукопису я зазначив таке:

«Якщо хтось у муках шукає сенс життя, прагне його прожити зі смаком для себе і користю для людей, хай не пірнає в космічні глибини, натомість осягне життєвий шлях Юрія Степановича Виноградського і візьме собі за зразок його життєві принципи,

його громадянське сумління, його не декларовано-показну, а буденно-животворну любов до рідного краю, до своїх земляків.

Хто намагається знайти відповідь на запитання «Як зробити наш край багатим і щасливим, шанованим нами і світом?» – той дійде висновку : коли кожен буде жити і працювати так, як жив і працював Юрій Степанович, то багате і щасливе життя нашому краєві, а отже й кожному із нас буде гарантоване.

Усі, хто тим чи іншим чином мали і мають відношення до цієї книги, щиро визнають, що без багатющої наукової спадщини Ю. С. Виноградського ми, безперечно, не могли б успішно працювати над історією Сосниччини.

Зрештою хто спробував чи пробує свої сили у краєзнавстві, безперечно, користувався чи користується скарбами, витвореними наполегливою і копіткою працею патріота рідного краю, достойного сина Сіверщини Юрія Степановича Виноградського».

У своєму романі «Закон – тайга» у 5-й, останній частині, увиразнюючи образ головного героя роману Дмитра Четвертака, розповідаю про його роботу над створенням книги про рідну йому Тополівку. Там є такий фрагмент:

«Слід сказати, що його ідею (створення книжки. – М. А.) гаряче підтримав Федір Федорченко і став йому допомагати чим міг. Спочатку він повів Дмитра Васильовича до підвалу місцевого краєзнавчого музею, де знаходилися зібрані покійним Ігорем Степановичем археологічні матеріали. Там на полицях і столах були звалені сотні пакуночків з керамікою, на яких скрупульозно акуратним почерком були зроблені записи – повна інформація про час виявлення, місце, позначений історичний період, до якого належав матеріал. Але біда в тому, що, знаходячись у сирому підвалі, папір, у якому була запакована кераміка, місцями потрух, а до того ж потрудилися над тими пакуночками миші. Отож у деяких місцях перемішалася кераміка різних епох, а отже втратила свою історичну цінність. Звичайно ж, Дмитро Васильович сподівався, що покійний Ігор Степанович, як серйозний учений, зробив запис кожного пакунка в інвентарних книгах. Отож вирішив до підвалу більше не заглядати, натомість порадив Феді переглянути археологічний матеріал і, може, щось перепакувати – бодай у такий спосіб виявити повагу до Ігоря Степановича. А сам став працювати над інвентарними книгами і не міг стримати свого захоплення титанічним подвижництвом

покійного. Щоб стільки і так зробити, потрібно бути надлюдиною. А в його пам'яті залишився невисокий сивий худорлявий чоловік – спокійний, урівноважений, скромний, добрий. І видно, попри всі труднощі, це була щаслива людина, яка все життя віддала улюбленій справі служінню людям. То був істинний патріот без камуфляжу, без пишномовного запевнення в любові до свого краю, до його люду. От хто міг би створити цікаву, на високому науковому рівні книгу з історії Тополівщини. І не створив. А чому? Дмитро Васильович прагнув (бодай для себе) відповісти на це запитання. Перш за все, міркував він, причина відсутності такої книги знаходилась не в самому ученому-краєзнавцеві, а в тому політичному режимові, при якому над кожною людиною висів домоклів меч, висів на такій тоненькій ниточці, за кінець якої трималася державна рука, від якої залежало, коли ту ниточку обірвати. Дійовою особою тієї суспільної драми був страх, який керував не лише вчинками, а й думками. Усі були в полоні того страху, для всіх законом було оте гулагівське застереження: «Шаг влево, шаг вправо считается побегом. Конвой применяет оружие без предупреждения!»

Отож Ігор Степанович, мабуть, не міг і подумати про те, щоб написати історію свого району, бо кожною клітинкою відчував холодне вістря «свого» домоклового меча, а як людина чесна, не міг брехати і лицемірити, підспівувати і підтанцьовувати... До того ж мав походження далеке від пролетарського»...

Хоча мій літературний герой виступає під іменем Ігоря Степановича і пов'язаний він не з Сосницею, а з Тополівкою, а все ж його прототипом є Юрій Степанович Виноградський, і те, що пов'язано із ним, зафіксовано в романі.

Отож, окрім усього іншого, у наведеному фрагменті я дав відповідь на запитання: «Чому Юрій Степанович, маючи такий потужний матеріал із краєзнавства, не скомпонував книжки з історії Сосниччини (та й не лише з Сосниччини, бо ж, як видно з археологічних матеріалів, він міг би написати й історію Менщини і Чернігівщини взагалі). Правда, може, моя версія відповіді на те запитання, зафіксована в романі, є неповна. Адже в період своєї активної краєзнавчої діяльності він був увесь поглинутий саме дослідницькою роботою. І звичайно, часу для komponування книжки у нього не було. Це підтверджує й уривок з листа Юрія Степановича до свого друга Івана Федоровича Дяченка десь

післявоєнного переоду, який цитує у своїй статті Марія Миколаївна Мірошніченко:

«Поділюся своїми радощами великими. Музей з нового року одержить штати – та які! Директор, три науковці... Ніколи не чекав такої благодаті. Якби мені ще зняти тягар директора, щоб не ходити на наради, не займатися господарськими справами. Як би пішла в нас наукова робота! Я вже обміркував усе до подробиць на літо у напрямку, в перспективі. Адже тут не один, а як і всі п'ять! Ми пізнаємо, вивчимо так Сосниччину, що дай Бог те зробити академічній експедиції. Якщо буде дозвіл, проведемо й розкопки. Я знаю, де найдоцільніше. У музеї біла пляма, як на небі чорні діри, – це культура монголо-татарського ярма, період татар.

Розкопки висвітлять...

Звичайно, ми вже не помітимо вузькооких, метисів, татар та слов'ян. Ми розгорнемо такі дослідження! В музеї багато старовинних книжок, яких я не встиг і не міг за дифіцитом часу опрацювати. Вони наведуть нас на інші напрямки досліджень. Музей – це не статуя, не архітектурна споруда, храм, чи палац, чи щось інше, стале, скільки не споглядай. Музей той заслуговує уваги, де є зростання, де з кожним роком додається нове, як стародавнє, так і сучасне. І ми це зробимо. Один я був – мало, два – вже добре, а п'ять – яка сила!»

Отой емоційний сплеск сприймається нині неоднозначно. Він, звичайно, глибше розкриває внутрішню суть Юрія Степановича і, перш за все, стверджує на думці, що цій людині зіркова хвороба не загрожувала, бо в краєзнавця щодо неї був вироблений імунітет. Отож ставши директором створеного ним музею, він не тримався за директорське крісло, готовий був будь-коли звільнитися від чиновницьких обов'язків, які заважали йому займатися дослідницькою діяльністю, до чого з юних літ прикипів душою.

Але тепер, маючи інформацію про те, що надії, які покладав Юрій Степанович на своїх молодих співробітників (мабуть, йому і в страшному сні не могло приснитися, які кадри він отримає з керівних райкомівських рук) не справдилися, відчуваєш жаль і душевний біль. Так ніби з тобою подібна прикрість трапилась. А ще, виходячи зі сказаного, можна переконливіше відповісти на запитання: «Чому Юрій Степанович, стільки зробивши для науки,

не захистив бодай кандидатської дисертації?» Мабуть, для нього те було менш важливим, ніж максимально розкрити історичні сторінки рідного краю. І він не хотів тратити сили на здобуття якихось там ступенів (хоча справді: на основі тих матеріалів, які були в його розпорядженні і завдяки глибокій повазі, яку виявляли до нього представники наукових кіл, він міг би захистити не одну дисертацію. А можливо, тут стали на заваді й інші причини. Адже він в молодості пішов у життя з дипломом юриста, а не історика. Звичайно, із його знаннями й досвідом він міг би не один диплом здобути, вступивши до радянського вузу бодай на заочне навчання. Але знову ж таки на те потрібно було тратити багато зусиль, які так потрібні були йому для дослідницької роботи.

Деякі біографи Юрія Степановича стверджують, що хоч «чиновницька кар'єра юриста обіцяла Юрію Степановичу «золоті гори», проте «Виноградський-народознавець переміг у ньому чиновника».

Але, як мені здається, і у вивченні життєпису непересічного краєзнавця потрібно бути по-науковому сумлінним. На мою думку, тут, окрім особистих уподобань, в значній мірі зіграли й життєві реалії. Так, у віці 42 років Юрій Степанович досить високо піднявся по службовій драбині. Та тільки ж треба враховувати час. Адже була в розпалі світова війна, і Виноградський, що працював у Польщі, змушений був повернутися на Чернігівщину. А незабаром назріли й інші суспільні катаклізми. Під час революції і після неї навіть ті, що до того були успішними юристами, не мали змоги вписатися в тогочасне життя, цьому не міг допомогти диплом юриста і послужний дореволюційний список. Навпаки, те все могло лише завадити, бо до влади приходили ті, які гордо заявляли : «Мы университетов не кончали!».

Ясна річ, у ті непевні часи і Юрій Степанович не міг почуватися впевнено. Тим паче, що він син священника, і вся його рідня, як нижче дізнаємося, не могла бути благонадійна в очах тодішнього ЧК чи НКВД. І хоч в дореволюційні часи, як стверджує в своїй монографії «Залюблений в Сіверську землю» Віталій Пригоровський, «рід Виноградських користувався в Сосниці особливим довір'ям», та в часи, коли підносився той, «кто бил

нікєм», ота колишня повага до роду Виноградських лише шкодила.

Зрештою, як би там не було, а життя Юрія Степановича в основному склалося оптимально – він проніс його через складні суспільні катаклізми впродовж дев'яносто двох років, проніс гідно, з користю для людей і залишився в їх пам'яті як Справжня Людина, як Справжній Патріот, гідний наслідування.

ЧАСТИНА ПЕРША

Звичайно ж, найнадійнішим джерелом інформації для створення образу Юрія Степановича Виноградського є його «Автобіографія», написана 6 грудня 1959 року. Хоча, враховуючи тогочасні політичні реалії (кінець 50-х років), за яких вона писалася, на стовідсоткову надійність навіть такого документа розраховувати не слід. Адже будь-хто у той час, пишучи про себе, піддавав те внутрішньому контролю, гадаючи, що можна сказати, а що ні. Адже сучасні дослідники, навіть аналізуючи «Автобіографію» такої відомої людини, як Олександр Довженко, знаходять там чимало навмисних недомовленостей, замовчування деяких фактів із свого життя, іноді суттєве подаючи як несуттєве чи випадкове і т. д.

І все ж таки автобіографія будь-кого є авторитетнішим джерелом, ніж, скажімо, спогади про людину.

У мене під руками чернетка «Автобіографії» Юрія Степановича з багатьма авторськими виправленнями, і я намагався розшифрувати ті виправлення, подати її з оптимальною точністю, до того ж мовою оригіналу (зрозуміло, та «Автобіографія» писалася як офіційний документ, а офіційною мовою на Україні тоді була російська).

АВТОБИОГРАФИЯ

Я, Юрий Степанович Виноградский, родился 23 апреля 1873 г. в г. Соснице Черниговской губернии. По своему происхождению относился к сословию потомственных почетных граждан. Мои родители материально не были обеспечены. По смерти отца (когда мне было 13 лет) я с 15-летнего возраста начал добывать себе средства к жизни своим личным трудом. В дальнейшем труд я поставил «во главу жизни», чему способствовало трудолюбие моей матери. Первыми моими воспитателями, кроме ее, были: луг, речка Убедь и лес. Живописные окрестности Сосницы, в том числе рек Десны, Сейма и многих красивых озер возбудили у меня любовь к родной природе, а ранее (в возрасте 9 лет) ознакомление с поэзией («Кобзарем») Т. Г. Шевченко вызвало у меня интерес к родному слову и поэтическому творчеству народа.

Песни, распространенные в то время в Соснице, окружали меня. Они пленили меня и мотивами, и своим содержанием. Особенно заинтересовали меня некоторые обрядовые песни, что отчасти объясняется соблюдением в семье моих родителей некоторых странных обычаев, особенно во время зимнего солнцеворота. Историзм песен и подобного рода обычаев, подогретый рассказами стариков о давних событиях (хорошо помню рассказ очевидца, родившегося в 18 столетии, о прохождении через Сосницу пленных французов в 1813 году) привлекли мое внимание к историческому прошлому нашего края.

Так зарождались зерна краеведческой работы.

Я получил низшее образование в Сосницком приходском училище, среднее – в Черниговской гимназии и высшее – в Киевском университете.

Чернигов для меня – не только исторический город, с памятниками которого я стал знакомиться с тринадцатилетнего возраста, но и родной город, а Киев, мать городов русских, моя альма матер.

Средства к жизни мне пришлось добывать так называемым репетиторством, а затем службой в госучреждениях. Находясь на службе в Варшаве, я работал в архивах, библиотеке и читальне, был избран членом Общества истории, филологии и права при Варшавском университете. В библиотеке этого университета я изучал материалы, относящиеся к истории и этнографии Черниговщины. Тогда же, в 1906 году, я закончил свою первую научную работу на тему «К диалектике Задесенья», основанную на моих личных наблюдениях и занятиях (начатых еще в 1889 году). Но эта работа была напечатана лишь при советской власти (на украинском языке). Было желание найти что-нибудь новое, неизвестное, расшифровать загадочные названия разных урочищ, записать песни (в предположении, что они неизвестны) и особенности говоров местного населения и обязательно передать это другим людям. Такое стремление было у меня уже в юности.

Великая Октябрьская революция застала меня в Чернигове, куда я был эвакуирован в 1915 году по случаю империалистической войны. В Чернигове был избран членом Губернской Архивной Комиссии и стал во главе Общества охраны памятников искусств и старины. В 1919 году во время организации советских

учреждений в Чернигове был направлен на советскую работу и назначен Председателем Губернского комитета по охране памятников культуры при Черниговском Губнаробразе. Во время моей работы в названном Комитете с 20 марта 1919 года по 20 апреля 1920 года я был руководителем по организации нового музея, получившего название Третий Советский Музей (он вошел в состав Черниговского Исторического Музея). Я продолжал изучение материалов, относящихся к родному краю, пользуясь подобными материалами в черниговских музеях и архивах.

За то время, когда Чернигов был прифронтовым городом и три раза подвергался бомбардировкам, переходя из рук в руки, названному Комитету при моем непосредственном участии удалось сберечь три музея и 5 больших архивов в Чернигове.

Моя командировка в Сосниц для работы по охране памятников культуры совпала с эвакуацией города Чернигова по случаю наступления на Киев и другие местности белополяков. Тогда я положил начало Сосницкому краеведческому музею, который существует как государственное учреждение с 1920 года.

Будучи назначен с 1. 07. 1920 года заведующим Сосницкого музея, пополнял его фонды путем научно-исследовательской работы на стоянках, городищах, селищах и в разных урочищах в Сосницком и соседних районах. Мной было открыто свыше 50 стоянок эпохи неолита и бронзы, раньше не известных в науке. Кроме того, я собирал картины, книги, посуду, орудия для обработки земли и другие предметы, в которых воплощен труд рабочих и крестьян Сосницкого и других районов. Собранные

Экспонаты, расположены по системе смены социально-экономических формаций, представляют собой документы, доказывающие закономерность в истории развития общества на территории Сосницкого и соседних районов Черниговской области, а вместе с тем они служат базой для массовой политико-просветительной работы. Высшей Квалификационной Комиссией УССР я был зарегистрирован как научный работник, проводящий самостоятельные научные исследования. Моя работа в музее в качестве научного работника во время немецкой оккупации сыграла положительную роль в деле сохранения этого государственного учреждения и его ценностей, что и отмечено награждением меня медалью «За доблестный труд во время Великой Отечественной войны».

Моя научно-исследовательская работа в честь 25-летия со дня основания Сосницкого краеведческого музея была засвидетельствована и получила высокую оценку Института Археологии Академии Наук СССР в его адресе на мое имя, что повторено было во втором адресе Института Археологии по случаю моего 80-летия.

Так как мной было уделено особое внимание по линии краеведения и исследования археологических памятников, то много моих рукописей было направлено в Институт Археологии, где они и хранятся, а 23 копии и 12 рукописей в оригиналах находятся в архиве Черниговского Исторического музея. Некоторые мои работы напечатаны в изданиях Академии Наук СССР, а ряд отдельных статей нашли себе место в газетах «За соціалістичну Сосниччину», «Зоря комуни», «Червоний прапор» о садо-огородничестве, школах, о климате, описании местностей, справки по истории и прочее.

Открытие мной участка земли с залежами высококачественной глины возле хутора Андреевка сыграло роль в производственном отношении: по моей инициативе там сооружен крупный кирпичный завод.

Я несколько раз принимал участие в археологических экспедициях Академии Наук СССР и УССР и неоднократно исполнял отдельные поручения. Выступая с докладами и лекциями в Сосницком музее и вне его в разных учреждениях и организациях, я постоянно вел политико-просветительную работу в массах.

По случаю ухудшения здоровья выйдя на пенсию в 1951 году, я продолжаю отдавать свои силы краеведческой работе. За это время напечатаны мои две статьи Академией Наук УССР (Институт Археологии и Институт Языковедения) и целый ряд заметок краеведческого характера были помещены в газете «Червоний прапор», редакция которой недавно также засвидетельствовала положительную оценку моей работы.

6 декабря 1959 г.

г. Сосница Ю. Ви ноградский.

Отже мені вдалося із чернетки «Автобіографії», написаної Юрієм Степановичем у віці 86 років, зробити чистовик, розшифрувати десятки нерозбірливих слів, втиснутих і між рядками, і на полях,

врахувати усі викреслення і виправлення слів. Звичайно ж, у такому солідному віці рука Юрія Степановича не могла бути дуже вправною, але що стосується голови, то там було все на високому рівні. До такого висновку може прийти кожен, хто ознайомиться з цією реконструйованою «Автобіографією». І може, це є ще одним доказом того, що неледача голова довго залишатиметься світлою. А можна зробити й ширший висновок: неледача людина, яка має перед собою світлу мету, до того ж у душі якої немає місця для зла, має більше шансів стати довгожителем, аніж людина ледача і зла. Адже судячи і з наведеної «Автобіографії», і з спогадів, і з ознайомлення з тим науковим спадком, який залишив після себе справжній подвижник і справжній патріот Юрій Степанович Виноградський, то з точки зору, так би мовити, середньостатистичної людини, можна сказати, що він прожив дуже важке життя. А що стосується «Автобіографії», то її, як джерело інформації, використовуючи сучасну парламентську лексику та фразеологію, можна взяти лише за основу, і лише після числених доповнень (а то й полеміки) вона може стати повноцінним документом. Звичайно, публічної полеміки про життя і діяльність Юрія Степановича не було (і мабуть, не буде). Але така полеміка може мати місце в душі кожного, хто глибоко вникне в суть питання.

Другим джерелом інформації про Юрія Виноградського є спогади про нього і різні публікації, пов'язані з постаттю ученого-краєзнавця. Щодо спогадів, то, на мою думку, вони не є абсолютно надійним джерелом інформації. Якось, я пригадую, у Сосницькому меморіальному музеї О.П. Довженка відбулась презентація біографічного роману Сергія Петровича Плачинди «Олександр Довженко»(звичайно ж, в присутності автора роману). Під час обговорення я зауважив таке:

«Роман, звичайно, прекрасно написаний і дуже потрібний. Але за основу його в основному взяті спогади тих людей, які знали Олександра Довженка, зокрема і його співучнів. А спогад – це не документ. Адже, по-перше, у нас усталилася традиція про покійника або нічого не говорити, або говорити лише позитивне ; по-друге, треба враховувати, хто об'єкт спогадів. Наприклад, говорячи про свого співучня, який згодом став видатним кінорежиссером із світовим ім'ям, Іван Трохимович Тишина, що сидів за одною партою з Сашком Довженком, свідчить, що Сашко

був доброзичливий, чемний, готовий завжди прийти на допомогу, ділився всім, що мав. А якби, припустим, Довженка посадили до в'язниці (що було досить імовірним) і приїхав би якийсь високопосадовий енкаведист (чи емдебіст) і став цікавитись, яким був в'язень, коли навчався в школі, то могло статись, що хтось із його співучнів, що його вихваляв, міг би якщо не пригадати, то вимислити щось негативне про Сашка на зразок: він зазнавався, адже батько його був заможним, а ще одного разу Сашко Довженко позичив у нього ручку і не віддав. І так далі... Тут міг зіграти отой психологічний штамп:

– Скільки буде два по два?

– А скільки вам треба?

Отож доводиться зважати на подібний штамп і в даному випадку».

Щодо спогадів про Юрія Виноградського, то поки що можемо обмежитися лиш змістовним і вичерпним нарисом-спогадом Івана Федоровича Дяченка «Творець відкритої книги», опублікованим в 5-ти номерах газети «Радянський патріот», за 1990 рік, присвяченому 70-річчю створення Сосницького краєзнавчого музею. Цей спогад можна б назвати поемою в прозі, він сповнений ліризму, мудрості і любові до героя того твору. Видно, Іван Федорович творив той спогад як пам'ятник шанованій ним людині. Подібних спогадів про Ю.С. Виноградського, наскільки мені відомо, нема, лише окремі фрагменти в деяких публікаціях, яких з'являлося було чимало в ювілейні роки Сосницького краєзнавчого музею. Серед авторів таких публікацій слід відзначити відомого письменника Володимира Дрозда (нарис «Подих віків»), журналістки Н. Ф. Решодько, колишнього наукового працівника музею Ф.Ф. Іваненка, колишнього працівника райгазети В.Т. Косяненка, Л.Ленюка, Віталія Пригоровського (монографії «Залюблений в землю Сіверську» та «Народознавчі дослідження Юрія Виноградського» («Народна творчість та етнографія». – №4. – 1993р.).

Звичайно ж, найзмістовнішими (поряд з спогадами І. Ф. Дяченка) є публікації Віталія Пригоровського та Федора Іваненка...

Отож продовжу реставрацію образу Юрія Степановича Виноградського, доповнюючи його «Автобіографію» деякими

деталлями із названих публікацій, із власних роздумів, а основне – із робочих записів, які залишив після себе наш унікальний і універсальний краєзнавець.

Про свій рід в «Автобіографії» Юрій Степанович сказав дуже коротко, так би мовити, телеграмно: «...относился к сословию потомственных почетных граждан», «Мои родители материально не были обеспечены». І здається, в архівних матеріалах Юрія Степановича нема дослідження його родоводу.

Не було що сказати? Ну, ні. Адже не дарма Виноградські вважалися «почесними громадянами». Відомо, що у радянські часи не варто було (а може, й небезпечно) коментувати оте «почесні громадяни». Інша справа, якби члени того роду були, так би мовити, «вічними революціонерами». Навіть оте «син священника» в радянських офіційних очах не прикрашав біографії Юрія Степановича. Та і як розцінювати матеріальне забезпечення родини священника? Все береться в порівнянні. Мені не відомо, ким був дід по батькові (та й по матері) Юрія Виноградського. Теж, певно, почесним громадянином. А матеріальне забезпечення священника, мабуть, залежало від його приходу. Із книги «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Чернигов, Земская типография, 1874 год) можна дізнатися про таке:

Кількість прихожан Сосницької Покровської церкви :

1770 рік. Чоловіків – 224, жінок – 246.

1790 рік. Чоловіків – 275, жінок – 270.

1810 рік. Чоловіків – 320, жінок – 305.

1830 рік. Чоловіків – 348, жінок – 345.

1850 рік. Чоловіків – 401, жінок – 435.

1860 рік. Чоловіків – 429, жінок – 471.

Отож така кількість парафіян числилася за Покровською церквою, коли там священником був батько Виноградського (десь по 1786 рік), а потім, напевно, покійного батька замінив його син Василь Степанович (роки життя : 1862-1908), про що свідчить надгробок біля Покровської церкви.

Між іншим, звертає на себе увагу зміна співвідношення між парафіянами чоловічої статі і жіночої. До 1850 року кількість чоловіків переважала кількість жінок, а з того року кількість парафіян жіночої статі різко збільшилася. Напевне, були до того якісь причини, які спонукають до роздумів.

Це стосовно можливих статків родини. А стосовно духу родини і впливу того духу на духовний розвиток Юрія Виноградського, то тут слід кілька слів сказати про Покровський храм, у якому були священниками і його батько, і його брат, і могло бути, що й дід священникував.

Ось фрагмент інформації про названий храм:

«Визначне місце у цьому переліку об'єктів архітектурної спадщини займає Покровська церква. На сьогодні – це єдиний православний храм, який вижив у вирі трагічних для культових споруд Сосниці історичних подій 20 ст. – безбожного панування більшовицької ідеології.

Дата побудови першої дерев'яної Покровської церкви невідома. Згідно літературних та архівних джерел : «Церква побудована на місці старої в 1724 році. Заснована на честь Пресвятої Богородиці за благословенням єпископа Чернігівського Ірадіона. Чудовий іконостас побудований коштом преосвященника Іларіона Суздальського, уродженця Сосниці. На церковному Євангелії був напис: «Це Євангеліє на церкву Покрови, що в Сосниці, член синода єпископ Іларіон Суздальський; Подольський 1750 р.» (Куриленко М. І. Свята Чернігівська земля. – Ніжин; Міланік, 2007р.).»

Заслужений архітектор України,
Дійсний член Українського національного комітету
Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (SCJVIS),
Головний архітектор проектів інституту «УкрНДІ
проектреставрація» Володимир Касьяненко.

Говорячи про формування світогляду Юрія Виноградського, слід зауважити, що сосницькі чумаки, вирушаючи в далекий і небезпечний похід, збиралися біля Покровської церкви, і священник благословляв їх, виголошував для них напутнє слово.

Віталій Пригоровський у згадуваній уже монографії відтворює в уяві ту картину:

«Валка з 30 – 40 возів запруджувала всю вулицю. Видовище було незвичайне. Молебень перетворювався в бентежну загальноміську картину. Бомкали дзвони. Ревли воли. Матері благословляли синів, дружини – чоловіків, сестри – братів; діти

вдовольнялися тим, що й вони безпосередньо причетні до проводів...

Ще свіжі в пам'яті сосничан картини чумацьких проводів, потім повернень, численні перекази та легенди про чумацькі пригоди неабияк бентежили малого Юрка і спонукали до роздумів, до пізнання й осмислення багатьох невідомих йому речей...

Від батьків і сусідських дідів Юрій довідався, що в Сосницю особливі сорти гарбузів, чудернацькі види тушканчиків та інші різні дивинки теж завозились чумаками. А ще привозилось ними море всяких бувальщин. Про те, як десь аж у Перекопі стягували у них плату за сіль. Як лякались вони кумедних баб-птиць (пеліканів), як у нічних степах відганяли диких звірів від свого чумацького табору»...

Оце я додаю те, чого бракує «Автобіографії» Ю. С. Виноградського, у тому числі й інформації про свого батька.

А може, ота родослівна й призвела до того, про що говорив згодом науковий працівник Сосницького краєзнавчого музею Федір Федорорвич Іваненко (між іншим, єдиний з працівників музею, що не без впливу вже покійного Юрія Степановича захоплювався археологією, прагнув бодай ближче познайомитися з тими місцями, де ступали дослідницькі ноги великого краєзнавця):

«Ось старенька газета «За соціалістичну Сосниччину»». 1936 рік. Напередодні страшного 1937 року дописи-доноси зловісно ляскають батогом: Куркулі! Підкуркульники! Саботаж! Шкідництво! Злочинна бездіяльність!

Це мова єжовських часів. І поруч Виноградський тихим голосом розповідає про знахідки старожитностей на в'юниському торфовищі, дякує добрим людям за допомогу. І невздогад йому, що незабаром за ним заскрегочуть засуви і забряжчать тюремні замки. Котрийсь із наших сексотів настукав куди треба, що сосницький завмузеєм розглядає підозрілі глиняні таблички з якимись позначками. Що то було? Можливо, старі кафлі? Цього вистачило для звинувачення Виноградського в китайському шпигунстві, і ось уже куцопала п'ятірня чекіста хапає його за шиворот, турляє в потилицю, і старий учений летить по коридору, розкинувши руки і перебираючи ногами в повітрі.

Так з гумором згадував Юрій Степанович цю не вельми смішну пригоду.

Його все-таки випустили з страшних застінків НКВД, але не тому, що звинувачення було занадто вже безглуздим. На це ніхто не зважав: слідчі часто примушували самих звинувачених вигадувати на свою шию неіснуючу провину. По-моєму, справа тут ось у чому: як Виноградського брали, на стіні над столом слідчого висів один портрет,, а вже як відпускали на волю – інший. Коли Миколу Івановича Єжова замінили «інтелігентною людиною в пенсне» Лаврентієм Берією, декого з таких ось «китайських шпигунів» звільнили, а частину єжовських слідчих ухопив хапун – носив вовк, понесли і вовка, така діалектика».

(Ф.Ф. Іваненко, «Історик, археолог, краєзнавець» // Рад. патріот. – 1998. – 22 квітня.).

Про цей фрагмент з біографії (звичайно ж, не з «Автобіографії») Ю. С. Виноградського дуже коротко (люди компартійного вишколу не дуже люблять заглиблюватися в подібні фрагменти) говорить і Віталій Пригоровський у своїй монографії «Заюблений у землю Сіверську»:

«Але в 30-ті роки покотилася хвиля арештів українських інтелегентів. Стандартне звинувачення у причетності до «контрреволюційної української націоналістичної організації» було пред'явлене і сосницькому досліднику. Під цей «контрреволюційний» шумок в червні 1938 року Виноградського арештували. В грудні того ж року з-під арешту звільнили. Від керівництва музеєм невдовзі усунули, залишивши, щоправда, на посаді наукового працівника».

Шанувальникам лаконізму можна захоплюватися такою стислою інформацією.

Але людина, наділена уявою та ще й знайома з такими поняттями, як «тюрма», «допити радянських слідчих» за отою дуже скупю інформацією може побачити набагато більше, ніж побачив Віталій Пригоровський. Отож автор цих рядків і є такою людиною. Відомий український письменник Олекса Мусієнко у статті «Такий він, Микола Адаменко» («Літ. Україна». – 1994. – 19 травня) говорив:

«Слідчі МДБ явно прагнули зробити безкомпромісного Адаменка одною з центральних постатей міфікованого судового процесу. Про це свідчить уже те, що за неповних сім тижнів

ув'язнення йому було вчинено 24 допити. Бувало, його допитували двічі на добу».

Хтось може спитати: «А до чого тут Адаменко?»

Та я посилаюсь на себе не через брак скромності, а щоб підкреслити, що я краще розумію оте семимісячне ув'язнення.

І давайте вдамося до простої арифметики. Коли Адаменку за сім тижнів вчинили 24 допити, то скільки допитів можна було вчинити Юрію Степановичу за 7 місяців? До того частина із отих вчинених мені допитів припадає вже на той час, коли нарешті «батька всіх народів» настигла смерть. А Виноградського допитували в самий пік сталінських репресій.

А ще ж треба врахувати те, що в тридцятих роках дослідницька робота Юрія Степановича набирала неймовірних обертів. І ось – арешт, допити, тортури. Цілих сім місяців! Про те, як тоді поводитися з в'язнями, особливо з політичними, заплічні майстри НКВС, ми вже маємо детальну інформацію і з документів-оригіналів, і з літератури, зокрема й меморіальної. Мабуть, потрібен був чималий час для дослідника, щоб після того всього прийти до тями. Такий висновок можна зробити, бодай побіжно познайомившись з дослідницькими записами Юрія Виноградського. Для тих записів було використано досить об'ємну канцелярську книгу, де коротко описано все, що знайдено самим Юрієм Степановичем чи кимось іншим на території Сосницького та сусідніх районів. Вражає науковий підхід дослідника до своєї наукової роботи. Юрій Степанович позначає населений пункт («назва залюдненого пункту»), на якому чи побіля якого знайдено ту чи іншу річ, яка стала (чи не стала) музейним експонатом, добу, до якої належить знахідка, короткий опис знахідки (чи знахідок), що знайдено, інвентарний номер, під яким знахідка числиться в музеї, хто знайшов і коли, де згадується чи з чиїх слів занотовано.

Отож у такий спосіб зафіксовано сотні знахідок дрібненьким акуратним почерком, ті записи займають 19 сторінок, перша знахідка датується 1925 роком, а остання на тих 19 сторінках – 1937 роком.

А далі – кілька записів, зроблених у 1944 – 45 роках, у яких перераховані знахідки із урочища біля Малого Устя та «стоянки над Піснею».

І на цьому записи обриваються, хоч у зошиті ще залишається багато чистих сторінок. Виникає думка, що після звільнення з ув'язнення та впродовж кількох післявоєнних років пошукова активність Юрія Степановича дещо знизилась. А ще є підстави гадати, що в отой не сприятливий для досліджень період, учений намагався систематизувати наслідки своєї попередньої дослідницької роботи, тобто за основу узяти записи, які він робив на кожному пакеті із знахідками і перенести те все в окремий зошит, тобто зробити такий собі загальний звіт перед майбутнім і перед самим собою – своєрідний пам'ятник своїй науковій діяльності. Про те свідчить таке: всі записи зроблені стабільним почерком (включаючи й записи 1944-45 років) і одним чорнилом.

До тих записів я ще буду повертатися, а поки що зроблю кілька зауважень щодо «Автобіографії» Ю. С. Виноградського та спогадів І. Ф. Дяченка.

Я сподівався, що у спогадах останнього я знайду суттєве доповнення до «Автобіографії», зокрема стосовно родоводу останнього і його арешту. І хоч ті спогади писалися в 1990 році, вже напередодні проголошення незалежності України, коли в газетах та журналах з'явилося стільки різної інформації, про яку ми навіть мріяти не сміли в сталінсько-брежнєвські часи, але душі більшості людей ще не були готові до кардинальних суспільних змін. То породовжувалася ота горбачовська «перебудовна смуга» і гласність стала модним словом. Але...тоді побутувало таке фольклорне тлумачення поняття «гласність»:

«Гласність – це коли зверху шумить, а внизу тихо». Отож на кожному кроці люди продовжували натикатися на різні табу, і таких спотикачок у свій час не обминув Юрій Степанович, а вже і в названу смугу – Іван Федорович Дяченко.

А тепер спробуємо, обминувши оті табу, дещо додати до сказаного Юрієм Степановичем про його рід.

Спочатку про батька, про якого в «Автобіографії» сказано лиш те, що він помер, коли хлопцеві було тринадцять років. Отже те трапилось імовірно в 1886 році. У деяких дослідженнях сказано, що батько Юрія Степановича помер дуже рано, але в якому віці він помер, мені не вдалося визначити. Чомусь серед сосничан склалася була думка, що надмогильник, який залишився з багатьох надмогильників біля Покровської церкви, яка була побудована в 1724 році (та ще й на місці старої), то надмогильник

батька Юрія Степановича. Отож я мав би уточнити роки життя отця Степана Виноградського, прочитавши напис на надмогильнику. Але я там прочитав таке:

«Виноградський Василь Степанович.
1862 – 1908 р. р.»

Отож сосничани помилялися. Той надмогильний камінь не з могили батька Юрія Степановича, а його брата, який, виявляється, помер у віці 46 років. Таким чином один із братів Юрія Виноградського, коли помер їх батько, мав 28 років. А так як він похований біля церкви, отже теж,напевне, був священником. Імовірно, він став настоятелем Покровського храму зразу після смерті батька.

У монографії Віталія Пригоровського сказано таке:

«Взагалі рід Виноградських користувався в Сосниці особливим довір'ям. Його вважали почесним. Цьому сприяло й те, що рідний брат Юрія Степановича – Олександр – ще в 1905 році був обраний міським головою. Його старанням в Сосниці будували такі важливі об'єкти, як земська управа (нині приміщення технікуму. – М. А.), театр, школа на В'юнищі. Завідуючи Сосницькою земською бібліотекою (1911 року), він немало доклав зусиль для поповнення книжкового фонду. А коли став попечителем Сосницької лікарської дільниці (1913 року), багато своєї уваги приділив медицині».

Звичайно ж, в «Автобіографії» Юрія Степановича про те нічого не сказано. І взагалі не мовлено жодного слова про його братів (і сестер).

А от у «Хронологічних даних», складених Виноградським, сказано таке :

«1907 р. Зроблено перший міський «абіссинський» колодязь (трубчастий) проти гнилішнього приміщення бухгалтерського технікуму.

1907 р. Почалося будівництво повітової земської управи (нині технікум бухгалтерського обліку). Закінчено будівництво в 1910 році.

1910 р. Починає своє функціонування міська Управа. Того ж року в Сосниці побудовано «зимовий театр», казначейство, школа навпроти нинішнього маслозаводу».

Отож спорудження всіх названих об'єктів співпадає з роками, коли сосницьким міським головою був брат Юрія Степановича

Олександр Степанович. Звертають на себе увагу темпи будівництва. Наприклад, архітектурний красень (приміщення нинішнього технікуму) зведений десь приблизно за два роки (ще грандіознішим було приміщення отого «зимового театру»). Звичайно ж, оті темпи залежали в основному від фінансування будівництва. Покійний учитель історії Сосницької середньої школи Нестор Лаврінович Сорока розповідав, що велику фінансову підтримку при будівництві в Сосниці надавав ще один брат Юрія Степановича Микола Степанович, який був членом міської думи Санкт-Петербурга (мабуть, Нестор Лаврінович дістав ту інформацію з вуст Юрія Степановича).

У зв'язку з тією інформацією з пам'яті виринає світлий образ учительки Сосницької середньої школи Ніни Миколаївни Виноградської. Учні захоплювалися нею як учителькою і як людиною. Казали, що вона закінчила була Сорбонський університет. А ще ходили чутки про якісь романтичні стосунки між нею та Сергієм Дмитровичем Мозолевським, теж учителем тієї ж школи - людиною цікавою, високоерудованою і порядною. Не знаю, на якому рівні були ті стосунки і від чого залежало, що Сергій Дмитрович і Ніна Миколаївна не були офіційно одружені. Але пригадую, коли я в 1956 році повернувся з ув'язнення і вирішив відвідати своїх улюблених учителів, то дізнався, що ці двоє вже німечних учителів мешкають разом у будинку, що належав Ніні Миколаївні. Я в них там побував і був розчулений тим, як вони тепло-шанобливо ставляться одне до одного.

А згодом мені стало відомо, що Ніна Миколаївна – племінниця Юрія Степановича, донька Миколи Степановича Виноградського, колишнього урядовця з Санкт-Петербурга, який фінансово допомагав забудовувати Сосницю.

Доповненням до «Автобіографії» Ю.С. Виноградського є його спогади (теж досить скупі) про дитячі та юнацькі роки, написані ним під кінець життя (у 1963-64 роках).

Ходовим серед інтелігентних людей є фразеологізм «Рукописи не горять». Напевно, цей фразеологізм має подвійне дно. Але в прямому значенні сприймати його не можна. Рукописи таки горять – і на звичайному полум'ї, і на полум'ї часу. Ось переді мною пожовтілі аркушки півстолітнього віку, і хто зна, на скільки часу вистачить ще їхнього фізичного життя. Отож у своєму рукописі я прагну хоч щось із спадщини цієї непересічної

людини зафіксувати, щоб у такий спосіб продовжити йому життя і якимось донести те до загалу. Бо і температурні умови, в яких знаходяться дорогоцінні рукописи, не сприяють їх оптимальному збереженню (впродовж року температура коливається від + 4 до +25 градусів), 2. А ті рукописи набагато дорожчі, ніж мої (чи когось іншого) міркування про них. А ще увиразнюється така думка: якби замість розмов про Юрія Степановича велась робота по упорядкуванню духовного спадку, щоб потім вийти з тим на люди, це був би найбільший вияв шани до ученого-краєзнавця, а водночас та спадщина стала б потужними виховним матеріалом і для сучасників, і для майбутніх поколінь. Записи Юрія Степановича, кожне зафіксоване сказане ним слово має неоціненну вагу. Отож не жаль сил бодай для часткового збереження того, що пов'язане з дорогим нам ім'ям, тим паче, що то вже наша історія.

ІЗ СПОМИНІВ ПРО ДИТЯЧІ ЛІТА

«Мені доводилось говорити не раз і не два, яке враження справило на мене оповідання діда Корха про плінних французів, яких він стеріг парубком разом з іншими парубками в хаті на Загребеллі (1813 рік)

Під час цього оповідання, яким Корх ділився з моїми батьками, мені було 6 років. Значить, це сталося в 1879 році.

Отже, ще перед цим випадком, коли мені було не більш 4-х років, я був свідком оповідання також історичного характеру. В кухні будинку моїх батьків був так званий піл з дощок, які були покладені широко від печі до протилежної стіни будинку. Згадую таку картину. На полу сидить, звисивши ноги, літня людина і щось говорить, здається, дівчатам. Я сиджу чи, може, стою біля нього і слухаю. І от чую такі слова: «Як строїли в Сосниці тюрму, то знайшли дві гармати й закопане жито. Жита того не взяли, бо боялися, що воно отруєне».

Я гадаю, що під час спорудження тюрми в 1845 році люди натрапили на так звані «пашенні» ями, в яких колись переховували збіжжя. Слухаючи наведене вище оповідання, я вперше почув слово «гармата». Цілком зрозуміло, що ці дві гармати опинились саме тут, бо це місце було біля валу колишньої сосницької фортеці. Тюрма під назвою «тюремний

замок» стояла там, де тепер сирзавод, котрий з тюрми споруджено у 1928-30-му роках.

Сосниця, 18 вересня 1964 р. Ю. Виноградський».

Із наведеного спогаду можна зробити декілька висновків:

1. У Юрія Степановича, окрім братів, були ще, видно, й сестри, мабуть, старші від нього, (літня людина щось говорила, «здається, дівчатам», отже, найімовірніше, сестрам. Таким чином, окрім синів, у Виноградських було не менше двох дочок.

2. На основі цього спогаду дізнаємося, що там, де нині сирзавод, знаходився вал сосницької фортеці.

3. Виноградські любили слухати оповіді старих людей.

4. Малий Юрій мав чітку пам'ять, у якій багато чого залишилося з раннього дитинства.

Ю. С. Виноградский.

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ О ЮНОСТИ.

В начале 90-х годов прошлого столетия в г. Чернигове существовал кружок самообразования, состоявший из учеников и учениц местных гимназий. Насколько помнится, в него входили 6 гимназистов и 4 гимназистки, все в возрасте 16 – 17 лет. Кружок этот возник у 1889 году. Я был в числе его организаторов. Приглашению принять участие в собраниях кружка обычно предшествовало прочтение мировоззрения прозелита. Делалось это во время прогулки по «Киевскому мосту» и начиналось с трактовки рассказов Библии о всемирном потопе или о чем-либо другом. Ни устава, ни программы кружок не имел, но нас объединяло стремление к чему-то тайному, «подпольному», свободному от тисков чиновнического начальства, к вольному слову, обмену мнениями за пределами уроков. Мы собирались в одном из домов за шлагбаумом, по Старо-Стрижемской улице, в «уголке», где можно было свободно беседовать и почитать издания нелегального содержания, преимущественно львовские. Там мы встречались с людьми старше нас, со студентами, уроженцами Чернигова, приезжавшими из Киева. Из уст старшего поколения мы слышали рассказы о таких событиях прошлого времени, как обыски и изъятия жандармами нелегальной литературы. Особенно запечатлелся рассказ об

обыске, если не ошибаюсь, у Андрущенко, во время которого С. Нос, впоследствии врач, разбил бандуру на голове жандарма. Рассказывали и киевские новости. Помнится, что нам стало известно о том, что профессор Антонович Бониер Влад. разговаривал с другим профессором, кажется, с Дашковичем, о научных вопросах на украинском языке, а это в то время казалось необыкновенным и нам недоступным.

Среди старших нас к нам заходил некий Тимофей Локоть, уроженец города Борзны, впоследствии, как я слышал, член Первой Государственной Думы. Локоть просвещал нас, знакомя с сочинениями проф. Грабовского. Мы в шутку называли Локтя «полютляс», что значит (по-гречески) – «многострадальный». Локоть приехал в Чернигов готовиться сдавать экзамен на аттестат зрелости, будучи исключен из 8-го класса, кажется, Лубенской гимназии за выражение (вместе с другими) протеста по случаю увольнения из гимназии одного из товарищей за чтение сочинения Писарева.

Был и такой случай. Ранней осенью 1890 г. мы собрались, как обычно, беседовать о «высоких философских вопросах». Как вдруг входит в комнату человек, одетый в военную форму вольноопределяющегося и, знакомясь с нами, рекомендуется: Кононенко. На столе перед нами лежали Львовские издания: «Зоря» (иллюстрированный журнал), «Дзвінок», в котором Л. И. Глебов, в то время еще живший в Чернигове, помещал свои последние произведения, «Діло» и др. Ясно, что Кононенко, поэт (уроженец г. Прилук), завязал с нами разговор на литературные темы. Подобный же разговор повторился в расширенном масштабе, когда поэт Кононенко пришел к нам в другой раз. Он принес с собой только что напечатанное его стихотворение «Москаль, Змій та царівна» и книжку своих стихов, изданную ранее. Как она озаглавлена, не помню. Некоторые особенности языка его (Кононенка) віршів обратили на себя внимание, например, «матюр» (вместо «матір»), «жизь» (вместо «жизнь» или «життя»). К сожалению, я не знаю, куда девалась книжечка стихов Кононенка, и ничего не знаю о дальнейшей его судьбе.

Наш кружок продолжал существовать и в дальнейшем времени и даже окреп в 1891-92 годах. Не буду повторять того, что я писал уже в воспоминаниях о М. М. Могилянском.

Ю. Виноградский.

Сосница. 29 июня 1963 года.

Із цього спогаду уважний читач може зробити ряд висновків і про те, яким був Юрій Виноградський у шкільні роки, яке було коло його зацікавлень, а також коло знайомств, а ще матиме уявлення про учбовий процес у тодішніх гімназіях і про духовний рівень окремої категорії гімназистів.

Водночас цей спогад є унаочненням того, яку світлу голову мав Юрій Степанович у свої 90 років, які деталі з юних літ тримала його пам'ять і на якому логічному рівні викладав він свої думки. Можна сказати, унікальний випадок.

А ще хочеться виділити із наведеного спогаду одну наче й непримітну деталь, але таку, що штовхає до широких роздумів.

Це згадка про те, що два київські професори розмовляли між собою про наукові питання на по-українськи. А «это в то время казалось необыкновенным и нам недоступным».

І це було порівняно не так давно – у кінці 19 століття. Отож скільки потрібно було мужності, щоб за таких умов багатьом українським письменникам писати по-українськи. А ще концентрується наша увага натову, що передові представники потужно русифікованої української інтелігенції, зокрема і молоді, тяглися до українського слова. Адже серед книжок згадуваної Юрієм Степановичем нелегальної бібліотеки було багато українських видань, які здебільшого надходили зі Львова. І це дає підстави збагнути, чому на Україні в 20-х роках 20 століття на таку височінь піднялася українська національна свідомість, скільки було створено талановитих творів на українській мові, скільки яскравих імен з'явилося на українському літературному горизонті. І навіть жорстокі сталінські репресії не могли загасити оту свідомість, оте прагнення українців до національного самовизначення. Тоді це було смертельною небезпекою, але отой національний рух не спинявся, він часом набував радикального вияву (наприклад героїчна боротьба воїнів УПА і всіх, хто, нехтуючи небезпекою, їх підтримував)...

Однак продовжимо увиразнювати образ нашого Юрія Степановича Виноградського.

Згадуваний уже Іван Федорович Дяченко передає інформацію свого батька про його сусіда :

«Зайве говорити про працьовитість Юрія Степановича, чесність, скромність, ввічливість. І все це, мабуть, з великого розуму, високої культури. Я наче про нього й багато сказав, та сказаного так мало з того, що він має. Мудрість життя цієї людини не зовні, а десь усередині, глибоко – і я це розумію. Людина ця до чогось прагне великого і доброго для людей, заради чого вона готова лишитися всього, страждати, голодувати, щедро віддавати все своє і не взяти від чужої щедрості нічого. Віддасть тепло своєї душі не жаліючи, розгубленому порадить, нетямущого навчить, знесиленого підтримає, ображеного захистить. У нього багато друзів, а знайомі чи не всі мешканці Сосниці і Сосницького району. Йому б можна високо тримати голову серед нас, а він при зустрічі першим привітається, уклониться, зніме капелюх і назве на ім'я та по батькові, по-товариському заговорить.

Дуже захоплювала батька широчінь знань Виноградського»:

«Він може Гомера напам'ять читати – це грецька мова, традиційну латинь, як свою рідну, знає, без перекладу Гейне й Бальзак «ідуть», вільно заговорить з болгарином, поляком, зрозуміє мову інших слов'янських народів. Отже – поліглот».

Яка глибока, вичерпна і емоційна характеристика! І взагалі ті спогади унікальні, бо ж і багато у них фактажу, до того ж написані розумною людиною.

Я хочу детальніше зупинитися на свідченні Івана Федоровича про те, що Юрій Степанович досконало володів багатьма іноземними мовами, зокрема грецькою та латинською. Для цього пошлюся ще на один спогад (чи варіант спогаду) Юрія Степановича, написаний у тому ж році, що й наведені вже його спогади, тобто у 1963-му. Правда, реставрувати його стовідсотково не маю змоги, бо ряд місць із цього документа не міг розібрати, навіть використовуючи збільшувальне скло. Викладу лише те, що мені вдалося розібрати.

Отож Юрій Степанович підкреслює, що в класичній гімназії «...главной целью было внедрять в головы учеников знания латынского и греческого языков». Латинській мові у 3-му класі гімназії відводилося 2 години на день. Латинську і грецьку мови викладали, як свідчить Ю. Виноградський, директор Казимовський та інспектор Антонюк. Як відомо, в тогочасних гімназіях вимоги до вивчення предметів були дуже суворі. Тому,

ясна річ, закінчуючи гімназію, учні, окрім інших предметів, досконало володіли грецькою та латинською мовами.

Звичайно ж, здобуваючи вищу юридичну освіту в Київському університеті, юнак мав вивчати й інші іноземні мови, зокрема німецьку і французьку. А тривалий час працюючи в Польщі, молодий юрист обов'язково мав освоїти польську мову. А маючи таку лінгвістичну основу і неабиякі здібності і бажання (чи необхідність) користуватися певними джерелами з інших слов'янських мов, не міг на певному рівні не засвоїти й інші мови.

Отож звідти і його поліглотство.

А вже коли я посилаюся на згаданий спогад Юрія Степановича, то мушу використати його максимально і для поглиблення образу його автора, і для ширшого показу тих умов, які вплинули і на його світогляд, і на вдачу, і на спосіб життя. Ось, наприклад, такий фрагмент:

«Монотонная, однообразная жизнь гимназии в начале 1888/89 учебного года была нарушена сенсационным происшествием. Однажды, еще в начале уроков, как молния, разнесся слух о покушении на инспектора Антонюка... Его квартира помещалась в здании гимназии. Доступ к окнам Антонюка был с улицы. Какой-то неизвестный человек (скорее участников было несколько) положил у окна инспектора Антонюка два взрывчатых снаряда и взорвал их. Взрыв выбил стекла в окне, а внутри квартиры загорелись занавески, и все перепугались. Начальство гимназии встревожилось, но решило не обращаться ни к полиции, ни к жандармам, а прибегло к следующему мероприятию. В рекреационном зале были собраны старшие классы, и директор Казимовский обратился к ученикам с торжественной речью, в которой призывал их открыть участников взрыва. Надо заметить, что духа доносительства и наушничества в Черниговской гимназии не было, скорее, можно сказать, господствовало в ней чувство товарищества. Да к тому же взрыв был подготовлен и сделан настолько секретно, что никто из вызываемых гимназистов не знал его исполнителей. А чувство товарищества имело свои корни в предшествующем поколении, от которого мы также узнали, как С. Д. Нос разбил бандуру на голове жандарма.

Об отсутствии доносов и наушничества свидетельствует то обстоятельство, что о существовании подпольной гимназической

библиотеке гимназическое начальство хотя и знало, но оно не располагало сведениями, хотя и принимало к этому меры.

Тоже относится и к кружку самообразования, в котором я участвовал с момента его образования в 1889 году. В подпольной гимназической библиотеке были сочинения Добролюбова, Писарева и других запрещенных писателей. Библиотека часто меняла свое местонахождение.

Характерен такой случай. Начальство гимназии, зная товарищеский дух черниговских гимназистов, вздумало прибегнуть к помощи переведшегося, кажется, из Глуховской шестикласной гимназии в 7-й класс Черниговской некоего Кугеля, еврея. Вызвало его и по секрету допрашивало о подпольной гимназической библиотеке. Но он оказался на высоте положения, отозвавшись неведением, а потом все рассказал нам. Библиотеку и кружок самообразования поддерживали черниговцы, окончившие гимназию и состоявшие студентами Киевского университета. Поддержка была не только моральная, но выражалась также в пополнении собрания книг, привезших из Киева, и выпиской журнала «Народ», который начал издаваться со времени основания в Австрии социал -демократической организацией, основанной Франком и Павликом. Журнал «Народ» печатался на очень тонкой бумаге и присылался в заказных письмах. Однажды был случай вскрытия такого письма в Черниговской почтовой конторе. При вскрытии присутствовал почтовый чиновник, который успокоил недоумевающее почтовое начальство словами: «Я знаю – это «Родина» (напевне, якийсь легальний журнал. – М. А.).

В конце 80-х годов еще был жив баснописец Л. И. Глебов. Его последние творения помещались в журнале «Дзвінок». По состоянию своего здоровья Глебов уже не мог тогда писать, а писал под его диктовку один из моих сотоварищей ученик 7-го класса гимназии.

В описываемое время я сошелся с товарищем Михаилом Могилянским, впоследствии писателем. В доме отца моего товарища, Председателя Черниговского Окружного суда, хранилась библиотека книг и заграничных журналов на украинском языке, этой библиотекой пользовались гимназисты. Под покровительством М. Я. Могилянского она была недоступна

для органів надзора за благонадійністю, так як він мав право користуватися забороненими виданнями».

У цьому ж спогаді Юрій Степанович подає ще деяку інформацію про матеріальне становище родини і своє після смерті батька у 1886 році.

У своїй «Автобіографії» Юрій Степанович говорить про своє трудове виховання в сім'ї, наголошуючи на тому, що йому за приклад служила його мати. Це було справді так. Адже родина Виноградських була багатодітна, як я вже зазначав, що у ній було п'ятеро синів і не менше двох дочок. Щоб доглянути стільки дітей, матері треба було, як у нас тепер кажуть, добряче крутитися. Мені не відомо, чи тримали Виноградські якусь худобу, судячи зі слів Юрія Степановича, сім'я статків не мала.

Видно, окрім присадибної невеличкої ділянки, більше землі не було. Отож і худобу навряд чи тримали. Чоловік, отець Степан, займався в основному справами церковними, адже, як я вже згадував, парафія була чималенька. Домашні клопоти лягали на материні плечі. Народити й доглянути стільки дітей – це вже був подвиг. У наш час їй би було присвоєно звання «Мати-героїня».

Тоді ж, ясна річ, таких звань не присвоювали. Та й для держави це було б збитковим, бо переважна кількість сімей були багатодітні. Отож на плечі жінок лягала вся клопітка робота по догляду за дітьми. Не дивно, що у пам'яті Юрія Степановича мати залишилася як зразок працелюбства. Видно, мати організовувала так сімейне життя, що старші допомагали їй доглядати за молодшими дітьми. Це і сприяло тому, що діти виростили працелюбами. У одному із спогадів Юрій Степанович писав :

«В описываемое время началась моя трудовая деятельность. Так, в 5-м классе гимназии я был репетитором ученика 3-го класса гимназии и с того времени стал зарабатывать деньги репетиторством.. А это помогло мне в жизни, так как после смерти отца в 1886 году у моей матери отсутствовали материальные средства».

Далі в кількох рядках, поперекреслюваних і дуже нерозбірливо написаних він щось хотів сказати про своїх братів. У всякому разі там можна розібрати, що один з братів став державним чиновником (не зрозуміло, кого він мав на увазі – Олександра, що залишився в Сосниці, чи Миколу, який мешкав у Санкт-

Петербурзі. А серед викреслень і перекреслень можна розібрати словосполучення «из пяти братьев». Отож в настоятеля Покровської церкви отця Степана (чи Стефана) було не 4 сини, як я раніше вважав, а син Івана Федоровича Дяченка Олександр Іванович був зазначив, що брати Юрія були священниками. Отож, окрім Василя Степановича, котрийсь із братів Юрія Степановича, видно, теж був священником, але мені не відомо, чи в Сосниці, чи поза нею.

І закінчується цей спогад так:

«С чувством благодарности вспоминаю всех своих учителей, в особенности преподавателя истории Крукова и словестности Соловского, который в 8-м классе ни разу меня не вызывал а поставил мне 5 за год. Однако я не подъвел его на выпускном экзамене, получив такую же отметку за сочинение на тему «Слово о полку Игореве» как памятник архаической поэзии» и удостоен серебряной медали.

г. Сосница, октябрь 1963 год.

Ю. Виноградский».

В «Автобіографії» Ю. С. Виноградського згадується про адрес Інституту Археології Академії Наук УРСР у зв'язку з 25-лі його наукової діяльності і ще про один адрес, надісланий тією ж високою науковою організацією у зв'язку з його 80-річчям. В архівах Сосницького краєзнавчого музею зберігся один із згадуваних адресів, датований 1.04.1945 роком.

«Високоповажний Юрію Степановичу!

Інститут Археології Академії Наук УРСР вітає Вас із 25-літтям Вашої наукової праці.

Ця безперервна інтенсивна праця, присвячена рідній Вам Сосниччині, охоплює різні сторони багатого минулого цього краю, але найбільш значну частину цієї праці Ви вклали в археологічне його дослідження. Відкриття багатьох десятків неолітичних стоянок (число їх доходить до 50-ти), дослідження численних городищ, торфовищ, обстеження валів і інших стародавніх пам'яток – такий перелік, далеко не повний, Ваших археологічних розшуків.

Всі вони документовані рядом ваших докладних вичерпливих описів і поглиблених розвідок, які знайомлять широкі кола археологів і істориків з пам'ятками Сосниччини. Частина їх надрукована в багатьох виданнях Інституту Археології Академії Наук УРСР, з якою ви були зв'язані протягом всіх років Вашої наукової роботи.

Багато сил і наукового ентузіазму вклали Ви в утворення Краєзнавчого Музею Сосниччини, в набуття його колекцій, в музейно-еспозиційну та політосвітню його роботу.

Якщо тепер ми знаєм про Сосницький край незрівняно більше, ніж 25 років тому, то це завдячуємо Вам, Вашій невтомній науковій роботі, Вашій самовідданій праці на користь рідного краю.

Щира подяка Вам за всю цю велику роботу!

Бажаємо Вам здоров'я і ще багато років життя – продовжувати таку плідну працю над вивченням минулого нашої Батьківщини.

1.07. 1945 року. 14 підписів

Тоді Юрію Степановичу йшов 72 рік. Через 8 років у зв'язку з 80-річчям він одержав подібний адрес і поздоровчу телеграму від Інституту Археології Академії Наук УРСР. В оцінці його діяльності враховувалися і наукові досягнення, здобуті ученим-краєзнавцем за оті 8 років.

У листі-відповіді Юрій Степанович висловлює свою вдячність за високу оцінку його наукової роботи, засвідчує, що така оцінка робить його щасливим і окриляє для подальшої плідної роботи.

Неабиякою підставою для високої оцінки наукової діяльності Ю.С. Виноградського є ще один документ, зроблений самим дослідником.

СПИСОК

напечатанных научных работ Ю. С. Виноградского.

1. «Сосницкий музей». Бюллетень Кабинета Антропологии ВУАН. Киев. 1925г.

Первое известие в печати о Сосницком музее.

2. «Сосниця та її околиці». Сборник «Чернігів і Північне лівобережжя». Київ. 1928 р.

Приводя сведения об урочищах в окрестностях г. Сосницы Черниговской области, на территории Сосницкого и соседний районов автор связывает археологические и фольклорные данные с материалами по истории края, опубликованные в изданиях, представляющих библиотечные редкости. Впервые упоминаются открытые автором : неолитическая стоянка в урочище Мослов возле с. Кириевки Сосницкого района и городище (вблизи с. Шабалинов Коропского района).

3.»До діалектології Задесення». «Український діалектологічний збірник». Київ. 1928 р.

Автор собирает отличительные черты говора г. Сосницы и говоров некоторых сел на основании личных наблюдений с 1889 года. Исследованные автором говоры, между прочем, содержат в себе архаизмы – следы того процесса, который пройден современным литературным украинским языком.

4. «Археологічні розшуки на Сосниччині» в 1927 році. «Хроніка Археології та Мистецтва». 3. Київ. 1931 рік.

Сообщаются археологические материалы, добытые автором в 1927 году в результате его рекогностировочных и разведывательных работ в Сосницком и Менском районах, где им открыто и обследовано три неизвестных в науке городища («Чамаров городок» возле с. Дягова, в с. Волоосковцах и городище в с. Зметневе). Кроме того, обследованы городища возле с. Феськовки и х. Ляшковцы. Приложено и планы городищ.

5. «Раннесловянские памятники в окрестностях Сосницы. «Краткие сообщения Института Археологии Академии Наук УССР». Кн.1. Киев. 1952 г.

Сообщается о добытых разведкой автора памятниках типа культуры роменских городищ 7-8 веков н/э.

6. «Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 25-летию со дня его основания). «Краткие сообщения Института Археологии Академии Наук УССР». Кн.5. 1955г.

Описание памятников материальной культуры, собранных главным образом автором – палеолиту, неолиту, бронзы, скифское время, раннесловянские памятники и памятники эпохи Киевской Руси.

7. «Назви міст, сіл та річок Чернігівщини». «Мовознавство. Т.14. Київ. 1957 р.

Автор дає пояснення названь, указывая зависимость их происхождения от леса, горы, воды и других факторов, причем излагает свою статью в хронологическом порядке.

8. 12. 1959 г. Ю. Виноградский.

До цього списку Ю. С. Виноградський додає 38 рідкісних друкованих джерел, використаних ним при написанні названих праць.

Отож ми переконалися, що Юрій Степанович Виноградський зробив дуже багато і для археології, і для історії взагалі, і для географії, і для етнографії, і для мовознавства, і для вивчення фольклору Сосницького району та сусідніх районів. Як ми переконалися, ті здобутки визнані як окремими ученими різних галузей, так і високими науковими інституціями. Здавалося б, усі ті здобутки (та бодай частина із них) могли б стати прекоасною дисертацією, щоб хоч на старість учений міг потішитися бодай кандидатським науковим ступенем.

Між іншим, клопотання про те перед Інститутом Археології УРСР порушила Науково-методична рада Сосницького краєзнавчого музею від 7 жовтня 1956 року та Наукова рада Чернігівського державного історичного музею від 24 жовтня 1956 року. Особливо переконливим було клопотання обласної інстанції, де були детально перелічені заслуги Юрія Степановича, а також був такий додаток:

1. Личный листок по учету кадров т. Виноградского Ю. С.
2. Приложение к личному листку по учету кадров – перечень научных трудов т. Виноградского Ю.С.
3. Автобиография т. Виноградского Ю.С.
4. Характеристика т. Виноградского Ю. С., выданная Черниговским государственным историческим музеем.
5. Протокол № 11 заседания Научного совета Черниговского государственного исторического музея от 15 октября 1956 года.
6. Характеристика т. Виноградского Ю. С., выданная Сосницким краеведческим музеем.
7. Протокол № 4 заседания научного совета Сосницкого краеведческого музея от 7 октября 1956 года.

8. Адрес т. Виноградскому Ю. С. от Института Археологии Академии Наук СССР, присланный в 1945 году в день 25 –летия научной работы т. Виноградского Ю.С.
9. Адрес т. Ваиноградскому Ю.С. в связи с его 80-летием в 1953 г. от Института Археологии Академии Наук СССР.
10. Список научных работ т. Виноградского Ю.С. с кратким сведением о содержании работ.
11. Шесть изданных научных работ т. Виноградского Ю.С. в двух экземплярах каждая.
12. Рукописи 17 неизданных работ т. Виноградского Ю. С. в двух экземплярах.
13. Рецензии на научные работы т. Виноградского Ю. С.

Директор Черниговского исторического музея, кандидат исторических наук Левенко.

У обох клопотань подібна кінцівка:

«За свою многолетнюю работу, являющуюся важным патриотическим делом, т. Виноградский Юрий Степанович заслуживает присуждения ему ученой степени кандидата исторических наук без публичной защиты диссертации, так как преклонный возраст (84 года) и плохое состояние здоровья т. Виноградского Ю. С. не дают ему возможности для публичного выступления».

Однак оті клопотання виявилися безрезультатними, хоча Юрій Степанович після їх подачі прожив ще 9 років.

Отож коли я, у свій час komponуючи книгу з історії Сосниччини, категорично заявляв, що Юрій Степанович Виноградський був щасливою людиною, то нині, вже глибше вникнувши в умови його життя, без застережень такого б не сказав, зважаючи бодай на оту безрезультатну тяганину з кандидатським ступенем. Може, таки й справді в смугу повносилля і заглиблення в дослідницьку роботу Юрій Степанович не дуже переймався, є у нього науковий ступінь чи нема, та коли вже його фізичні сили стали вичерпуватися, присудження наукового ступеня стало б для нього неабиякою моральною підтримкою, бо то було б офіційним реальним визнанням його заслуг перед наукою. А без того навіть оті шанобливі ювілейні адреси і схвальні відгуки в пресі і в листах про його самовіддану працю в якійсь мірі обезцінювалися.

Тим паче, що не зовсім зрозумілі були причини неприсвоєння йому наукового звання...

Але було й ряд інших факторів, які заважали ученому почуватися щасливим в окремі життєві смуги.

Вище вже йшла мова про те, що Юрій Степанович не тішився посадою директора музею. Вона його не влаштовувала, бо заважала цілком віддатися науковій роботі, про що він мріяв. А ще мріяв про помічників, які б допомагали ще продуктивніше проводити наукову роботу і збагачувати музей цінними експонатами. Але коли, здавалося, ті мрії здійснилися, прийшло болюче розчарування, бо і новий директор, якого призначили, і так звані наукові првацівники були людьми некомпетентними, несумлінними, а часом і непорядними. При їхній діяльності музей не збагачувався, а багато чого втрачав. Кудись пливли цінні експонати, музей став надмірно спекулятивно заполітизовуватися, натомість збіднювалися археологічні стенди. Та й не тільки те. Один мій знайомий розповів мені таку історію. Він, будучи учнем десь 6-го чи 7-го класу, разом із кількома ровесниками допомагав Юрію Степановичу в дослідженні певних урочищ. Той запрошував:

– Ну, хлопчики, беріть лопати та приходьте до мого двору якнайраніше, щоб нам справитися, поки сонце добряче не припече.

І хлопчики слухняно виконували прохання шанованої людини, яка до того ж ставилася до них привітно, доброзичливо,, перед тим, як іти на дослідження, обов'язково напоїть їх чаєм, пригостить смачними фруктами.

Отож хлопці були горді від того, що беруть участь у наукових дослідженнях, часом і самі виявляли ініціативу – приносили до музею різні знахідки, може, не такі вже й цінні, але Юрій Степанович завжди хвалив їх і спонукав до таких вчинків.

Таким чином хлопці були частими відвідувачами музею. Оповідач (нині вже людина похилого віку) пригадує, що в одній залі було багато картин. Одна з них його, хлопчака, дуже вразила. На ній був зображений розкішний ліс, із-за лісу виринало ранкове сонце, заливаючи все навкіл яскравим світлом, пронизувало промінням білий туман. Біля лісу паслась череда, а поряд – пастух із сопілкою в руці.

– А якось, – продовжував чоловік, – вже пізніше, коли Юрій Степанович не був директором, а ту посаду займала інша людина (директори часто мінялися), я зайшов до музею і тієї картини не побачив. А згодом, розносячи по хатах за дорученням вуличкому талони на цукор, зайшов і до хати тодішнього директора музею і був, як кажуть, ошелешений. Проти дверей на стіні висіла та картина, якою я у свій час милувався в залі музею...

А згадуваний уже Іван Федорович Дяченко розповідав ще таку історію.

Десь після війни головою селищної ради призначили були такого собі Драгунцова, що мешкав до того у якомусь селі і терся біля начальства. Йому упала в око садиба Юрія Степановича. І чи то він вирішив вижити з тієї садиби господаря, чи забрати присадибну ділянку для забудови, бо йому дуже вже те місце припало до душі. Але хоч Юрій Степанович у побутовому плані був людиною поступливою, та в даному випадку виявив твердість – і нажив собі неабиякого ворога. І той знайшов спосіб помститися Юрію Степановичу. За його ініціативою поряд з обійстям Виноградських було розміщено так звану скотобазу. Туди звозили худобу з усіх сіл району. Корови та бички, молодняк, свині, вівці. Все те мукало, мекало, верещало вдень і вночі. Сморід, а до того ж ще там розвелися пацюки. Як у нас кажуть про таке – страшний суд. Бувало, що худоба не вміщалася в загороді, тоді її залишили на вулиці. Одного разу вночі вівці повалили паркан, яким була відгороджена садиба Виноградських від вулиці, і геть перенівечино було усе те, що росло на огороді. І ніхто за це не відповів – винного й не шукали.

Звичайно, боляче про це читати чи слухати. Але нічого дивного в цьому нема. Отой пан Драгунцов був із тих, які із гордістю заявляли: «Я університетів не кінчав!» Для нього (і для таких, як він) Юрій Степанович Виноградський був просто сірий гвинтик, який не вартий уваги. Мовляв, тут тратимо величезні зусилля, щоб побудувати комунізм, а той дивак все бродить та якісь там черепочки виколює. Ну, хто він проти нього, Драгунцова! От я, мовляв, таки фігура! Сосницький вождь! Задумав у найбільш залюдненому місці скотобазу влаштувати – і влаштував. Бо владу маю. А якийсь там попович Виноградський! Бачили таких!

Звичайно ж, Юрій Степанович мав би бути надлюдиною, щоб почувась щасливим у такій ситуації. При тому він не

усамітнювався, не залазив у власну шкарлупу, а прагнув реалізувати весь свій духовний потенціал, продовжував віддаватися своїй улюбленій справі – краєзнавству, упорядковувати результати своїх досліджень, у популярній формі нести свої знання до людей через пресу, видобувати з пам'яті узагальнення. І може, саме це спонукало його продовжувати жити. А ще – шана, повага простого люду, який, ясна річ, не міг глибоко проникнути в суть наукових здобутків ученого, але відчував у ньому добру, розумну, справедливу людину, яка присвятила своє життя служінню людям, яка прагнула розкрити перед ними історичні глибини, вказати на їхні родовідні корені, викликати любов до рідного краю, у такий спосіб возвеличити їх у власних очах, не прагнучи возвеличувати себе. Водночас він знав ціну кожному, хто став «із хама пан», тому не чекав від них нічого доброго, а через те й не розчаровувався. Він був вищий від них, то не намагався стати на їхній рівень, не вдавався до скарг, не вишукував способу помститися за кривди. І сприймав їх, як стихійне лихо. А водночас усвідомлював справжню ціну того, що він зробив для науки, а отже для людей, для рідного краю. І те все допомагало йому не просто вижити, а таки жити.

Але нас, сосничан, особливо освічених, зокрема тих, хто мусив би популяризувати наукові досягнення нашого видатного земляка, не прикрашає те, що ми тим активно не займаємось. У музейних фондах стільки є добутого Юрієм Степановичем матеріалу про наш край, і лежить він там мертвим капіталом, до того ж треба не забувати про руйнівну дію часу, уже й зараз звертає на себе увагу те, що бато з рукописів, із записів ученого жовтіє, краї аркушів стають крихкими. А мине ще яке десятиріччя – і багато з того може зовсім зіпсуватися перш за все через різке коливання температур. Отож треба над тим працювати, щось реставрувати – і хай воно доходить до людей у той чи інший спосіб, допомагає виховувати у них почуття любові до рідного краю... Сподіваюсь, що оці мої дослідження викличуть у багатьох бажання глибше ознайомитися з краєзнавчою спадщиною Юрія Степановича Виноградського, образ нашого непересічного земляка більш увиразниться і допоможе сучасникам краще оцінити його життєвий подвиг і вже більш свідомо глянути на нього як на зразок ідеальної людини.

Для мене особисто робота над архівними матеріалами Сосницького краєзнавчого музею, пов'язаних з іменем Юрія Степановича Виноградського, викликала в моїй душі багато позитивних емоцій, тим паче, що я відчував: ця робота не лише потрібна, а й необхідна людям, тому для неї не жаль ні зусиль, ні часу

Дослідження Юрія Степановича викликають в мене певні асоціації, спогади і роздуми. Особливо ті, які пов'язані зі знайомими з дитинства населеними пунктами та урочищами. А ще, переглядаючи нотатки ученого, натрапив на кілька знайомих прізвищ людей, які допомагали йому досліджувати ту чи іншу місцевість.

Ось один із записів, який переніс мене у дитинство і викликав у пам'яті хвилюючі спогади :

«С. Загребелля (сосницькі околиці). Пісок на «Хамазеїщі», біля того місця, де тепер школа. Перстень мідяний з печаткою та східним написом. В 90-х роках 19 століття. С. А. Сиворакша. Зі слів загребельського вчителя С. А. Сиворакші».

Звичайний канцелярський запис у згадуваній уже мною традиційній для таких записів послідовності : Назва населеного пункту. Доба. Короткий опис місця. Сторони й відстань від заселеного пункту. Що знайдено. № показника Сосницького музею. Хто знайшов та коли. Хто дослідив. Де згадується або з чийх слів записано.

Отож дослідник зафіксував дуже цікаву для нього знахідку. У спогадах І.Ф. Дяченка зазначено, що Юрій Степанович признався: період татарщини на Сосниччині – це ще біла пляма для нього. А тут – перстень зі східним написом! А може, це саме із того ще не дослідженого періоду, так би мовити, перша ластівка. Знахідка була поступила до музею, бо позначена №328. А так як запис зроблено десь у 20-х роках 20-го століття, то загребельський учитель Свиридон Аврамович Сиворакша зберігав у себе той перстень понад 20 років. Значить, усвідомлював його унікальність і, може, його наукову вартість.

Мабуть, не так легко було йому позбутися тієї знахідки. Але, по-перше, він був патріот свого краю і розумів, що той перстень може прислужитися для краєзнавчої науки; по-друге, видно, ставився з довірою й повагою до Юрія Виноградського, тому і віддав науковцю дорогу для нього річ.

Але мова про вчителя Свиридона Аврамовича піде трохи далі (уже трагічна історія), а поки що відштовхнуса від названої місцевості, яку Юрій Степанович називає Пісок, а ще «Гамазейще» (може, то частина того кутка). В довоєнних записах краєзнавця та місцевість більше не згадується, лише в пізніших записах він повертається до неї у зв'язку із знахідками епохи неоліту.

Але та місцевість варта більшої уваги. Для мене ж особисто вона дуже дорога, і згадка про неї переповнює душу і радістю, і смутком. А ота друга назва («Гамазейще») інтригує своєю таємничістю. Там жили мої дід і баба по матері, мої дядьки і тітки. І всі люди там були для мене, як рідні. І школа, про яку згадує Юрій Степанович, – то моя рідна Загребельська початкова школа. А от за моєї пам'яті я ніколи не чув назви «Гамазейще». Можливо, та назва утворилася від прізвища чи прізвиська Гамазей (як Стахорщина, Кизимовщина та ін). Проте такого прізвища в пам'яті моїх земляків не залишилося. Можливо, змогли б пояснити ту назву Виноградський чи Сивораक्षा, так би мовити, по свіжих слідах, але не пояснили, і вже не пояснять переконливо ні вони, ні, напевно, будь-хто. А може, назва та пішла не від власної, а від загальної назви – гамазей. Здається, вона означає комору чи склад із чимось. А якщо тих складів було кілька, то й могла виникнути така назва.

А місцевість (частина села Загребелля, що за моєї пам'яті називалась Пісок) дуже цікава у плані історичному. Деяка кількість осель знаходилася на піщаному підвищенні, що називалося Вал. Відомо ж, що вал – це штучний насип. Навіть зараз можна переконатися, що там таки була колись земляна оборонна споруда. Колись (уже не в дитинстві) я спитав був мою стару тітку Параску, чи нічого вона не чула про події, пов'язані з отим Валом.

– Була війна з поляком, – відповіла вона.

Оце і вся інформація, що позбавлена конкретики. Чи оті події пов'язані з Визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького (у складеній Ю.С. Виноградським хронологічній таблиці зазначено : «1648 р. Сосниця звільнена від поляків військами Богдана Хмельницького. Сформувалася Сосницька сотня на чолі з сотником Жураховським)».

А може, пошлемося на інший фрагмент із названої хронологічної таблиці:

«1663-1664 р.р. Сосниця була полковим містом. На чолі Сосницького полку стояв Яків Скидан. Він успішно захистив місто Березне від військ польського Короля Яна Казимира. В 1664 році король Ян Казимір захопив Сосницю і сусідні з нею кріпості: Мену, Нові Млини. Але незабаром був розбитий і пішов за межі України».

Отож точно визначити, коли і ким був насипаний отой вал на Піску, зараз нема змоги. А може, він належав до оборонних споруд набагато раніших часів.

Ю. С. Виноградський у роботі «До історії колонізації Середньої Чернігівщини», опублікованих в одному із «Історико-Географічних збірників» зазначає:

«Чи не були часом за свідків боротьби між носіями культури залізної і автохтонами з доби неолітичної або «бронзової» оті довгі вали, що їх маємо на Сосниччині»...

Хто зна... Може, й отой на Піску подібний до названих, лише в пізніші часи дещо удосконалений за новими правилами оборони.

Мешканці Піску знаходили біля своїх осель олов'яні кулі. Передалось із покоління до покоління, що там для кожної оселі доводилася норма виготовлення таких куль. І може, десь там знаходилися гамазеї, де зберігалися ті кулі та ще якась зброя, а може, й запаси збіжжя для військових потреб, подібні до того, про яке чув Юрій Виноградський у дитинстві від старих людей (мова йшла про гармати та жито у схованках, там, де пізніше будували сосницьку тюрму.

Правда, слід мати на увазі (зокрема стосовно гармат і збіжжя на території колишньої Сосницької кріпості – чи то на валах, чи то під валами), що оті схованки були зроблені, може, й не козаками, а поляками, адже саме за поляків було збудовано оту (пізнішу) Сосницьку фортецю. Отож і щодо гамазеїв на Піску «Гамазеїще»), не можна з певністю сказати, чиї то могли бути гамазеї...

А ще, як я вже був зазначив, досліджувати місцевість у межах Піску, Гапішківки, Яклич Юрію Степановичу допомагав учитель Загребельської школи Свиридон Аврамович Сиворахша (між іншим, стосовно Яклич, то там фігурує ще вчитель Яклицької школи Іван Федлрович Подорожній). Дружні стосунки Юрія

Степановича з названими учителями, може, в якійсь мірі відбилися і на життєвому шляху краєзнавця.

У моїй пам'яті і душі образ Свиридона Аврамовича склався з ранніх дитячих років з побіжних згадок моєї матері та інших загреблян. То був прекрасний учитель, розумна, добра, національно свідомо людина. Його ошатний будиночок на Валі ніби випромінював світло. Свиридон Аврамович кохався в квітах, серед тих квітів були такі, яких раніше ніхто із загреблян не бачив. Він вирощував також не бачені там сорти огородніх культур, насіння і розсаду яких намагався поширити серед місцевого люду. Був він там і просвітитель, і порадник.

Бачити ту людину мені не довелося. Лише в дошкільні роки, коли я днями «пропадав» у діда та баби, тіток та дядьків, я часто забирався на Вал, де стояла хата-пустка, у якій ще недавно мешкав загребельський учитель. Той будинок був для мене якийсь загадковий, навіть казковий. Він чимось відрізнявся від інших будинків, що знаходились там, на Піску, ніби його оточувала якась фантастична аура. А ще запам'яталися біля хати розкішні кущі бузку. От інших квітів не пригадую. Може, їх там уже й не було, бо, певно, минуло кілька років, як залишив своє обійстя господар (хоча обійстям у звичному розумінні там не було, тобто ніякого тину, чи паркана, чи двору я не пригадую).

Із вуст матері я запам'ятав такі слова : Свиридона Аврамовича «забрали» за севеу. Для мене те слово було не зрозуміле, але страшне. Лиш значно пізніше я вже бачив те слово друкованим, і мало воно вже такий вигляд – СВУ, що означало Спілка визволення України. А ще пізніше я дізнався, що то була міфічна підпільна організація, в основному «створена» НКВД, щоб десьтам тисяч представників української інтелігенції на допитах нав'язувати участь у тій організації і в такий спосіб виносити смертні вироки чи довічні ув'язнення.

Мені чомусь здавалось, що за «участь» у тій організації «хапали» людей десь на початку 30-х років. А виявилось, що під оте СВУ «підгрібали» людей і в подальші роки. Бо коли я повів мову про загребельського вчителя С. А. Сиворакшу з моєю землячкою, колишньою редакторкою райгазети Наталією Федорівною Решодько, прагнучи уточнити, коли ж був арештований Свиридон Аврамович, то вона мене переконала, що то було у 1937 році, бо вона (дещо старша за мене) добре пам'ятає вистави

у колишньому будинку священника, що знаходився біля церкви і перетворений був на сільський клуб. І ті вистави ще організовував Свиридон Аврамович.

– Свиридона Аврамовича, мабуть, забрали, – уточнила вона, – коли забрали загребельського священника отця Романа.

Про отця Романа, як і про Свиридона Аврамовича, мабуть, не зовсім безпечно було вслух говорити. Пам'ять про нього залишилася лише в прізвиську дочки отця Романа – Тася Попова.

І ми, діти, не дуже вникали в суть того прізвиська, хоча й розуміли, що ота гарна жінка Тася – дочка священника – просто покійного.

– То кажете, – перепитую я Наталю Федорівну, – отця Романа арештували в 1937 році?

– Його арештовували були два рази. Не можу точно сказати, коли саме вперше. Пам'ятаю лише, що він часто бував у нас (мій батько був шевцем), як і Свиридон Аврамович. Пригадую, перед першим арештом отець Роман десь перед вечором прийшов до батька та й каже:

– Федоре, мені треба чоботи, бо мене попередили, що завтра «заберуть», а взувачка на мені кепська. А хто зна, куди мене відпровадять.

– Я б пошив вам чоботи за ніч, – каже батько, – Та тільки у мене нема з чого пошити.

Отож отець Роман позичив у сусіда вичинену кожу, гарантуючи вівддачу тим, що у нього вдома є невичинена кожа.

Отже батько пошив за ніч чоботи – і на завтра отця Романа забрали надійно взутого.

А згодом (не пригадую вже через скільки) отця Романа відпустили. І він у нас ще гостював.

А через деякий час забігає до нас дочка священника – вся в сльозах.

– У вас хлібини нема? – запитує в матері.

– Є, я недавно напекла.

– То позичте, Пашо, хлібину.

– А що там у вас трапилось? – спитала мати, догадуючись, що трапилось якесь лихо.

– Ой, біда в нас! Приїхала міліція. Забрали батька, матір та брата і повезли. А вдома саме й хліба не було. То як позичите, може, ще якось передам.

Мати дала їй буханець хліба, і вона вибігла. Уже й не знаю, чи передала вона той хліб рідним, чи ні...

А я слухаю ту оповідь і міркую собі: мабуть, тоді й Свиридона Аврамовича забрали. Та і Юрія Степановича, певно, та ж хвиля занесла до в'язниці.

Як я вже казав, не довелося мені бачити загребельського вчителя, тому й не уявляв, який він на вигляд. А коли став працювати вчителем Сосницької середньої школи ім. О. П. Довженка і завідувати шкільним музеєм, мені до рук потрапило фото, де було увіковічено учасників художньої самодіяльності Сосниці, у тому числі й організаторів тієї самодіяльності Беловського та Валентинова, а також серед учасників був Свиридон Аврамович Сиворакша та Олександр Довженко (про те свідчили написи на звороті). Відтоді я вже мав уявлення про зовнішність загребельського учителя. Це не дуже старий, але лисуватий чоловік з такими собі козацькими вусами.

А ще пізніше пройшла чутка, що С. А. Сиворакша дожив до старості в ув'язненні (Соловки) і там осліп. І вже додому не повернувся.

А нещодавно згадувана вже Наталія Федорівна від племінниці Свиридона Аврамовича Силко Олександри дізналася, що її дядька, як і отця Романа, арештовували двічі. І теж першого разу його відпустили. А про другий арешт вона розповіла таке:

Навесні 1937 року вона (племінниця) взяла м'якого хліба (батько працював пекарем у Сосниці), свіжого сала, сіла на човна і попливла на Пісок (була повінь) провідати дядька. Причалила до берега і помітила там великий човен. Підтягнула на берег свій човник і попрямувала до Валу. А їй назустріч ішов дядько в супроводі двох міліціонерів. Вона кинулась до них, хотіла віддати дядьку гостинця. Але міліціонери не дозволили. Зіпхнули у воду свій човен, один сів у корму, інший – у носок, а арештованого посадили посередині. Та й попливли. І вже більше ні племінниця, ні жодне з рідні чи знайомих не бачили Свиридона Аврамовича

А десь у 1944 року в Загребелля приїхав чоловік на прізвище Яковець (по-вуличному – Опапів), який був енкаведистом і охороняв в'язнів на Соловках. Він розповів про Свиридона Аврамовича, про те, як йому там кепсько ведеться – ніби вже напівсліпий, а його, напівголодного, продовжують гонити на роботу на соляні копальні.

Як я вже казав, серед помічників Юрія Степановича по дослідженню урочищ в його записах згадується учитель Яклицької школи Іван Федорович Подорожній. Про ту людину я теж дещо знаю перш за все з вуст моєї дружини Лариси Петрівни. Бо той учитель був рідним братом її улюбленої бабусі Мотрі, про яку вона так тепло згадує у 3-х книжках спогадів «Мандрівка в пережите». Пригадую ще машинописну монографію про видатну жінку-хіміка Віру Богданівську, яка певний час зі своїм чоловіком генералом Поповим мешкала у його маєтку в с. Шабалинові. Подружжя широко займалося благодійництвом. Вирушаючи у справах до Сосниці, подружжя переправлялося через Десну поблизу с. Якличі. І генералу Попову дуже сподобались Якличі, а особливо школа (у якій у свій час учителював Іван Федорович Подорожній), і він відзначив: «Якличі схожі більше на невелике містечко, ніж на село».

Між іншим, той будинок (колишня власність названого учителя) і нині стоїть у селі Якличах. А самого Івана Федоровича, як і Свиридона Аврамовича, отця Романа і тисячі української інтелігенції, арештували на основі тих же звинувачень(СВУ).

Мені здається, що арешт Юрія Виноградського у певній мірі був пов'язаний з тим, що той мав дружні стосунки з названими (а може, ще й не названими) учителями, а оте «китайський шпіонаж», може, й було намаганням енкаведистів «пришити» йому ще одну справу, а може, те було легендою, створеною сосничанами.

А інформація про названих учителів лягла в основу моєї балади «Учитель».

УЧИТЕЛЬ

Учитель був мудрий і лагідний,
Роками селу світила
Із високого пагорба
Ошатна його хатина.

Люди дивились на вчителя,
Як на посланця Божого,
Своєю душею чистою
Він святість села примножував.

Валили високі храми,
Палили пісні та думи,
А з пагорба вечорами
Доносився плач бандури.

Той плач був, як дзвін на сполох,
Росли у сексотів вуха,
І шкірився серп і молот,
Як голос бандури слухав.

Блиснуло хижим блиском
Око енкаведе,
Вже лихо чатує близько,
До вчителя в хату йде.

Стрільнуло «в царя і в бога»,
У спину вп'ялися штики,
І закуріла дорога
Прямо на Соловки.

Начальник до каземату
Заскочив и наказав :
– Убрать к чертовой матери
Наглые эти глаза!

Наглядач-садист охоче
Виконав той наказ,
Вибила в'язневі очі
Звична для того рука.

Ворони як закрядуть
(Там вони аж кишать).
Та залишилася зрячою
Учителева рука.

Випурхне через ґрати
І лине за небокрай,
Де у зелених шатах

Спить придеснянський гай.
Де припада веселка
До чарівної води,
Де в посмутнілі села
Сунеться тінь біди.

В себе душа вбирає
Все, що уздрить навкіл
Й знову із рідного краю
Вертається на Соловки.

Тіло не раз заплаче,
Дух його ревно втіша,
Бо залишилась зрячою
Учителева душа.
8.08.1996 р.

І хай ця балада буде свідченням того, що добро не вмирає
навічно – рано чи пізно хтось його таки воскресить.

А я продовжую досліджувати записи Ю. С. Виноградського.

Ось, наприклад, такий запис:

«Сосниця. Неолітична стація. Майстерня. Між селом
Загребеллям, х. Гапішковкою і с. Якличі. За 2 кілометри від
Загребелля – урочище «Вершина» над болотом Ткачовим, або
Ткаченковим. 4 вирви. Одна із них головна. На лузі. На
невеличкому підвищенні. Велика кількість керамічних
фрагментів та уламків кременю і інших порід каменю, камінь
обтесаний округлої форми, 5 підретушованих скребачок, уламок
кремінного ножа і т. д. (є ще якісь фрагменти, але я не зумів
розшифрувати. – М. А.). Дослідив у 1931 році знахідки його.
Д.Ю.В., Н.Н. В. та Л.Гаськевич. Ю.С.В. «Археологічні здобутки в
1931 р.»

Наведений запис потребує коментарів. Ота місцевість, на яку
вказує Юрій Степанович, мені добре відома з дитинства. І
Ткаченкове (чи Ткачове) болото (ми називали його озером, бо там
посередині виблискувало чисте водяне плесо). Узимку ми,
хлопчаки, часто там ковзалися або, тягучи санчатками дрова з-за
Десни, їхали там по льоду, по якому легше було везти заважку
для дитячих сил хуру. У свій час я пробував навіть досліджувати

оту назву (бо на Гапішківці жила родина Ткаченків, і видно, первісне прізвище – чи прізвисько – було Ткачі, а вже пізніше – Ткаченки). А ще мені знайомі були оті вирви, про які говорить Виноградський, особливо ота головна вирва – дуже глибока, наповнена водою, яка там ніколи не всихала, вирва завжди сприймалася мною як щось казкове, а на її узбіччях я теж знаходив і фрагменти кераміки, і крем'яні уламки.

Але у зацитованих мною записах приковує увагу і інше: оті криптограми – Ю.С.В., А. Ю. В., Н. М. В. Ну, перша ота криптограма розшифровується легко – Юрій Степанович Виноградський. Інші можна розшифрувати, маючи певну інформацію про родину Виноградських. Я спочатку вважав, що оте Н.Н. позначає дружину Юрія Степановича, тим паче, І. Ф. Дяченко зазначав, що дружина допомагала своєму чоловіку у його дослідженнях. Але ж Н. Н...Адже дружина Виноградського – Наталія Семенівна. Звичайно, міг би автор записів допустити описку, та ж ота криптограма повторюється кілька разів. І я прийшов до висновку, що оте Н. Н. В. – розшифровується за допомогою російської мови – як Нина Николаевна Виноградская, ота улюблена для сотень учнів Сосницької середньої школи (зокрема й для мене та моєї дружини) учителька, за нашої пам'яті (тобто в кінці 40-х років) вже досить похилого віку, і важко було її уявити в буденній одежі із заступом в руках, яка робить шурфи десь над озером Цариною чи у Вершині. Але ж то було в 1931 році, коли мене й моєї дружини ще й на світі не було.

Щодо криптограми А.Ю.В. – то це, безперечно, був син Юрія Степановича Андрій, який чи то ще навчався в Сосниці, чи приїздив на канікули з Києва.

Доречно буде водночас сказати про другого сина Юрія Степановича Дмитра, який був головним інженером по будівництву мостів м.Києва і керував роботами, коли будували міст Патона.

Донька ж Юрія Степановича Зіна мешкала в Москві. Чоловік її, С. Л. Карета, працював там директором школи, але був безпідставно репресований. Однак згодом його реабілітували, і він повернувся до Москви і продовжував працювати директором однієї з московських шкіл.

Між іншим, І. Ф. Дяченко свідчить, що при народженні кожної дитини Юрій Степанович саджав біля двору ялинку. Їх було там

три, а поряд з ними росла туя, яку посадив батько як живу пам'ять ще про одну доньку, яка рано пішла із життя...

Але повернемося до записів Юрія Степановича, де зафіксовані його дослідження на знайомих мені урочищах. У тих записах фігурують, наприклад, такі урочища, як Грядки «біля х. Гапішковка над озером Цариною», урочище Вершина, урочище «Лазарка» над озером Гнилицею. Перед назвою кожного урочища стоїть визначення доби – «неоліт».

Отже, як видно, Юрія Степановича найбільше цікавила саме ця доба. Звичайно ж, у нього був такий широкий обсяг досліджень, що не вистачало можливості всебічно дослідити кожне урочище, у тому числі я маю на увазі названі урочища. Всі перераховані ним знахідки відносяться в основному до неоліту. Це крем'яні знаряддя – скребки, ножики, кремінні «провіртачі», вироби з іншого виду каменю, глиняні важки, характерна для неоліту кераміка. Ясна річ, ученого не могла не цікавити топоніміка названих урочищ, але видно, у нього ще не дійшли були руки до досліджень у цьому напрямку (я маю на увазі саме названі урочища, бо взагалі він багато працював над поясненням назв урочищ, річок, озер, сіл і т.д.).

Мої ж походеньки слідами Юрія Степановича (у деяких випадках я лише пізніше дізнався, що він там досліджував), були схожі на збирання грибів, коли перед тобою вже походилим якісь грибники, але вони дуже поспішали, тому після них можна було ще знайти деяку кількість грибів, ними не помічених.

Отож поглянемо на деякі з урочищ, досліджуваних Юрієм Степановичем та його помічниками, моїми очима. Ну, ось зупинимось на урочищі Грядки. Воно мені знайоме й близьке з рванького дитинства (до речі, те урочище живе в моїй творчості, у тому числі і в автобіографічній поемі «Самопізнання» та в романі «Закон – тайга».

На Грядках ще до війни були людські огороди, в тому числі і наш огород. Батько з матір'ю, ідучи туди полоти чи обсіпати картоплю, брали й мене з собою. Саджали, може, двохрічного малюка в зробленому для мене гніздечку під розкішним кущем лози, самі орудували сапками біля картоплі, а я тим часом пізнавав навколишній світ. Ото про те урочище я писав у поемі «Самопізнання»:

Найглибший спогад – поле і блакить,
Батьки, зігнувшись, кланяються полю,
І жайворон пряде пісенну нить,
І понад шляхом гомонять тополі,
І стережуть дбайливі голуби
Моє гніздо під вітами верби.

І голос чайки десь біля лози,
І срібні зблиски хвильок на озерці,
Дорогою поскрипують вози,
Вітрець легенький тулиться до серця,
І білі вежі хмар у висоті,
І грають сонця струни золоті.

Те все в мені й понині повсякчас,
Душі закостеніти не давало,
Будило дух поета й сівача,
Мій світ ущерть заповнило дивами...
Таке було найперше джерело,
З якого серце живосік пило.

Я оце тулю себе до досліджень видатноо краєзнавця не згідно принципу «нате і мій глек на капусту», щоб якимось возвеличити себе ще й дослідницькою діяльністю. Тут справа в іншому. Мені хочеться (як я вже зазначив у вступі) підтвердити думку про неспалимість добра, воно, те добро, виходить за межі фізичного життя носія чи творця того добра, воно проростає в душах представників наступного покоління і має вигляд такого собі безкінечного ланцюга, на якому вигойдуються вже новітнє добро, що вливає силу в душу народу. А ще в мені живе відчуття нерозривної сув'язі епох. І, наприклад, оті Грядки – не просто шмат землі, а така собі призма часу, навколо якої живе фантастична, якась аж містична історична аура. Отак закриєш очі – і перед тобою немов прокручується кінострічка, де зафіксовані постаті, обличчя, очі і справи тих, які жили до тебе і вкondenсувалися в поняття «народ». І якщо я на якомусь урочищі помітив те, що не помітив Виноградський, це аж ніяк його не принижує, а навпаки: значить, він навіть посмертно може впливати на людські душі, спонукати в міру можливостей

продовжити його дослідження, а це для дослідника-патріота найвища нагорода.

Отож продовжимо мову про Грядки. Коли брати до уваги, що Юрій Степанович проводив там дослідження у 1931 році (саме в рік, коли я народився), то я разом із своїми ровесниками проводив дослідження десь через років 12 після нього. Наші дослідження були схожі на дослідження Виноградського тим,

що нас, як і його, цікавила доба неоліту (а може, й бронзи). І якщо Юрій Степанович вишукував, окрім крем'яних знарядь чи матеріалів для знарядь та відходів виробництва, ще й кераміку, то нас кераміка не цікавила. Ми шукали кременів (так ми те називали). І мета у нас була надто прагматична, дуже далека від наукової. Нам кремені були потрібні для добування вогню («Та викрешем вогню та запалим люльку – не журися»). У даному випадку поняття «люлька» та «викрешемо» були не якісь там узагальнення чи символи. В часи німецької окупації в кожного мужчини (а ми вже прирівнювали себе до таких, точніше, саме життя нас прирівнювало), який палив, де б він не був, у нього в кишені найнеобхіднішим були кресало, кремень, губка (чи спеціально оброблена вата), а в багатьох випадках ще й люлька, бо бракувало паперу, з допомогою якого можна скрутити цигарку. Для людей, які вирости в інших умовах, може бути не зрозумілим, навіщо хлопчикам десь від 10 років усе те причандалля. Але треба збагнути, що тоді були інші вікові мірки, ніж зараз. Адже на плечі тих хлопчаків лягали, здавалося б, не властиві їм обов'язки. Якщо той хлопчак був єдиним представником чоловічої статі у сім'ї, то він мусив і дрова добувати, і їжу для птиці чи якихось там домашніх тварин, і в дворі та хліві порядок тримати. Виконував обов'язки дорослого, то й прагнув бути схожим на дорослого багато чим, у тому числі він приєднувався до курців, а через те і хотів мати люльку, кресало, що надавало йому, так би мовити, більше солідності.

Отож ми вишукували кременів здебільшого на розораних ділянках, у тому числі й на Грядках і інших урочищах, які до того (і після того) досліджував красзнавець високого класу Юрій Винорадський. Тоді те прізвище (якщо ми його й чули) нічого нам не говорило, як і поняття «палеоліт», «неоліт», і в певній мірі завдяки Юрію Степановичу я вже дещо розумівся на тих термінах дещо пізніше.

Отож коли початок 40-х років був для мене часом збирати каміння, то й сімдесяті роки залишилися таким часом лише збирав каміння вже на іншому рівні. Тоді вже я був людиною з вищою філолого-педагогічною освітою, до того ж мав гаряче бажання (і можливість) глибоко пізнати історію рідного краю і зокрема краю свого дитинства та юності – і вкотре підкреслюю, не без впливу Юрія Степановича Виноградського, зокрема і його публікацій в 50-ті роки в районній газеті. Звичайно, я ж тоді вже знав, що являли собою ті кремені різноманітної форми, які ми в підлітковому віці вишукували на Грядках, як і в інших урочищах, назви яких знаходжу в записях Юрія Виноградського. Тоді ж я продовжив дослідження Юрія Степановича на названих урочищах, зокрема отой «мис-виступ в сторону Малої Десни». Зробив там кілька шурфів на глибину десь 50 см. і виявив залишки житла, посеред якого знаходилося коло з випаленої глини (видно, пристосування для вогнища, бо в середині того кола знаходилося вугілля, попіл, поряд кістки тварин і фрагменти кераміки, нижче вінчика залишка горщика ніби відбиток з разка крупного намиста. Я те визначив як кераміку раннього залізного віку. Правда, те до певної міри суперечить твердженню Юрія Степановича про «боротьбу між людністю культури залізної з одного боку і бронзової, або енеолітичної з другого». Адже на тому мисі я не виявив якогось багатолюдного поселення, може, там мешкала одна чи принаймні кілька родин. А для боротьби потрібно єднання значної кількості людей, та й жодних слідів укріплень я там не помітив (хоча можна припустити, що те урочище у названий час могло бути з усіх боків оточене водою, зважаючи на сучасні низини й рівчаки навколо нього, отож являло собою природне укріплення. Але укріплень на зразок відомих Змієвих валів, про які веде мову Юрій Виноградський, не було. А він стверджує таке:

«Слід перебування на Сосницькому Наддесенні людності доби залізної за часів панування скито-сарматів (з 7 ст. до н. е. по 3 ст. н. е.) уже знайдено: на Білій Кручі (за 6 км. на південний захід від Сосниці по правий бік р. Десни біля Бурімки та в місцевості, де з'єднується р.р. Мельня та Став по лівий бік р. Десни коло с. Воловиці. Недалеко від цього села, по правий бік Десни, пролягає один із згаданих довгих валів, перший з перелічених вище».

(Ю. Виноградський. «До історії колонізації Середньої Чернігівщини»).

А взагалі стосовно того, що відбувалося дуже давно, говорити категорично в більшості випадків не варто. Можливі лише гіпотези – або більш переконливі, або менш.

Між іншим, такої думки і Юрій Виноградський. У його викладах досить поширені такі слова, як «можливо», «мабуть», «видно». І це свідчить про його мудрість як науковця. Його пояснення тих чи інших факторів стосовно далекого мину не подають висновків як остаточних істин, вони лиш штовхають до роздумів та подальших досліджень.

Отож продовжимо досліджувати те, що наш видатний краєнавець або не встиг дослідити, або на той час ще була заслабка теоретична база для більш глибоких досліджень. Правда, теоретична база у публікаціях Юрія Степановича була досить солідна. Зокрема заглянемо в один із розділів його публікації «До історії колонізації Середньої Чернігівщини». Починається той розділ такими історичними даними:

«Захопивши коло 1356 р. м. Брянськ, литовський князь Ольгерд незабаром прилучив до Вел. Кн. Литовського князівств Чернігівського й Сіверського. Середня Чернігівщина – Сосниччина – ввійшовши до складу Литви, певно, в 1360 році, пробула в межах Вел. Кн. Литовського офіційно до 1503р. Хоч як далеко лежала Сосниччина від головного державного осередка – Вільна, але ж разом із іншими кутками Наддесення нові володарі не могли залишити її не експлуатуючи, з яких перший ряд (наприкінці 14 ст та на початку 15 ст.), як от: Дмитро-Корибут Ольгердович, Федор Любартович, Свигайло – були з князів Литовської династії. За цих князів, що міцно були зв'язані з Білоруською Литвою і з Волинню, та (по тому) й за урядування великокнязівських намісників, що були погодженням із тієї самої білорусько-української частини Литви, проводиться роздавання земель кол. кн. Чернігівського і Сіверського в державу. Державці ж (подібного походження), щоб мати при боку людей певніших, міцно триматися на місці та мати можливість більш визискувати, почали закликати й привозити з собою з Литви своїх земляків білорусів (та волинян). Тільки так можна пояснити насамперед те, що за тих часів на території Середнього Наддесення з'явилися

нові назви заселених пунктів із типовими білоруськими закінченнями на «ичі», так званих назв патринімічних».

Наведена цитата є достатньою основою для розуміння перш за все міграційних процесів, пов'язаних з Сосниччиною взагалі і з урочищем Грядки зокрема. Ні в дитячі, ні в юнацькі літа, ні навіть у перший період учителювання у мене чомусь не виникло запитання, чому ота назва урочища – Грядки – з наголосом на останньому складі. Мабуть, слово «грядка» – наше корінне сосницьке слово (і не тільки ж сосницьке). Значення його тут зрозуміле кожному: це відповідно оброблена частина огороду, на якій сіються (чи висаджуються) огородні культури – здебільшого цибуля, столові буряки, квасоля, морква та ін.

Але ж у нас «грядка» і в множині має наголос на першому, а не на останньому складі. І лише не так давно я став задумуватись, чому те слово у множині (як назва урочища) вживається із наголосом на останньому складі. А тут ще й два озера, що туляться до урочища, називаються Царина та Винниця, а третє зовсім без назви – просто Озеро.

У пам'яті моїх земляків-загреблян (зокрема мешканців х. Гапішковка, де я народився і провів дитячі та юнацькі роки) зафіксовано таке: на Грядках за Цариною колись виготовляли вино (мабуть, звідти й назва озера Винниця). А от назву іншого озера – Царина – ніхто з корінних мешканців пояснити не міг. Хоча дехто із старих людей пояснював так : «Царина – бо там колись жив цар». Отже, виявляється, слово це приносить, як і назва урочища Ракита, а також і назва урочища Грядки з наголосом на останньому складі. А звідки ж ті назви принесені?

Періодично перебуваючи на обласних курсах удосконалення учителів, я розпитував своїх колег із різних районів Чернігівщини, як вони розуміють слово «царина». І прийшов до висновку, що в південних районах Чернігівщини це слово означає місце, куди вранці люди вигонять корів, які потім пастухи женуть на пасовище. Потім я дізнався, що і на Закарпатті тому слову надають подібне значення. А одного разу, перебуваючи на Закарпатті в санаторії Поляна, я звернув увагу на чоловіка, що видався мені чомусь дуже знайомим. Я спитав, звідки він. Відповів, що він із села Піски Ковельського району Волинської області. Я спитав у нього, чи він ніколи не бував на Чернігівщині. Виявляється, що не бував. Тоді попросив пояснити деякі слова,

якими у нас названі урочища, у тому числі й Царина, Ракита, Грядки. Чоловік досить легко пояснив ті назви.

Я пов'язав назву його села з подібною нашою назвою частини села – Пісок. А потім ще запитав у чоловіка:

– А побіля вашого села є якесь озеро?

– Є, – відповів той.

– А як воно називається?

– Так і називається – Озеро.

Це мене заінтригувало. Не може бути випадковим такий збіг. До того ж і біля нашого Піску є невелике озеро, яке, правда, називали, Озерце.

Отож висновок напрашується такий:

Колись (встановити точно роки нема можливості) на нинішньому урочищі Грядки мешкали переселенці з Волині (можливо, частина із них змішалася з корінними мешканцями сучасного Загребелля, а решта повернулися на свою батьківщину).

На Грядках вони займалися огородництвом і, звичайно, садівництвом, яке забезпечувало їх продукцією для виготовлення вина. Між іншим, мені на Грядках вдалося виявити місце, де колись знаходилася якась будівля. Та ще ті переселенці займалися й скотарством, бо, як вже зазначалось, слово «царина» пов'язане із скотарською лексикою.

І оте моє дослідження підтверджує характер міграційних процесів, визначених Юрієм Степановичем Виноградським.

Що стосується урочища Грядки і близьких до нього населених пунктів, то багато чого можна припускати, але важко точно встановити, чи переселенці з Волині розчинилися серед місцевого люду, чи повернулися на свою Волинь. Це залежало від того, коли вони там появилися – чи за панування литовців, чи за поляків. Якщо переселення відбулося в пізніші часи, то могло бути, що після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького вони мусили залишити місця, куди були переселилися, принаймні основна їх частина

У записах Юрія Виноградського є також згадка про урочище Вершина, археологічні знахідки з якої теж позначені добою неоліту. І мої дослідження там теж підтверджують таке визначення.

Десь у 70- роках ділянку луку, що прилягала до озера Гнилиця, яка, певно, до того ніколи не розорювалася, розорали. І там, на

глибині орного шару, я виявив елементи кераміки неолітичної ямково-гребінцевої культури. Вразило те, що оті фрагменти, вік яких не менше 6 тисяч років, знаходяться на такій незначній глибині.

Потім я пішов понад Гнилицею в напрямку до Малої Десни. Не доходячи до річки метрів триста, я зробив кілька шурфів. Спочатку під лопатою була глина впереміж з піском. Та от десь сантиметрів на 50-60 з'явився темний культурний шар. І він сягав досить глибоко. Справжній таки чорнозем. І там я натрапив на кераміку, схожу на ту, яку виявив Юрій Виноградський на урочищі Лан, і відніс її до роменської культури 7-8 віків, що згодом підтвердили археологи Інституту Археології Академії Наук УРСР.

Мене зацікавила й назва урочища – Вершина. У сучасному розумінні «вершина» – це високе місце, верх («стоги вершити»). Але ж те урочище своєю висотою не виділяється серед навколишнього ландшафту. А от у «Словнику» Бориса Грінченка одне із значень слова «вершина» – місце з'єднання річки та її притоки. Отож, можливо, озеро Гнилиця було колись притокою Малої Десни (не виключено, що колись Мала Десна була головним руслом Великої Десни, тим паче, що її називають ще Старою Десною). Це й дало назву урочищу.

Для багатьох поколінь (не визначено, скількох) місцевого люду із навколишніх населених пунктів (Загребелля, Гапішківка, Якличі) Вершина була своєрідним клубом, місцем для спільних гулянь. І за моєї пам'яті у неділю чи в свята влітку при гарній погоді збиралася там молодь з навколишніх сіл, грала гармошка, танцювали, співали пісень, знайомилися, закохувались. А може, і в прадавні часи там, над водами двох річок, відбувалися купальські дійства – і з тих часів над урочищем утворилася чарівна аура, що немов передавалася у спадок від покоління до покоління.

У згадуваній уже роботі Юрія Виноградського («До історії колонізації Середньої Чернігівщини») автор міркує про виникнення назв сіл, урочищ, озер, річок, боліт, у тому числі й про назву болота Ізбище, яке знаходиться на величезному острові між Малою та Великою Десною, який загребляни називають Задесення. Стосовно назви того болота учений робить ряд припущень. Спочатку він припускає, що та назва пов'язана з

російською колонізацією 16 століття, а потім схиляється до думки, що «корінь слова «Ізбище» можна застосувати і до мови білоруської, і до мови польської».

Але(судячи з довоєнних записів Виноградського, коли, можна сказати, був пік його досліджень), там, на Задесенні, Виноградський серйозних досліджень не робив, мабуть, як кажуть, руки не дійшли. Мене ж у свій час теж зацікавила назва «Ізбище». І я став шукати, так би мовити, джерело тієї назви. До того ж я від жодної людини не чув, щоб там, на Задесенні, будь-коли мешкали люди, тим паче, що той острів навіть в середні повені затоплюється водою. Те колишнє болото зараз влітку пересихає і межує воно з низиною, яка з одного боку тягнеться майже до Малої Десни. Але зі східного його боку знаходиться довга грива, нині заросла лісом. Я спробував там був зробити кілька шурфів і натрапив на невеличкі уламки кераміки, яку можна віднести вже до пізнішого часу, бо видно, то були фрагменти тонкостінного посуду, виготовленого вже на гончарному крузі. На жаль, я припинив був там дослідження, бо ж – ліс, важко було пробитися до культурного шару через переплетене коріння. Але ж і ті знахідки свідчать, що там, біля того болота (напевно, колись то було озеро, а ще раніше, зважаючи на навколишній рельєф, частина якоїсь річки) таки мешкали люди, і може, не одна «ізба» там знаходилася, і може з якоїсь причини (наприклад, через потужні повені, яких раніше не було) люди змушені були ту місцевість залишити.

До речі, за розповіддю мого дядька Івана Савича, у тому болоті (не знаю, в якому році, напевно, вже після революції, бо дядько народився в 1908 році і у свій час брав участь у художній самодіяльності) втопився один із керівників самодіяльності Валентинов. Про нього я вже згадував, коли мова йшла про вчителя Загребельської школи С.А. Сиворакшу. Так от: пішов той чоловік якось за Малу Десну на полювання, може, підстрелив якусь дичину, за якою мусив добиратися через болото, та там і загинув.

Мені на Задесенні доводилось ще з юних літ дуже часто бувати, бо там ми і дрова часом заготовляли, і сіно. А в роки мого зацікавлення археологією я уважно придивлявся до розораної чи розкопаної землі (а то й сам пробував проникнути «під землю». І там я виявив залишки чималого поселення. На мою думку, то

було поселення періоду бронзи, а потім дослідив ще деякі місця і прийшов до висновку, що у прадавні часи там мешкала велика кількість люду. Звичайно, я свої знахідки запакував (подібно до того, як їх запаковував Юрій Степанович), описав, помістив на стенді шкільного музею. Але ж ми живемо у смузі перманентних реформ. Після того, як я пішов на пенсію, хтось із моїх наступників по музейній роботі провів там серйозну реформу - і я вже свого археологічного стенду там не виявив. Певно, той, хто ту реформу проводив, звертав увагу не на суть, а лише на естетику, подібно до тих «книголюбів», яких не цікавить зміст книжок, а їх зовнішній вигляд...

Про городище на урочищі Бурімка я вперше дізнався із записів Ю. С. Виноградського десь у 70-х роках. Користуючись згаданими дослідником орієнтирами, я відшукав те городище і бував там досить часто, робив деякі дослідження (це було не складно, бо повеневі води потроху «злизували» те городище і сліди людського життя можна було легко помітити. Там я підібрав чимало кераміки, траплялося багато кісток тварин, внизу з південно-східного боку (певно, там був рів) я зробив шурф і знайшов навіть людську щелепу з зубами (хоч довести, що то була щелепа мешканця того городища чи якогось нападника того часу я не міг), знайшов навіть дзьоб якогось велетенського птаха, спочатку я вирішив, що то дзьоб лелеки, але дізнавшись, що лелека для наших предків тисячоліттями був священним птахом, отож полювати на нього не могли, відкинув ту думку; знайшов якісь конуси з випаленої глини, можливо, то була рогата цегла з печної черені; знайшов навіть якесь металеве кружальце, схоже на монету,, але воно було дуже вже з'їдене часом, отож визначити ту знахідку я не міг.

Нині ж у фондах Сосницького краєзнавчого музею я натрапив на звіт Ю.С. Виноградського про його дослідження на названому городищі в 1920 році. Він ось такий:

«7-8 ст. Сосниця. Менський район.

Городище. Ур. Бурімка. Чернігівщина.

Городище над озером Бурімкою за 6,4 км. на південний захід від Сосниці, по правий бік річки Десни, недалеко від її високого берега, так зв. «Білої Кручі», приблизно за 0,4 км. від дюнної

неолітичної стації. Типове старослов'янське городище (сіверянське) «болотяне». Міститься на природньому горбу колись, певне, округлої форми. Весняна повінь щороку нищить городище, яке нині має вигляд серпа місяця (неправильної форми). Завдовжки горішня площа городища прибіл. 50 метрів, найбільша її широчінь – 13, 5 метра, височінь від луку – 8,5 метра, від озера (височінь урвища) – 10 метрів. Культурний шар (завгрубшки він від 0,5 до 1,5 м.) складається з гумусу, попелу, вугілля, печнини, шматків глини, різноманітної форми крейди, численного череп'я від глиняного посуду, орнаментованого і без орнаменту, рибної луски, та кісток риби й різних звірів свійських (баранів, волів, коней) та диких (оленів, ведмедів, бобрів,, кабанів, турів, або зубрів і. т. д.)

Уперше досліджене В. Є. Козловською у 1910 році. Досліди виявили, що сіверяни оселилися тут на місці становища неолітиків та що «город» складався із землянок. Видатні знахідки: кістяний наконечник на стрілу, залізний ніжик з кістяною ручкою, яку прикрашено було зубчиками, кісточка з дірочкою (привіска), уламок ребра з вирізьбленою на ньому фантастичною фігурою і т. д.

З 1920 року досліди проводив зав. Музеєм Сосницьким Ю. С. Виноградський. Знахідки: кістки різних тварин, наконечник на списа (костяний), зуб ведмежий з дірочкою (амулет) та фрагменти керамічні – черепки без орнаменту, інші з орнаментом у вигляді простих і витих ліній, ялинок тощо. Частину посуду зроблено незугарно-грубо та мало випалено».

Далі подано друковані джерела, де названий матеріал досліджень В. Є. Козловською та Ю. С. Виноградським.

Перераховуючи знахідки археолога Козловської, Юрій Степанович вказує на «уламок ребра з вирізьбленою на ньому фантастичною фігурою».

У збірнику «Минуле Сосниці та її околиць» О. В. Бондарець у статті «Зображення дракона із городища Бурімки побіля Сосниці» подає опис тієї «фантастичної фігури»:

«Ребро довжиною 22,5 см., один кінець відломлений. Найбільша ширина – 4 см., найменша – 3,2 см. Дракон зображений на частині площини горизонтально, причому позначений лиш його силует без розробки дрібних деталей тіла. Хвіст дракона у вигляді ідеограми води – трьохрядної орнаментованої плетениці.

Ідіограма води позначена в тій чи іншій формі : або зигзагоподібна лінія, або складна орнаментальна плетениця, характерна для зображення дракнів, наділених водними силами».

У цьому описі дуже потужний матеріал для роздумів. Образ дракона як позитивну істоту супроводжує люд на території сучасної України впродовж багатьох тисячоліть. Учені Ю.А. Шилов та В.Н. Даниленко в книзі «Начало цивилизации», описують поселення наших предків, що називалося Шу-ну-на (Руки закону володарки) в урочищі Кам'яна могила, котре входило до державного об'єднання, яке згодом перетворилося на могутню державу Аратта, що знаходилася на території сучасної України. У тому урочищі виявлено зображення дракона. Часова відстань від того дракона до часу існування Бурімського городища – близько 9-ти тисячоліть, і крізь такий часовий пласт люди пронесли образ улюблені містичної істоти. І коли вже ті наші предки, що мешкали на Бурімському городищі, шанували ту істоту, значить, вони ще сповідували язичницьку віру, бо з приходом християнства дракон набуде негативних рис.

А мені в 70-ті роки випадково вдалося виявити сліди трьох напівземлянок десь, може, 10 ст. н. е. Придивляючись до верхньої частини Білої кручі, я помітив там на сірому тлі три темні прямокутники. Добравшись до них і роблячи шурфи зверху, я переконався, що то сліди напівземлянок (ширина близько 3-х метрів, глибина близько 1 метра). Я там знайшов уламок металевого ножика, багато фрагментів кераміки, яка свідчила, що посуд там вже виготовляли на гончарному крузі, на денці одної з посудин я виявив навіть клеймо виробника. Отже тоді вже були фахівці-гончарі, які спеціалізувалися на виготовленні посуду. А ще знайшов денце якоїсь іншої посудини з невеличкими круглими отворами..

А це свідчило, що ті люди займалися скотарством і виготовляли сир.

Все те я описав і навіть в газеті «Радянський патріот» опублікував нарис про ті(та інші) знахідки.

На другий рік я поїхав на Білу кручу, щоб продовжити дослідження виявлених напівземлянок, але під час весняної повені частина кручі обвалилася і забрала з собою оті напівземлянки.

Згодом образи Бурімського городка, Білої кручі, Десни та людські образи ввійшли до моєї напівфантастичної поеми Десна, де річка наділена надприродною силою, яка може переносити людину з одної епохи в іншу, зокрема й оповідача.

«Д Е С Н А»
(Уривок)

Колись я оглядав деснянські кручі
Й помітив слід прадавнього житла.
Напівземлянка. Зверху луг квітучий,
Над ним – напівпрозора сива мла.
І раптом із імли сяйнули очі...
В пістрявому віночку голова,
До пояса звиса коса дівоча,
І чути голос – дівчина співа.
Мотив знайомий, зрозуміла мова,
У ній – розлив людської теплоти,
Зривалось з вуст праукраїнське слово
І жайворонком линуло в світи.
Голубив вітер сукню полотняну,
Лозові віти, кашку запашну.
І личко променилося рум'яне,
Вбирали очі просинь десняну.
Я пив душею пісню пречудесну,
Що клекотіла, наче водограй,
У ній співалось про красуню Десну
І про чарівний Придеснянський край,
Про милого, що десь там за рікою
Полює звіра (поможіть, боги!),
Махнула рвійно дівчина рукою,
Немов послала милому снаги...
А може, то не дівчина – Русалка,
На когось важить, щоб залоскотать?
А може, Ярославна-галичанка
Сюди примчала Ігоря стрічать?
А може, чорноброва половчанка,
Що закохалась в річку осяйну?..
Ні, то таки вродлива полісянка

Голубить дивоспівом далину...
Тісне пражитло, виповнене димом,
Пливе на сивих гребенях часу,
А з нього юне випурхнуло диво
Й небесну випромінює красу...
Земля так рясно всіяна слідами –
То черепки, то вугіль, то зола...
Десна мій дух нетлінний поєднала
Й красуню з придеснянського села.
І я так легко-легко переходжу
Через широкі межі часові...
Гойдаються на хвилях птахи божі,
Й сюрчать правічні коники в траві.
Моя Десна мене зачарувала –
Я міг літати, мов птах, із віку в вік...
Тут раптом юнка пісню обірвала,
Натомість пролунав чаїний крик.
Тривоги крик.
То значить, на сторожі
Дівча стояло й, певно, вдалині
Уздріло крізь імлу ладьї ворожі.
Тривожно стало якось і мені.
Я враз поглянув на річкове плесо –
І ось на срібнім вигині ріки
Заблискотіли мерехтливі весла –
Мабуть, пливуть рікою вояки
Супроти течії...
Я шусть на кручу
Невидимим. І чую там і там
Ячать тривожні заклики жагучі,
Дитячий плач і велелюдний гам.
«До городка!» - почувся владний голос.
І раптом люд подався через ліс,
А далі через колосисте поле,
Через густий білявий верболіз.
А я – за ними вслід. Все вище, вище.
Нарешті городок той – диво з див...
Я пригадав Бурімське городище,
Куди недавно з учнями ходив,

Щоб відкривать джерела історичні,
Ступити на прадавню висоту
І там спокійно думати про вічне,
Облишивши буденну суєту.
Те городище – пагорб лиш та й годі –
Над озером, що мріє з двох боків,
Рибалки там, як кажуть, на природі
Рибальську юшку варять залюбки.
Там знак державний, вилитий з бетону,
Немов стеріг прадавні сиві сні:
Давно охороняється законом
Те городище – символ давнини.
Та хтось із наших молодих та ранніх,
Відчувши у руках снагу хмільну,
Схопив той знак за гострі грані
Й в озерну кинув глибину.
Отак-то ми геройствуєм роками,
Бо нас навчили предків шанувать
Лиш тих, які були більшовиками,
На інших нам, звиняйте, наплювають.
Тому-то і джерела ми висушуєм,
Затруюєм озера та річки
І бродимо з каліченими душами,
Нарощуючи м'язи на кістки...
Ой, це ж в двадцяте я влетів сторіччя!
Ну ж повернусь до іншого таки,
Де залишив стривожені обличчя
І весел зблиск на вигині ріки.
Гарячий гомін, мов на пожарищі –
То люд надійний захисток шука,
І я піднявся не на городище,
А за дубову браму городка.
О, там безпечно: гострі частоколи,
Внизу – рови, там – береги круті,
Та нїє серце : колосисте поле
Залишене, тремтить у самоті.
Оратаї, рибалки та мисливці...
Вони ж нікому не вчинили зла.
Так чом на них чатують нечеститвці?

Чом спокою судьба не принесла?
Благально руки до небес підняті,
І молитовні чути голоси:
«Ти сотворила річку, Дано-мати,
Нас від біди, владичице, спаси!»..
Бентежний дух очистивши в молитві,
Я до Десни невидимий лечу...
А може, ще й обійдеться без битви,
Без крові, без пожеж і без плачу?
І раптом радість хвилями у груди:
Я чую мирні, лагідні пісні.
В ладьях не вої, а торгові люди
З нехитрим крамом плинуть по Десні
Туди, на північ, де ліси дрімучі,
Де в болотах засіли холоди,
Де над лісами клубочаться тучі –
Але ж бо є там хутра і меди.
Я з радістю до городка полинув,
Щоб заспокоїти стривожених людей.
(Той городок – то ж наша Україна,
Що нині важко в майбуття іде).
Вони тоді вже поклонялись полю
Й отій землі, яка вже звалась Русь,
Й молилися калині та тополі,
Яким і я так гаряче молюсь...
Але туди я поспішав даремно,
Вони вже знали те, що відав я,
Напевно, душі їх були не темні,
А світлі, як деснянська течія,
Як джерельце, як світанкові роси
(В молитвах очищалась каламуть),
У них вливалась думка безголоса –
У нас це телепатією звуть.
Вони уже виходили за браму,
В очах була просвітленість свята,
Одні ішли на лови синь-борами,
А інші в поле доглядать жита.

Коли ж зоря у небесах воскресла,

Купальська ніч спустилася на Десну,
Було то миле свято, лиш не те,
Що в нас святкують – мов на сцені грають.
Там кожен вірив : папороть цвіте
Посеред ночі в лісовім розмаї.
Там кожен вірив, що вода й вогонь
В ту ніч єднаються і сотворяють щастя,
Там кожен вірив : від людських долонь,
Вогнем очищеним, розвіються напасті.
І віра та цілющою була,
Давала втіху і дива творила,
Людей стежками чистими вела,
І сила душ ставала незборима.

Отож ідучи за яскравими віхами Юрія Степановича, я прагнув відтворити його дух, його мислення, а разом з тим дух і мислення багатьох поколінь, представники яких, як і ми, раділи, страждали, любили, надіялись, прокладали крізь обрії стежки й дороги. І я уявою проник крізь пласти часу і пробував через художні образи відтворити бодай щось з того, що ось тут, біля нашої святої Десни, було реальним, але хвилі часу віднесли його в далекі-предалекі світи...

У фондах Сосницького краєзнавчого музею зберігаються дві бронзові прикраси, названі шийними гривнами. Але вони більше схожі на зубчасті корони.

Юрій Виноградський, описуючи ті прикраси, висловлює непевність щодо їх призначення («головні» чи «шийні»).

Але я нині більш схилиюсь до того, що то були прикраси для голови, такі собі корони чи вінці. У наш час уже є теоретичні підстави, щоб таке твердити. Тут допоможе це довести наша українська прмова с а н с к р и т, яка після колонізації нашими прапредками індоаріями Північної Індії у 2-му тисячолітті до н. е., стала староіндійською літературною мовою, в якій видатні учені-санскритологи (Лев Силенко, Степан Наливайко та інші), помітили дуже сильний український пласт, до того ж багато слів, які й нині живуть в українській мові.

Тут якраз буде доречно звернутися до статті нашого вченого Степана Наливайка «Українці, Україна, Трипілья : крізь призму вед і шаштр». Наведемо невеличкий уривок із тієї статті:

«У «Слові о полку Ігоревім» є загадкове жіноче божество Діва-Обида, а у «Велесовій книзі» – Обидоносиця, що їх дослідники пов'язують з якоюсь незрозумілою богинею кривди-образи-обиди. Але на справжнє значення обох імен пролив яскраве світло с а н с к р и т, де апіда означає «корона, вінець». Тож санскритська форма імені давньоукраїнської богині – Деві-Апіда й означає воно «Діва в короні», Обидоносиця – «Корононосиця», «Вінценосна». Ця ж богиня під іменем Мокоша, якому тотожне індійське Махеша (Велика Богиня) була Захисницею, Покровою, Матір'ю Києва»... Ясна річ, культ тієї богині був досить поширений на Україні, у тому числі і в нас на Сосниччині.

Отож названа бронзова прикраса, мабуть, використовувалася при урочистостях на честь названої богині.

Ч А С Т И Н А Д Р У Г А

Ми продовжуємо подорож в історію нашого краю дорогами й стежками, прокладеними нашим видатним краєзнавцем Юрієм Степановичем Виноградським. Мета цієї подорожі – краще, повніше пізнати наше минуле, добратися до найдрібніших корінців нашого родоводу, дати вичерпну відповідь на запитання: «Хто ми є?» А паралельно я маю намір увиразнювати образ по-справжньому почесного нашого земляка Юрія Степановича Виноградського, все більше додаючи інформації про цю людину. І коли в першій частині мого дослідження подавалися факти здебільшого в хронологічному порядку, то в цій частині подаватиму інформацію в міру її виявлення. До того ж я продовжуватиму подавати результати досліджень ученого, його висновки і при потребі свої коментарі до всього того.

Ось переді мною чернетка статті Ю.С. Виноградського «Рихлівська пуща», яку він надіслав до Чернігівського історичного музею. До неї доданий супровідний лист:

«При цьому надсилаю статтю мою краєзнавчого характеру «Рихлівська пуща» – рукопис на 20 сторінках.

Я буду вельми радий, коли ця стаття, написана під вражінням того, що бачив і чув під час недавніх своїх подорожів, буде мати

за Вашими заходами, крім краєзнавчого, позитивні практичні наслідки.

Про одержання моєї статті та про дальшу долю цієї справи вельми прохаю Вас не залишити мене без повідомлення.

Чутки про нищення пам'ятника архітектури, на жаль, не маю можливості перевірити на місці, але ж така чутка повторюється із різних джерел.

З пошаною Ю. Виноградський.

м. Сосниця».

Уже цей лист спонукає до роздумів і певних коментарів. На жаль, ні на листі, ні на чернетці статті не зафіксований рік написання. Але в одній із зносок – посилання на номер газети «Красное знамя» (Чернігів) ч. 19,(912) з 25. 01. – 1925 року.

Отже, мабуть, стаття теж написана в тому ж році. Це підтверджується й граматичними особливостями тексту, характерними для 20-х років. Водночас хочеться звернути увагу на високоінтелектуальний стиль листа (як і багатьох листів Юрія Степановича, що подибуємо в архівах краєзнавчого музею). Лист чіткий, оптимально лаконічний, без жодного зайвого слова. Як делікатно подана вимога-прохання: «Про одержання моєї статті та про дальшу долю цієї справи вельми прохаю Вас не залишити мене без повідомлення». До того ж у цих рядках не лише прохання повідомити про одержання статті, але й надія на те, що Чернігівський історичний музей стане на захист історичної пам'ятки – Рихлівського монастиря разом з унікальною природою, серед якої він знаходиться. Ці сподівання теж свідчать, що стаття була написана у 20-х роках, коли українська інтелігенція (принаймні значна її частина) ще ідеалізувала суспільні зміни і сподівалися, що ті зміни принесуть Україні, крім усього іншого, національне відродження. Початок тридцятих років ті надії звів нанівець, як і віру селян (та й робітників) у більшовицькі обіцянки. Голодомор та страшні репресії засвідчили, що до влади прийшла чорна, дика сила. І тоді заклик зберегти культові споруди Рихлівського монастиря міг розцінитись більшовицькою владою як захист «релігійного дурману».

І тут доречно повернутися до статті Федора Іваненка «Історик, археолог, краєзнавець», опублікованої в райгазеті «Радянський патріот» за 22 квітня 1998 року:

«Боліло у Юрія Степановича серце, коли церкви руйнували. Ходив, прохав: бодай щось не нищить, віддайте в музей, та господар кабінету – лев, справжній лев – втупився в нього важким поглядом, здійняв угору руку і гепнув важким ситим кулаком по столу: ти чого сюди прийшов? Ти хто такий? Для чого тобі в музеї релігійний дурман?»

Краще не скажеш.

Але повернемось до названої статті. Звичайно, всю її я вмістити в своє дослідження не можу, бо, по-перше, автор стверджує, що її обсяг – 20 сторінок, а той варіант, який мені вдалося відшукати, має лише 14 сторінок, по-друге, деякі виправлення (адже ж чернетка) важко розшифрувати. Отож намагатимуся цитувати окремі уривки, які, на мою думку, є основою викладу.

«Перед революцією в кол. Кролевецькому повіті на Чернігівщині існував так званий Рихлівський монастир. Стояв він за 30 верстов від м. Сосниці (у північно-східну від неї сторону) і добре відомий був у Сосницькому і в сусідніх повітах і скрізь на Чернігівщині та навіть за її межами.

Стояв він у глухій місцевості, осторонь від битих шляхів. Стояв з правого боку р. Десни, за 7 верстов від найближчої пароплавної пристані – с. Оболоння, у великій пущі, яка належала цьому монастиреві, що мав чимало й іншого добра: гарні пасіки, великі сади, овочові й т. і.

Мені доводилося частенько зустрічатися з численними прочанами, що побували в Рихлівському монастирі, і, здається, я не помилуюсь, коли скажу, що серед них мало було людей, які б не згадали про сильне враження, що справили на них вкриті величезними деревами глибокі яри-балки, в яких розкинувся Монастир, сади з волоськими горіхами та гарними яблками і т. і.

За революції, по закритті Монастиря, утворено в колишніх його межах, в його будівлях, так званий Рихловський Дитячий Городок (для безпритульних дітей. – М.А.). Кому було надано право користуватися Рихлівською Пущою або на кого було покладено обов'язок стежити за збереженням її, мені не відомо.

Нема чого казати (це й зрозуміло), що на початку нового життя, нової справи лісове господарство підупало.

Трудно було вберегти, й ліс рубали скрізь без пощади. Рубали ліс і в Рихлах, вибираючи там найкращі дерева. Про це не один раз доводилося мені чути в м. Сосниці, про це писалося і в газетах.

А вибрати гарне дерево в Рихлах було з чого: хіба ж мало там стояло дубів-велетнів, придатних для вироблення клепок, чи мало розкішних кленів та лип. Дубів два аршини в діаметрі, пам'ятаю, було доволі в Рихлах. Росли вони по глибоких ярах та балках, деякі в місцях не зручних для рубання, і це їх поки що врятувало, бо люди кажуть, що тепер збереглися лише ті дуби-велетні, до яких приступити було вельми трудно, або дерева попсовані, чи з такою будовою цівки й гілля, завдяки якої, на думку визискувачів, не було б користі від розроблення дерева. А там, де можна було взяти, гарні дерева вирубано. Мені самому років із два тому довелось бачити в м. Сосниці на базарі великі дерева із Рихлівського лісу, це колоди липові (чвертей на 5) у діаметрі.

А недавно один учитель з околиць рихлівських, стверджуючи звістки про нищення Рихлівської Пущі, розповів мені, як приклад, що він лягав на пні від зрубаного дуба такий, що за його ногами і головою залишались ще місця зайві.

Проте ж останки Рихлівської Пущі ще існують, і ці останки-релікти треба зберегти нащадкам, - бо ж чи є де-небудь в іншому місці ліси подібні до рихлівського...

...Поряд із цим наведу чутку, що головну церкву колишнього Рихлівського монастиря – Соборну церкву 18 століття (1760 р.) розбирають (або саме зараз розібрали). Чи не розібрали часом тієї церкви над глибоким яром, що збудована в 1650 році?

З приводу цієї чутки, крім жалю за знищення пам'ятника архітектурного, думка переноситься в майбутнє: за подібні діла наступні покоління так будуть ремствувати на сучасні, як ми докоряємо Володимирові Св. за знищення капищ та «богів» поганських.

Чи було капище в Рихлах, не знаємо, але ж відомо загалом, що в лісах та в гаях, в місцях, які чим-небудь особливим відзначались, відбувались релігійні обряди поганського культу.

Історія Рихлівського монастиря починається з першої половини 18 століття. Отже десь (здається, в «Черн. Губ. Ведомостях» за 1842 рік) доводилось мені читати, що Рихлівський монастир утворено в 17 столітті в тій місцевості, де існував монастир значно раніше перед тим.

До речі сказати, що назва Рихли – вельми давня. Цю назву, на мою думку, треба зв'язати з словом «рихлий», де маємо корінь

«ри», що є в дієслові «рити». Думка про подібний зв'язок має підпору також і в самому характері місцевості, поритої ярами».

Автор статті співставляє назву монастиря з назвою с.Понорниця. Там теж місцевість порита ярами. А в «Словарі української мови» Б. Грінченка слово «понористий» позначається по-російськи «изрытый, неровный».

«Я думаю й про те, - продовжує Юрій Степанович,- що в скорому часі будуть рубати ділянку лісу, частину якого призначено на продаж (деревами), а частину на вироблення «мамельської» та звичайної клепки. Отже це значить, що будуть рубати дуби-велетні, найкращі й найцікавіші з тих, що тепер ще існують, будуть рубати гарні липи...

З приводу цього дозволю собі висловитись: треба рішуче заборонити, – хто б то не робив, – щоб столітні дерева, будь-то дуби, клени, ясени та інше, не рубались. Комітет охорони природи міг би настирливо за це подбати, поставити, де треба, питання про утворення із Рихлівської Пущі заповідника»...

Далі Юрій Степанович веде мову й про інші цікаві урочища на теренах Чернігівщини, які необхідно зберігати...

Із наведених фрагментів можна зробити ряд висновків:

1. Більшовики, прийшовши до влади, з перших своїх кроків взялися за нищення цінних пам'яток культури, у даному випадку унікальні архітектурні пам'ятки в Рихлах.

2. Мешканці сіл, що знаходились неподалік від Рихлівського монастиря, хоч християнська віра вкорінювалася в людські душі близько тисячоліття, при перших же державних антирелігійних акціях не втрималися на висоті тієї віри, брали активну участь у руйнуванні культових споруд.

3. Складається враження, що більшовики з самого початку на нашій землі були тимчасовими пришельцями-чужинцями, основу діяльності яких у першу чергу складало нищення, у тому числі й природи, що й засвідчило тотальне нищення реліктових дерев у Рихлах.

4. Юрій Виноградський був людиною активної життєвої позиції, безкомпромісною, принциповою, діяльним патріотом отчого краю, і дуже прикро, що його болючий крик душі не пробився крізь чиновницьку байдужість і тупість, злочинний потяг до руйнації...

Отож усе, що можна було знищити, знищено, як кажуть, каменя на камені не залишено.

Учений усвідомлював, що майбутні покоління осудять його сучасників за нищення природи і пам'яток культури. І він мав рацію. Уже осудили....

Коли Юрій Степанович писав статтю, про яку я оце вів мову, мене ще й на світі не було. Отож те, що він говорив про майбутні покоління, стосується й мене, і моїх ровесників, і моїх дітей, внуків та їх ровесників. І кожен із людей, нині суших, коли побуває в Рихлах, завдяки почутому чи прочитаному створить в уяві образ вже неіснуючого монастиря, красу його споруд, добродійно-цілющу силу, працьовитість, любов до природи і до людей тих, які були присвятили себе служінню Богу і людям, - і зіставить уявне із тим, що залишилося, душа кров'ю обіллється і в ній наростатиме осуд до тих, хто був причетний до руйнації, до нищення архітектурних пам'яток і природи, і тих, хто пасивно спостерігав за злочинними акціями. І звичайно ж, об'єктом осуду не стане шанований нами Юрій Степанович Виноградський, який у міру своїх інтелектуальних сил прагнув протистояти тій дикій силі, чорній (чи то червоній), яка організовувала і здійснювала оті руйнації.

17 червня 2008 року працівники Сосницької райбібліотеки та члени літературно-мистецького об'єднання «Убідь» здійснили екскурсію в Рихли. Серед нас був художник Анатолій Петрович Семенцов, який провів свої дитячі і ранні юнацькі роки в селі, що знаходиться неподалік від Рихлів, отож мав широку інформацію про монастир, сам бачив чимало з того, що ще було залишилося від монастиря, і був свідком дикої руйнації монастирських споруд і нищення навколишньої унікальної природи. Отож він став нас водити по території колишнього монастиря і показувати та розповідати про те, де знаходився вал, де стояла церква, де були келії для монахів, де ріс монастирський сад, де був вхід у печери, по вцілілій, на щастя, ялинковій алеї провів до чудового, якогось аж фантастичного озера, по дорозі показав єдиний вцілілий там кількасотрічний дуб-велетень, потім провів до вцілілого надійно зробленого приміщення монастирської конюшні. Ми порівнювали все те, про що розповідав Анатолій Петрович (стосовно зруйнованих споруд) з тим, що залишилося, і було

гірко-гірко на душі, тим паче, що в багатьох місцях доводилося пробиратися крізь глухі кропив'яні хащі.

Анатолій Петрович показав нам колишній гостинний двір, де зупинялися прочани. Вони могли по три доби там жити, так би мовити, на монастирських харчах, діставати від монахів своєрідну медичну допомогу, а коли хтось виявляв бажання залишитися надовше, то мусив допомагати монахам виконувати господарські роботи. Він розповідав про вимощені кольоровою часом глазурованою цеглою дороги й доріжки, про те, яким усе там було упорядковане й доглянуте. І кожен з нас посилав мовчазне (а то й не дуже) прокляття в адресу тих, хто нищив оту красу і святість.

Під тими неоднозначними враженнями народився в мене такий вірш:

Р И Х Л И

Ти ще дихаєш, Україно?
Шкутильгаєш через віки?
Що не знищила Катерина,
Дотоптали більшовики.
Поламали свободі крила,
Залишили стоги золи,
Руйнівною ганьбою вкрили
Золотий монастир Рихли.
Там, де ліс Божий голос слухав,
Де Десна чарувала світ,
Вкоренилась твердиня духу
У цілющу глибіню землі.
В непорочній святій обителі
Дух пречистий добро творив,
Там жили мудреці й цілителі
І творці рукотворних див.
Екзотичні сади садили,
Рятували людей від лих...
Та прийшла руйнівна година
Із ордою безчинців злих.
Все понівечили, розсвятили,
Від алей залишили пеньки.
Від руїн набирались сили

Обезбожені більшовики.

Що посіяли, те й пожали,
Відшуміли ганебні жнива...
Та понині ще над Рихлами
Розкошує цупка кропива.

Як я вже зазначив у першій частині свого дослідження, Юрій Степанович Виноградський був універсальним дослідником.. Його цікавило все, що було пов'язане з життям і діяльністю люду Придеснянського краю (і не тільки). Найбільше уваги він приділяв археології, його успіхи в цій галузі відзначені на різних рівнях, у тому числі й на найвищому науковому рівні.

Великих успіхів досяг учений у вивченні особливостей північноукраїнського діалекту, у тому числі й суто сосницької говірки. Його надзвичайно цікавила топоніміка (назви сіл, урочищ, річок, озер, боліт і т. д.). По суті жодної назви він не залишив без пояснення, і в більшості випадків такі пояснення були зроблені на високому науковому рівні. Юрій Степанович достатньо уваги приділив промислам, що були пов'язані з тією чи іншою місцевістю. Його дослідження мали часом і практично-прикладне значення. Як зазначає він у одному із своїх пізніших звітів, досліджуючи околиці Сосниці, біля х. Андріївка виявив досить великі запаси якісної глини, за його ініціативою там було споруджено цегельний завод, який функціонує й нині. Юрій Степанович оприлюднював свої рекомендації, пов'язані із садівництвом, популяризував перспективні сорти плодових дерев, у тому числі абрикосів і сортів винограду, які до того у на шій місцевості ще не набули поширення.

Ще в дореволюційні часи Юрій Виноградський активно збирав фольклорні матеріали – пісні, думи, легенди, перекази, у його архівах залишилося чимало таких записів.

Серед записаних дослідником обрядових пісень значне місце займають весільні пісні, які в комплексі схожі на народну драматичну виставу, у якій зафіксовані й історія родинних стосунків, і часом глибинні історичні процеси, і ліризм, і гумор, і народна етика, і відгомін сивої давнини.

Записані Юрієм Степановичем весільні пісні цінні ще тим, що у них збережено особливості мовлення тієї місцевості, де вони записані, тобто Сосниччини. Їх, тих особливостей, уже важко

відшукати у мовленні сучасників, бо вони знівельовані загальнонаціональними мовними процесами в основному завдяки освіті, літературі і особистим контактам людей із різних регіонів.

Отож я подам чималий уривок з весільної драми, записаний дослідником у Сосниці 1925 року. А свої коментарі і висновки зроблю пізніше.

ВЕСІЛЬНІ ПІСНІ

У м о л о д о ї.

1. А сароста-пане, престароста,
Благослови молодих на прохолоду вивести.

2. Благословіть великий хліб унести,
Почать і на мир роздять.

3. Наша сваха печи не топила,
Горілочки не наварила.
Не йде з миски пара,
Не свашина слава.
Пудгреби жарку, пудсунь медку,
Пудсип перцу, щоб пристало к серцу,
Щоб було солоденько,
Усьому роду веселенько.

4. Летять галочки в чотири рядочки,
Зозуля попереду.
Усі галочки на лузі сіли,
Зозуля на калині.
Усі галочки защебетали,
Зозуля закувала.
Ой чого ти куєш, чого жалуєш, сивая зозуленько?
Чи жалько тобі темного лугу чи гуіркої калини?
«Не жаль мені не темного лугу, не гуіркої калини,
А жалько мені полетаннечка,
Літнього кованнечка».

5. Усі дружечки заспівали, заплакала молода.

Ой чого плачеш, по чуїм сумуєш,
Пруїсечко?
Ой чого тобі жаль – батька старого
Чи подвуїр'єчка його?
«Не жалько мені не батька старого,
Не подвуїр'єчка його,
А жаль мені русої коси да дівочої краси».

6. Їхали бояри горою,
Кликали Домну з собою:
«Ходім, ходім, Домашко, із нами,
Ми дамо тобі хустку з орлами».
«А я свої хусточки не зношу,
Полюбила Миколу, як душу».

ПІСНІ СВАДЬБИ

Пісні про вільце

1. Благослови, Боже,
Госпоже,
Вілечко почати,
Вілечко ізвити,
Сей дом звеселити.

2. Благослови, Боже,
Пречистий госпоже,
Отець і мати,
Своєму дитяті
Вілечко почати,
Пісеньки співати.

3. Да не йдїть, молодици,
Да до нас вільце вити,
Зов'ємо ми сами
З ясними да соколами,
Попуд ганочками
З чорними галочками.

4. У Києві вільце вилося,
У Батурині наливалось,
В Конотопі мулювалося,
В Сосницю приставлено,
Свому дому поставлено.

5. Хорошеє наше вілечко,
Золотої кирхи верхи,
Срібної та наміточки,
Золотої квіточки,
Без сонця сяють,
Без вітра мають.

6. Летів соловейко через сад,
Погубив пір'ячко на весь сад.
Собирайте ви, дружечки, пір'ячко
Та зов'ємо вілечко,
Поставимо на столику
На тонесенькім, на білесенькім
На три чисти перебільчасти скатерті.

П р о к о р о в а й

7. Дружок коровай крає,
Золотим ножем має,
А за їм та жона стоїть,
Семеро да дітей держить,
Да всі з кошелями,
Увесь коровай розкрасили.

8. Ти, дружок, не бачиш,
Що бояри коровай крали,
Хто в міх, хто в кишеню,
Батьку на вечеру,
Хто в міх, хто в рукавиці,
Дівкам на вечорниці.

9. Ой ми роду не таківського,
Ой ми роду королівського,
Дружки брехали,
Що бояри коровай крали.

10. Дружок коровай несе,
Бородою трясє,
Тряси не тряси,
Нам короваю даси.

11. Нехто не вгадає,
Що в нашому короваї
Із семи криниць вода,
Із семи корців масло
Да їєць півтораєста.

12. Піч гогоче,
Короваю хоче,
Припечок заливається,
Короваю дожидається.

У м о л о д о ї н а с н і д а н о к

13. Пускай, свате, в хату,
Да нас небагато,
Сім раз да по семеро,
Свату хату перевернемо.

14. Сядь, братику, да на містечку,
Да не продавай сестри
За руб, за чотири,
За два золотії,

Гороші, як полова,
Сестра чорнеоброва.

15. Затиha, бояре, сідайте,
Тишу не збивайте,
У нас Домка пава,
Щоб пилом не припала.

16. Там бояри волочилися
Да по поєс помочилися,
Чи сіно косили,
Чи хліба просили,
Чи в соломі ночували,
Миши уши под'єдали.

Ї д у т ь п о м о л о д у

17. Ой казали, свати багати,
А вони убоги,
Усі коні безноги,
Сами пішком йшли,
Молодого в мешку несли.

18. Брязнули ложки, тарілки,
Дайте по чарці горілки,
Немає такої,
Дайте хоч сирої.

У м о л о д о ї

19. Сором, свахи, сором,
За стуіл посіли,
Нам пісні не спіли.

20. Що в нашого свата
З верби, з лози хата,
Сінечки да березови,
Поїдемо на тверезеньке.

21. За сую примовку
На шию верьовку,
За сее словечко
На губи колечко.

22. Не стуїй, зятю, да за плечима
Да не лупай очима,
Шатнися в кишеню,
Набери грошей жменю,
Полуїж на тарїлку
За Домашку-дівку.

Я к в и р я ж а л и м о л о д у

23. Пропила мати дочку
На солодкім медочку,
Напилася, скаче,
Прошнулася, плаче.
Оглянулась мати,
Нема дочки в хаті,
Из свічками попуд пічками,
Из недогарками попуд лавками.

С в е к р у с і, щ о ч е к а є п о ї з д а з м о л о д о ю

24. Ой ти, мати-утка,
Повертайся чутка,
Сонечко над сінцями,
Невістка пуд вільцями.

У м о л о д о ї

25. Пуд припечком калюжа,
Лежить свиня недужа,
Ви, бояри, не гуляйте,
Ідіть свиню витягайте.

26. Старша дружка
Украла кусок м'яса,

Излізла на вишки,
Из'їла до кришки,
Аби не Данило,
Так її б вдавило.

27. Да не вїй, вітре, в полі,
Да повїй, вітроньку,
Боярам пуд поли,
Щоб бряжчали колоколи.

П і с л я в е н ц а

28. Їхала Домка до венца,
Сіяла житечко з рукавца.
Пришла її мати з ключами:
«А вже мою доню звенчали».

У м о л о д о ї

29. Хвалітеся да бояре,
Чи хороши да подарки,
Чи тонко попряла,
Чи біло побелила,
Чи всіх обдарила.

У м о л о д о ї п е р е д о д'ї з д о м

30. Вечерай, вечерай, Домка
Да в свого батенька,
Бо як пуїдеш до чужого,
Там чи дадуть, чи не дадуть,
Сами посядуть вечерать,
А тебе по воду пошлють.
Из водою пришла,
Ложечки хап-хап,
Слуїзоньки кап-кап –
То ж моя й вечеронька.

П р о в о д и м о л о д о ї

31. Що в сінечках голубец гуде,
Що в світлоньку голосок іде,
То ж не голуб гуде,
То ж Микола з тестоньком говорить:
«Тестонько ти муїй батенько,
Прошу тебе, не бари мене,
Тапер нуїчка темнесенька,
Доріженька да не руівнесенька,
Поїдемо да поблудимо,
Дівку Домку да загубимо».

32. Запрягай, свату, сивца,
Да нема в свата пивца,
Запрягай вороного
Да поїдем до другого.

П о с н і д а в ш и

33. Прощай, прощай , Домно, сестро наша,
Тепер же ми не твої, ти не наша,
Ой ходім же, Домночко, да із нами
Да до тих же музик,
Да до тих же парубочков,
Що гуляли.

П е р е з в и

34. Посунься з кута,
Нас не треба тут,
Поїдем до свата,
Там буїльша хата.

35. Ішла Домка по водиченьку,
Павиноє да перо найшла,
Положила да у світлоньку,

Положила да на вілечко.
«Красуйтеся, мої дружечки,
Як я в батька красовалася,
Щосуботи вимивалася,
Щонеділі наряджалася,
Пришла з гульні – не боялася,
На роботу не хваталася,
Миколі сподобалася».

36. Що в нашого свата
З верби, з лози хата,
Поїдемо до другого,
Чи не лучча хата.

У м о л о д о ї п е р е д в і д'ї д о м

37. Брязнули ложечки,
Брязнули тарілочки,
Домашина челядь,
Сідайте вечерять.

38. Випроводжала мати донечку
В чужу стороночку,
Ой випроводжала да й научала:
«Держи світлоньку, як у віночку,
Рушничок на колючку,
А ведеречко новесеньке
Водиці да повнесеньке».

В е з у т ь м о л о д у

39. Сіли наші діти, поїхали
Да широкою да дорогою
Да кобилою да кривоногою,
Осі поломалися,
Наши молоді осталися.

40. Скриня, скриня моя новая,
Вся залізом да обкована,

Ти ж учора була повная,
А сьогодні да порожня.
Я не год, не два пряла,
Не год, не два ткала,
На весну белила,
За один вечор роздарила.

41. Що Домчина мати
Да по юлочках ходить
Да сусідочок просить:
«Сусідочки, мої голубочки,
Приходьте до мене,
Не до мене, до мого дитяти
Короваю бгати».

42. Ой спасіба Домочці,
Що не вгневилася свого родоньку,
Не близького, не далекого,
Не батенька да рідненького.

П р и в е з е н о м о л о д у

43. Виметайте двори,
Застилайте столи,
Наливайте рюмочки,
Недалечко дружечки.

У м о л о д о г о

44. Да виходь, мати, з віком
Да стречай своїх діток,
Одне дитя народжене,
Друге дитя не народжене.

45. Оце тобі, свату,
Чуже дитя в хату,
Одягай його, обувай його,
Куди хочеш посилай його.

46. Привезено красну дєвицу
У нову светлицу,
На сиру землю,
На велику сем'ю.
По оцій землі я ходить буду,
А свекрусі я годить буду.

С н і д а н о к

47. А ми в свата були,
Горілочку пили,
Їли кашу не солону,
Пили воду не холодну.

48. Їхали ми їхали
Да і чорним волон,
В сосну вчепили
Да бублики погубили,
Що ви, свашко, налепили.
Вона полепила з зеленого сіна
Да і ти сама ззіла.

У м о л о д о г о п е р ш и й д е н ь

49. Їхали ми ліском, ліском
Да поймали плиску
Чорную да чубатую,
Хорошую да багатую,
Що ми схочемо,
Те з її зробимо –
Хліб, паляницю,
Дівчину, молодицу.

50. Привезли ми та тетероньку
Не учора да теперенько,
Не пужайте її, не лякайтк її
Нехай не летає, хай тут привикає.

В е з у т ь с к р и н ю

51.Привезено подвуір на двуір,
Привезено подворище,
Закидали коморище
Скриньками да перинками,
Клубками да починками.

52. Куди це ти завезена,
Тут земля кам'янистая,
Секруха да норовистая,
По суїй землі да ходить треба,
Свекрусі да годить треба.

Я подав лише якусь частину весільноґ драми, пов'язаної саме з сосницькими реаліями – і з суспільно-родинними і водночас із мовними. Вона, та драма, супроводжує відпрацьовані століттями (а може, й тисячоліттями) весільні обряди. У кожній поетичній фразі відбито, по суті, менталітет того люду, серед якого вони творилися. Частина весільних пісень переносить нас в далекі епохи («князь», «княгиня», «бояри», «ми королівського роду»), а ота вже символічна продажа молодої веде нас ще в давніші часи.

Весільні пісні – найунікальніший вид народної творчості. Колись Іван Франко про них писав так:

«Але кілька там пречудових образів...Кілько чуття, кілько геніальних порівнянь, кілько глибоко старинних споминок та окрушин, становлячих цінний матеріал соціологічний, етнологічний, мовний. А скільки здорових, ясних і правдиво людських поглядів на життя! З якою теплотою оспівана доля жінчини перед шлюбом і по шлюбі! Якими широкими чертами змальований стан народу, бувший колись у глибокій старині. Мені слів нестаче на похвалу тої епопеї життя».

Заглиблюючись в фрагменти зацитованих весільних пісень Сосниччини, можемо зробити ряд цікавих висновків. Упершу чергу звертає на себе увагу високоморальний струмінь тих пісень. Доброзичливість, співпереживання з головними персонажами весільної драми – молодою, молодим, їхніми батьками, братами, сестрами. Звертає на себе увагу неоднозначність самого факту одруження. З одного боку, на основних винуватців дії чекає зміна способу життя (особливо це стосується молодої). йДля дівчини, яка виходить заміж, починається нова життєва смуга.

Адже вона потрапляє в зовсім інше середовище. Там замість матері – свекруха, якій треба буде годити-догоджати, замість батька – свекор, замість сестер – зовиці, замість братів – дівери і т. д. І загальний людський досвід засвідчує, що оті стосунки не завжди складаються вдало, на що вказують і весільні пісні («Тут земля кам'янистая, а свекруха норовистая»).

А все ж таки одруження – це акт природний і оптимістичний. Він вказує на самоствердження, адже його основна суть – продовження роду, а разом із тим молода сім'я – це й нова господарсько-економічна одиниця, яка має зміцнювати суспільство. В основі весільного дійства таки радість, а не сум. Не дарма ж на Україні те дійство називається «весілля» (порівняйте з російським «свадьба»). Слова «весілля» і «свадьба» мають різну суть. У першому випадку маємо справу із словом «веселитися», а в другому – «свататись», а сватання – це акт, у якому молода виступає на задній план, на першому плані (з боку молодого) – старости, а з боку молодої – її батьки, і успіх сватання залежить в основному від останніх.

В наших весільних піснях в основі стосунків лежить кохання («Полюбила Миколу, як душу»). А це переважає смуток від втрати дівочої волі, звичного середовища.

А може, оті не схожі назви і дійства в українській і російській мовах мають досить глибоке суспільне коріння. Та й, до речі, українське слово «одружуватись» і російське «жениться» теж різняться за суттю. Бо у слові «одруження» корінь «друж», що вказує на взаєморозуміння, а «женитьба» пов'язується з поширеною російською фразою «Их поженили». І ні для кого не секрет, що заміжня жінка на Україні почувалася більш рівноправною, ніж у Росії (це особливо виразно показала Леся Українка у драмі «Бояриня»).

Та й навіть сьогодні, у так званий цивілізований час, ота різниця в становищі жінки української і російської (особливо в селі) дуже часто увиразнюється. Про це свідчить моє спостереження за становищем жінки навіть у межах України на території, що межує з Росією (маю на увазі сільську місцевість півночі Новгород-Сіверського району).

Колись я був почав своє вчителювання в с. Полюшкине названого району. Коли вперше туди приїхав, то зразу ж усвідомив: «Там русский дух, там Русью пахнет». Навіть

зовнішній вигляд села підтверджував те (частина хат зовні не побілена), а ще люди розмовляють мовою, що більше схожа на російську (почасти на білоруську), ніж на українську. Та й навчання в школах названого регіону ведеться на російській мові. Там я вперше почув напівросійський (чи майже російський) варіант пісні про чумака (такий собі застольний гімн того села):

Да пропил чумак да й вола,

Да пропил чумак да й коня,

Чумакова жонка

Корову й теленка.

И начал чумак

Жонку бить.

– Мой муж Ермолай,

Не бей меня, як вола,

А пойдем до двора

Да поладимся,

Да порадимся

Да за что будем

Водку пить...

Як бачимо, у цій пісні хоч «жонка» і виявляється поміркованішою і практичнішою, а все ж «муж Ермолай» б'є її «як вола», хоча вина їх по суті рівнозначна, навіть «жончина» значно менша, бо ж ініціатором пропивання був таки чоловік.

А підтвердженням нерівноправного становища російсько-білоруської «жонки» в названому селі були щоденні реалії. Чоловіки там якщо не були механізаторами, то ходили в якомусь начальстві чи побіля нього.

Отож уявимо літній вечір. «Муж Ермолай» разом із такими, як сам, веселить душу десь під магазином чи то за власні, чи то на дурничку. Чим нижче сонце, тим буйнішим стає російсько-білорусько-український гомін. «Мужа Ермолая» уже й на пісню потягло. А в цей час його «жонка» разом з іншими іде з поля, та не «жонка», а копиця бур'яну повзе додому. Річ у тім, що луку поблизу села нема, лише ліс та поле, а колгоспний луг далеко за Десною. Сіна з того луку ледь вистача на колгоспну ферму. А кожна сім'я тримає корову, а то й дві. А їх же треба чимось годувати. Отож кожного дня «жонка» тягне величезну в'язку бур'яну, потім висушує його на городі, щоб було чим скотину прогодувати. Притягне жінка ту в'язку, попорається, а потім

хтось їй повідомить, що її чоловік десь звалився п'яний під «пряслом». І вона поспішає рятувати свого «мужа Ермолая», часом іде за ним, тягнучи за собою візок, трапляється, що мусить скочувати на той візок чоловіка і везти його додому. Отож привезе, звалить біля хати, а той ще й починає «изгаляться»-наказувати:

«Разуй! Раздень! Мать –перемать!»...

Отож, може, враховуючи таке, у росіян дійства, пов'язані з одруженням, «весіллям» не називаються, бо доля сільської заміжньої жінки з веселощами не зв'язана.

І ще пригадую таке: ми мали, як і всі в селі, невеличкий огорог. І коли я там полов чи обсипав картоплю, деякі мешканці села, особливо чоловіки, зупинялися неподалік і дивилися на мене як на якесь диво, чоловіки з насмішкою, мовляв, як може мужчина принижувати себе «немужской» роботою.

Згодом я спостерігав таке: чим далі вглиб України, тим помітніша шана до жінки. Звернув увагу також на інше: застілля (наприклад, в с. Красносілка Кіровоградської області) більш цивілізоване, ніж на півночі чи сході України – на прикордонні з Росією.

Мабуть, тому і в наших весільних піснях менше трагічності, та й весільні веселощі були спокійніші, ніж, в Росії, де оте весільне збудження було якесь відчайдушне, немов на грані емоційного зриву («Ах эта свадьба, свадьба пела и плясала, и крылья этой свдьбы вдаль несли, широкой этой свадьбе было места мало и мало было неба и земли»).

«Українська весільна пісня пропагує здорову народну мораль, високі почуття й ідеали. Червоною ниткою через весь обряд весілля і через весільну пісенність, особливо на етапі дарування, проходять побажання молодим доброї долі, щастя, радості, довгого віку, злагоди, любові, взаємоповаги, щирого ставлення одне до одного. Це добре відчувається в піснях коровайниць, де разом із відчуттям колективності коровайного обряду (зносять муку, мед, масло на коровай і рожеві квіти – символ кохання) заклинальним мотивом звучить останній рядок кожної строфи («щоб любились діти»).

М. Шубровська, «Українська весільна пісня і дійсність».)...

Наведені мною сосницькі весільні пісні записані Юрієм Степановичем на початку 20 століття. А якби вони тоді не були

записані, то нині, на початку 21 століття, вони б уже записані не були, бо вже не залишилося тих жінок, які тримали їх у пам'яті.

Слід сказати, що багато чого в тих піснях, так би мовити, загальноукраїнського, а є чимало й такого, що пов'язане з місцевими (у даному випадку сосницькими) реаліями. Спільним є дух тих пісень, що характеризує менталітет народу – отой ліризм, що увиразнюється паралелізмом («Летять галочки в чотири рядочки, а зозуля попереду...Ой чого куєш, чого сумуєш, сивая зозуле?»), світлий гумор, висока моральність і доброзичливість. Звичайно ж, спільна суто весільна лексика («сват», «сваха», «молодий», «молода», «бояри», «друзьки», «світилки», «вільце», «коровай» і т. д.).

А ось один фрагмент сягає неймовірної, може, ще передісторичної глибини:

Нехто не вгадає,

Що в нашому короваї

Із семи крениц вода,

Із семи корців масло...

Ота чарівна сімка давно вже звернула на себе увагу. Про це я говорив у книжечці «Планета Україна», виданій у 2003 році мізерним тиражем, тому не гріх буде й дещо повторитися, бо образ отієї загадкової сімки хвилює не лише розум, а й душу.

Я вів мову про присвоєний колись греками наш орнамент, який вони назвали меандр, що якимсь чином потрапив навіть на шумерський музичний інструмент «Лелі» («Любов»).

Найцікавіша історія пов'язана із тим, що в названому орнаменті, виявленому ще в палеолітичних залишках Мезинської стоянки, увиразнене періодичне чергування числа «сім». Можна б те зрозуміти, якби той орнамент творився у наш час, коли нам уже відома періодична система Менделєєва, де закладена ота семизначна періодичність, коли ми вже знаємо, що в системі складних ядер особливе місце займає ядро гелію(4) і тритію (3), тобто ядро літію з сімома нуклонами; коли нам відомо, що в «трійці» світотворення беруть участь ще чотири допоміжні сили, утворені материнським водним началом, тим самим «трійця» реалізує світотворення у семи напрямках сімома чинниками (космогенними потоками) ; коли вже доведено, що білий колір розкладається на три, а також на сім кольорів : червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий...

Але звідки ж про те могли знати люди далекого палеоліту, які жили в дуже примітивних умовах? Мабуть, їм оті знання про світотворення в закодованому вигляді передали представники досить розвиненої цивілізації (не обов'язково інопланетяни), бо ж в пам'яті людства закодовані, наприклад, знання про світові катаклізми, що призводили до знищення цивілізацій.

Зрештою розуміння отих космогенних сил відбилося в свідомості та менталітеті нашого народу. Це проявляється в фольклорі, зокрема у глибинних українських фразеологізмах: «На сьомому небі», «За сімома замками», «Сім раз відміряй, раз відріж», «Одним махом сімох побивахом», «Семеро одного не ждуть», «Сім п'ятниць на неділю» і т. д. Відбито це і в деяких народних звичаях, наприклад: сім передріздвяних ритуальних страв, сім обертів господаря за рухом сонця у передріздвяну ніч.

А ще я звернув увагу не на тексти цитованих пісень, а на їх, так би мовити, музичне оформлення, тобто, як у народі кажуть, мотиви пісень. Вони в значній мірі відрізняються від традиційної української національної мелодики. В них відчувається якась аж містична часова глибина, коріння якої, може, в праукраїнських індоарійських реаліях. Спочатку це була лише моя не підтверджена фактами догадка. Але коли я ознайомився з деякими працями таких дослідників, як Ю.Шилов, В. Даниленко, Л. Силенко, Г. Лозко, О. Знойко та ін. і через них в якійсь мірі проник в праукраїнську мову с а н с к р и т, коріння якого справдідесь в індоарійському часі, тобто в часовій глибинідесь навіть поза 2 тисячоліттям до нашої ери, то дістав підтвердження тієї догадки.

Так, Галина Лозко у книзі «Етнологія України (у розділі «Ведійська традиція як основа праслов'я духовності») веде мову про те, що індоєвропейські (арійські) племена, які знаходилися на теренах України, в 3-2 тисячоліттях «поступово розселялися на значних територіях від Європи через Кавказ і Малу Азію до Індії...Тому було б цілком припустити, що Веди (збірники переказів. – М. А.) могли складатися вихідцями Придніпров'я, або їхніми нащадками, котрі переселилися з Малої Азії до Індії».

Тому у нас в дохристиянський період помітна «спільність міфологічних та мистецьких сюжетів, імен Божеств, залишків деяких обрядів тощо».

Для підтвердження того Галина Лозко посилається на свідчення індійського мовознавця Джогоннатха Чокроборті, перекладача зі старослов'янської, котрий заявив таке:

«Мене, індійця, вразила широка спільність «Слова о полку Ігоревім» і давніх та середньовічних творів Індії.... Я виявив у «Слові» стільки слів, напрочуд схожих на санскритські! Чимало слів пам'ятки зрозумілі індійцям при зіставленні їх зі словами сучасних індійських мов, серед них і бенгальської.... Мені відкрилося багато спільного в культурі Русі та Індії.... Робота над «Словом» була для мене відкриттям нової країни, дуже схожої на мою батьківщину».

А ще учений засвідчив таке:

«У Чернігові я почув весільні обрядові пісні українців, такі далекі від сучасних мелодій, але такі близькі до пісень, що й досі лунають на індійських весіллях. І тоді спитав: чи випадково це?»

Ось так, відштовхнувшись від записаних Юрієм Степановичем весільних пісень, я заглибився в поглинуті часом доісторичні нетрі, які, однак, не зникли безслідно, і я в певний спосіб поновив зв'язок із ними і натрапив там на своє родовідне коріння.

Але це ще не все. Я ще раз хочу відштовхнутися від названих весільних пісень і, увиразнивши їх мовні особливості на основі досліджень Юрія Степановича і власних міркувань, розкрити вже пізніший історичний пласт, починаючи від монголо-татарського засилля та спонтанних нападів кримських татар. Для цього зосереджуся на деяких особливостях колишньої сосницької говірки, зафіксованих у весільних піснях. Зокрема це стосується вимови деяких слів, яку Юрій Виноградський позначає дифтонгами:

По чуім (по чім).

Подвуір'ячко (подвір'ячко).

Гуіркої (гіркої).

Полуїж (положи).

Пуїдеш (підеш).

Буїльша (більша).

Руівнесенько (рівнесенько).

Двуір (двір).

Оті два звуки «у», «і» Юрій Степанович вважав за дифтонг. Але за мого дитинства ті звуки зливалися в один монотонг і букви для його позначення нема, хіба що можна, наприклад, записати слово

двуір як двр, тобто перед отим неясним наголошеним приголосний звучить так, як ми називаємо відповідний звук.

У моїй пам'яті можна ще відшукати ряд слів з подібним звучанням:

Куїнь – кнь – кінь.

Вуіл – вл – віл.

Нуіч – нч – ніч.

Пуіл – пл – піл.

Суіль – сль – сіль.

Отой дифтонг (чи монотонг) може розкрити перед нами цілий пласт нашої історії, починаючи з 1239 року (початок татаро-монгольського засилля).

Відомий український письменник (наш земляк з с. Березного Іван Корбач) у книзі-дослідженні «Шляхами століть» зазначив таке:

«Я зробив підрахунки щодо панування чужинців на Чернігово-Сіверській землі протягом 13-17 століть. Із цих 400 років на татарщину припадає 133 (1239-1372). Ще 131 – до 1503 року – ніби тривладдя: ще татар не всюди прогнали, а вже литвини прийшли, за ними – поляки. З 1503 по 1618 рік – 115 років московського панування».

Але це ще не повний перелік наших історичних бід. У 1482 році Чернігівщину спіткало страшне лихо – навала кримських татар на чолі з ханом Менглі - Гіреєм. Подібні набіги повторювалися в 1493 і 1497 роках.

Відомий історик В. Антонович свідчив, що коли в 1475 році Крим захопили турецькі війська, Кримське ханство стало цілком залежати від Туреччини. Відтоді васал Туреччини кримський хан Менглі-Гірей став чинити грабіжницькі наскоки на Україну.

Отож, як я вже сказав, подібні нищівні напади не обминули й Чернігівщини.

Юрій Виноградський наводить давню дитячу пісеньку, пов'язану з наваними подіями:

Мурашки, мурашки,
Ховайте подушки –
Татари ідуть.

Звичайно ж, усі ті набіги супроводжувалися неймовірними спустошеннями. Не дивно, що, як свідчить Ю. Виноградський, «в «Реестре границ Черниговских»(1522-1526 р.р.) Сосниця

значиться як «село Черниговское». В ній було тоді 30 дворів і 2 церкви.

А що вже говорити про менші населені пункти!

Отож литовці разом з українськими князями потіснили татаро-монголів і застали наш край спустошеним і обезлюдненим. Видно по всьому, такою була і наша Сосниччина. Отож спочатку литовці, потім поляки, потім москвити прагнули утвердитися на наших землях і мусили населяти їх різним людом : перш за все мешканцями Волині, потім Білорусії (литвинами), потім прагнули тут знайти кращу долю і нащадки полян з Правобережжя, тяглися сюди й росіяни. Усі ті переселенці, ясна річ, несли сюди елементи своєї говірки і не могли не впливати на мову корінних сосничан, які, видно по всьому, цілком знищені не були, бо коли діставали звістку про наближення татарської орди, то, як ті мурашки з наведеної дитячої пісеньки, таки «ховали подушки», а разом і себе чи то в лісах, чи десь у неприступних для чужинців болотах, а потім, коли небезпека минала, на згарищах починали споруджувати собі нові житла.

Отож будь-якому сучасному сосничанину (чи мешканцю будь-якого населеного пункту) важко відшукати своє родовідне коріння – чи то воно суто сіверське і знаходиться тут, на Придесенні, чи то на Волині, чи то в Київщині, чи то в Білорусії.

Оті міграційні напливи творили разом із корінним населенням певний мовний субстрат.

Юрій Виноградський подає, наприклад, різні варіанти назви мого рідного хутора Гапішківки:

1. Давня форма назви – Гапошківка.
2. Початок 18 століття – Гапуошківка.
3. 19 століття – Гапуішківка.
4. Кінцева назва – Гапішківка.

Юрій Степанвич не пояснює, чому первісна форма назви хутора була «Гапошківка». Можливо, він співставляв тодішню мову із старослов'янською. А може... Хто зна, як воно було. Треба враховувати, від якого слова та назва творилася і коли. Могли на неї впливати якісь переселенці з Росії чи з Білорусії. А може, назва та утворена від жіночого імені Гапочка, отож спочатку могла бути Гапочківка (як Масалайовка), потім «ч» перетворилось на більш милозвучне «ш» (Гапошківка). А далі почалися інші перетворення. Отож, якщо зважити на мос

дослідження, на основі якого зроблений висновок, що побіля Гапішковки (а може, і в самій Гапішковці жили переселенці з Волині, де вже давно (як вважає Винноградський, ще з 14 століття) закріпився звук «у» на місці «о», отож на певний час у нас співіснувало ці два звуки, утворюючи дифтонг «уо». Але згодом поширився інший вплив (може, з Київщини), де закріпилося «і» замість «о». Ото «і» й витіснило поступово «о», але «у» ще продовжувало звучати. Таким чином утворився новий дифтонг – «уі». І лише значно пізніше, вже під впливом літературної мови, дифтонг був замінений звуком «і».

(Гапішковка, Гапішковка).

Цей процес відбувався впродовж кількох століть (десь 16-19 ст.ст.).

А як розмовляли давні (ще передісторичні) предки сучасних сосничан?

Здавалося б, на це питання важко (навіть неможливо) відповісти.

Однак у даному випадку слово «неможливо» викреслимо.

Але визначимось, з якого періоду почати наше дослідження. Для цього ще раз повернемося до отієї канцелярської книжки довоєнного періоду Юрія Виноградського, про яку я вів мову в першій частині. У тій книжці у графі «доба» ніде не згадується палеоліт. Це свідчить про те, що на території Сосниччини дослідник не виявив слідів палеолітичних стоянок (подібних до виявленої побіля села Мезин Коропського району. Звичайно ж, на залишки палеоліту у вигляді уламків бивнів мамонта чи кісток і в нас дехто натрапляв. Десь у 70-х роках 20 століття мене повідомив майстер цегельного заводу про те, що бульдозерист, добуваючи глину десь на значній глибині, натрапив на бивень мамонта. Той бивень був попсований бульдозером, та все ж уцілілу верхню частину того бивня я забрав до шкільного музею. Про подібні знахідки згадує й Ю.Виноградський. Частина із них експонується у краєзнавчому музеї. Але про сліди людності тієї доби на території Сосниччини згадки нема.

От позначення «неоліт» у названому документі зустрічаються на кожному кроці. Перші такі визначення пов'язані з селом Кириївкою, Сосницею (побіля о. Церковище), х. Гутищем (Гутенська круча), ще Сосниця (на березі р. Коноплянка, по правий бік від шляху на Пекарів, недалечко від мосту), біля х. Гапішковка, біля с. Якличі, по лівий бік від Кушнірового рівчака

на однаковій відстані між Загребеллям та Якличами, в урочищі Грядки. І ще більше сотні пунктів, позначених словом «неоліт,» або «неолітична стація». Як я вже зазначав, Юрія Степановича найбільше чомусь вабив неоліт. Терміном «бронзова доба» позначені ним деякі села Задесення, зокрема Марієнталь (нині Долинське), с. Головеньки, а ще с. Савинки Корюківського району. Оце в названому документі і все. Чому так скупо, не знаю. Адже я особисто виявив близько десяти урочищ довкола Сосниці, де траплялися сліди бронзового періоду, у тому числі, як я вже зазначав, за Малою Десною, на Красній горі Покрівській (шнурова кераміка), в урочищі Пасіки (між Гапішковою і Якличами), в урочищі Шалаїв хутір – на південний схід від о. Церковище. Я був прийшов до висновку, що в період бронзи околиці Сосниці були густо заселені...

Отож відгадати, якою мовою розмовляли палеолітики та неолітики, справді таки важко. Але про пращурів сосничан десь 2-го тисячоліття до нашої ери (період бронзи) є можливість сказати багато конкретного (стосовно того, якою мовою вони користувалися). Адже відомо, що індоарії мешкали на території сучасної України, в тому числі й на території сучасної Чернігівщини (може, саме Чернігівщину найперше тут треба мати на увазі). У названий період наші предки спілкувалися мовою, яка дістала назву с а н с к р и т і стала староіндійською літературною (і культовою) мовою і визнана багатьма ученими світу як праукраїнська мова.

До того ж наш видатний учений-санскритолог Степан Наливайко доводить, що сіверяни найтісніше пов'язані з індоарійськими племенами, зокрема з одним із тих племен – сувірами. Названий учений пояснює, чому чернігово-сіверські князі своєю вотчиною вважали Тмutorакань, що знаходився на Таманському півострові (Крим). Отож саме на тій території знаходилося плем'я сувірів (у староіндійській поемі «Махабгарата» говориться, що плем'я сувірів машкало також і в долині індійської ріки Ганд).

Назву ж плем'я «сувіри» індійці виводять від легендарного предка – царя Сувіра. Слово «сувір» складне. У санскриті «су» – префікс, що надає слову вищого ступеня («дуже», «надзвичайно»), а «вір» – у тій же мові (нагадую – нашої парамові) означає «герой», «богатыр». Отож «сувір» у перекладі на сучасну українську мову – «справжній герой». Санскритське

слово «сувір» за законами тієї ж мови перетворюється на «сівер». У багатьох випадках подібні зміни відбулися, отже вони закономірні, наприклад:

шуло – шило

чатура – чотири

рудате – ридати

дгум – дом

муша – миша. Часом відбулися й інші зміни в цьому слові. Врешті-решт слово набрало сучасної форми : «сівери», «сіверці», «сіверяни».

Отже племінна назва «сіверяни», за твердженням названого ученого, нічого спільного не має з російським словом «север». Тим паче, що в нашій прадержаві Київській Русі територія сучасної Чернігівщини не була північною окраїною тієї держави – були племінні території, що знаходилися значно північніше.

На жаль, в період наукової діяльності Юрія Виноградського серед українських радянських учених-мовознавців санскрит не був предметом глибоких досліджень. І зрозуміло, чому. Адже за допомогою тієї мови можна було встановити, що українське родове коріння знаходиться дуже глибоко. І це дає підстави стверджувати, що український народ має таки арійське коріння бо ж арійські племена знаходилися на території сучасної України. На той час робити подібні висновки було дуже небезпечно, адже вони могли б розцінюватися як прояви націоналізму (ба навіть расизму).

А нині, на щастя, є можливість говорити, так би мовити, відкритим текстом. Отож скористаюся можливістю і бодай фрагментарно покажу, якою мовою говорили наші далекі предки, зокрема й предки сіверян, десь у 2-му тисячолітті до нашої ери. З цією метою співставляю частину лексики нашої прамови санскриту і сучасної української мови.

С а н с к р и т У к р а ї н с ь к а м о в а

Бап, тата Батько

Агні Огонь

Ас Все

Біс Битися

Бу, бгу Бути

Амба, мата Мати
Ара Оре,орало
Арія Орач
Аша Лоша
Арзи Аркучи
Бад Біда
Піту Обід
Вал Вал, валити
Бгал Біль
Вара Ворота
Віра Віра
Ба Небо
Братр Брат
Від, вед Відати
Па Пити
Іх, іті Іти
Дрона Дур
Тама Темна
Дгама Дім
Лел Любов
Даса Даси
Дару Дорогий
Кшатрі Кошовий
Пал Полоти
Пар Праця
Парандж Прагнути
Равана Ревун
Равдга Рада
Ри Ринути
Руч Ричати
Ріяти Мріяти
Свара Сварка, сваритися
Світ Світанок
Світніа Світати
Сік, сак Сік
Сапта Сім
Сідати Сідати
Сну Снувати
Чатистріма Тридцять чотири

Трикртвас Трикратний
Трийсдаса Тринадцять
Трикута Трикутний
Тат Тягти
Цяти Тяти
Ук Учений
Ашта Вуста
Гета Хата
Чатур Чотири
Став Став, ставати
Стег Стегно
Сата Сто
Стіпес Стовп
Стга Стати
Стру Струмок
Страмі Стягати
Су Сунути
Сука Сукня
Шага Сук
Темі Темінь
Тар Терти
Тіла Тілесна
Тракг Трахнути
Три Три
Трінсат Тридцять
Чатракута Чотирикутний
Ч'ю Чую
Сас,шас Шість
Шашта Шостий
Шука Шукач
Юван Юний
Яка Яка
Яма Яма, ямний
Дада Дід
Пардада Првадід
Девар Дівер
Свастрі Сестра
Свасур Свекор
Суну Син

Відгва Вдова
Наводга Невістка
Ти Ту
Сваян Сам, свій
Тваі Твій
Мої Мій
Катара Котрий
Татсама Той самий
Анья Інший
Та Та
Тат Той
То Те
Аді Один
Дві Два
Трі Три
Чатура Чотири
Панча П'ять
Даса Десять
Шата Сто
Убга Обидва
Багута Багато
Двітій Другий
Тритій Третій
Шашхта Шостий
Тридата чатварі Тридцять чотири
Наса Ніс
Анкха Око
Бгру Брова
Ошхта Вуста
Гріва Шия
Пада П'ята
Хаста Кисть
Мурдга Обличчя
Паршва Перса
Стана Стан
Пурна Повний
Дірхга Довгий
Манса М'ясо
Ніша Ніч

Тама Тьма
Авіка Вівця
Біджа Зерно,збіжжя
Пхена Піна
Дгвані Дзвін
Набга Небо
Кута Куток
Самбгар Собор
Раса Роса
Двара Двері
Гірі Гора
Ватар Вітер
Гіма Зима
Юшіка Юшка
Чашака Чашка
Плавана Плавання
Парівартана Переміна
Пурна Повний
Дірха Довгий
Крішна Гарний
Прія Приємний
Сваччха Свіжий
Нава Новий
Юва Юний
Сукха Сухий
Танга Тугий
Нанга Нагий
Віхваліт Схвильований
Швета Світлий
Укріта Відкритий
Паріпурна Переповнений
Смаяті Сміятись
Рудаті Ридати
Бгаяти Боятись
Плаваті Плавати
Кагаті Казати
Наштаті Нищити
Бгагаті Бігати
Кхелаті Гуляти

Ліп'яті Ліпити
Любг'яті Любити
Будг'яті Будити
Джіті Жити
Кшаяті Сяяти
Чуматі Цілувати
Піті Пити
Ліг'яті Лизати
Джняті Знати
Падаті Падати
Хат Геть
Атаг Отож
Тада Тоді
Праті Проти
Ну Ну
На Ні
То То

Оцей невеличкий словничок переносить нас в часи доісторичні, (можливо, навіть у часи неоліту), бо ж наші давні предки, ведійські арії, помандрували до Індії десь у 2-му тисячолітті до нашої ери, понісши туди і свою мову, яка, так би мовити, законсервувалася в санскриті. Як бачимо, багато санскритських слів із деякими змінами вживається і в сучасній українській мові. Звичайно ж, за кілька тисячоліть багато старовинних слів відмерло, залишившись у санскриті, але в нашій сучасній мові вони відсутні. До того ж треба мати на увазі, що санскрит – це мова літературна, а отже очищена. А розмовною мовою наших прапредків був пракрит, тобто простонародна мова. І все ж наведений словничок нашоєхує нас на цікаві висновки, пов'язані з історичними процесами на території сучасної України (та й поза її межами).

Але підемо далі, точніше, від найдавніших часів будемо осягати ближчі до нашого часу процеси.

У дослідженні Юрія Виноградського «До історії колонізації Середньої Ченігівщини» сказано, що «за перших колоністів слов'янського кореня на території Чернігівщини загалом вважаємо сіверян, цих північних українців, що сталися за основу місцеві української людності».

Стосовно самої назви «сіверяни» я вже подав був думку українського ученого Степана Наливайка. І якби подібне дослідження було зроблене в часи діяльності Юрія Виноградського, він би, напевно, не поставив би поряд поняття «сіверяни» і «північні українці», бо корені сіверян, виявляється, знаходяться набагато глибше та й територіально далі на південь («Їх огортали світанки багрянні сивою млою в Тматоракані». – М. А.). Але цілком аргументована є ось така думка Ю.Виноградського:

«Але ж протягом своєї довголітньої історії Чернігівщина переходила багато різноплемінних впливів, і всі ці впливи вплітали нитки в сіверянську основу. Отже не всі впливи були однакової сили й однакового значіння, особливо коли брати на увагу різні доби й різні місцевості. Іноді ці впливи були від споріднених із сіверянами етнічних українських груп, іноді ж від дальших родичів, в одній смузі етнічна сіверянська стихія брала гору, підтримана від групи першої категорії, в іншій групі вона поступалася під впливом групи другої категорії, а були й такі місцевості, де сіверянську основу заткали іншими етнічними нитками».

У названій праці Юрій Степанович торкається попередників сіверян, тобто людей давньої кам'яної доби (палеоліту), посилаючись, правда, не на територію Сосниччини, а на село Мезин Коропського району та на села Дегтярівка, Шаповалівка та Максаки. Ту людність він відносить до так званої Мадленської доби – «за багато тисяч років тому, за другої половини нашої польодовикової епохи, коли північ від Чернігівщини (в Росії) ще відбувалося тамтешнє заледеніння (Вюрмське), яке на дійшло до України»...

Звернімо увагу на цей факт.

Виявляється, коли територія сучасної Росії була покрита товстим шаром льоду, на території сучасної України відбувалися певні суспільні процеси в більш сприятливих кліматичних умовах.

Далі учений переходить до характеристики найулюбленішої для нього епохи – неоліту, який, на його думку, мав місце на Чернігівщині в період 5-2 тисячоліть до нашої ери. І далі йде досить втішливе твердження (звичайно ж, теж досить аргументоване), що «з тієї доби життя людське на берегах

Середньої Десни та її допливів і на берегах сусідніх з ними озер і боліт, напевно, ніколи не переривалося надовго».

Орієнтирами, що вказують на існування людності тієї доби Юрій, Степанович називає: м. Сосниця, «Біла Круча», «Красні Гори» біля неї, с. Мале Устя, х. Марієнталь, х.х. Синютинські (ур.Дуброва). Новосілля, так само околиці х. Масалаївки, х. Гутитще й х. Голодомирівка (в Сосницькому районі).

Юрій Степанович стверджує, що на території Чернігівщини «бронзова доба в чистому вигляді навряд чи й була».

Можливо, тут дослідник і мав рацію, коли брати до уваги невелику кількість на нинішній території виробів із бронзи. Але ж численні керамічні знахідки (у тому числі й на названих «Красних Горах» і на багатьох інших урочищах поблизу Сосниці стверджують, що в період бронзи на названих територіях густота населення була досить висока.

А те, що я говорив про санскрит, стосується в першу чергу тієї епохи, отож там і тоді були вже наявні елементи санскриту, із якими тісно пов'язана сучасна українська мова.

А ще Юрій Виноградський стверджує на основі численних досліджень археологів, що коли на Київщині та Полтавщині, а потім і в південній смузі Чернігівщини панувала вже вища культура – залізна, - на Задесенні ще існувала «єнолітична або та своєрідна «бронзова» культура, про яку річ була вище». Він також припускає, що між представниками бронзової й залізної культур велась боротьба, і що, може, матеріальним виявом тієї боротьби «були оті довгі вали, що ми маємо на Сосниччині в чотирьох місцях (учений має на увазі Сосниччину в старих межах, з часів, коли вона була повітом, отож до неї належав і сучасний Менський район, і частина інших. – М. А.), де були виявлені оті «Змієві» вали».

Юрій Виноградський далі веде мову про археологічні знахідки (зокрема й на Білій кручі, біля Бурімки і т. д.) залізної доби за часів панування скито-сарматів (7-3 ст.ст. до н. е.). Саме із цим періодом пов'язана легенда про боротьбу зі Змієм Микити Кожум'яки.

Слід сказати, що наша Десна (і інші річки) була не лише годувальницею та напувальницею, але й сполучною артерією зі світом. Не дарма ж на берегах Десни та недалеко від неї знайдені скарби римських монет 1,2,3 століть н. е., а біля села Велике Устя

знайдено боспорські мідяки та пантікапейські монети 4-3 ст.ст. до н. е.

Отож зв'язок Сосниччини із зовнішнім світом і в прадавні часи був досить активний, про що свідчать поміж фрагментів місцевого посуду фрагменти посуду привозного, а також різні прикраси (це стосується і тих поселень, які знаходилися і на берегах Убеді, зокрема поселення 7-8 століть на урочищі Лан.

Юрій Степанович припускає, що представники племені сіверян стали оселятися на Придесенні, витісняючи чи підкоряючи корінний люд – є підстави припускати, що то були фіни, які подалися на північ, до Оки, та розселилися на інших територіях сучасної Росії. Учений не робить навіть припущення, звідки прибули на Придесення сіверяни, але ж ми вже маємо підстави стверджувати (вдаючись до санскриту), що прибули вони з півдня, зокрема і з території сучасного Криму, бо, як я вже зазначав, Чернігово-Сіверські князі вважали Тмутаракань своєю вотчиною.

Між іншим, у Юрія Виноградського є власне припущення щодо назви «сіверяни», воно досить цікаве, але не дуже переконливе.

Він стверджує, що сіверяни мешкали серед лісів, і щоб здобути площі для землеробства, треба було випалювати ліс, а по попелі сіяти зерно і потім уже його приорювати, отож корені «сів» і «ор» дали назву «сіверяни».

Звичайно ж, за радянського періоду, на який і припадає діяльність ученого, рівень мовознавчої науки навмисне був зведений до примітиву (маю на увазі виключення санскриту з наукового обігу, щоб національна гордість українців була позбавлена коріння)...

«Придивляючись до решток сіверянських пам'яток давнішої матеріальної культури, – зауважує Ю. Виноградський, – доводиться спостерігати, що сіверяни на території Середньої Чернігівщини часто осідали на місці колишніх осель (приклади Бурімське городище та м. Сосниця). Це цілком зрозуміло: сіверяни таким чином використовували досвід своїх попередників, бо як енеолітики та люди бронзової доби, так і сіверяни за доби первісного їх розселення були в стані мисливців (звіроловів та рибалок) із зародками хліборобства й скотарства.

Далеко пізніше сіверяни поробилися переважно хліборобами і то не зразу скрізь, а передовсім переважно в південних степах,

звідкіль протягом часу поширювалися на всю їхню територію сіянка та оранка»...

Юрій Виноградський, посилаючись на видатного вченого Самоквасова, фіксує межі території, яку посідали сіверяни:

«На заході це річка Дніпро, за винятком лівобережної смуги в околицях Києва, яку опанували поляни, на сході й північному сході: р. Рать (правий доплив р. Сейму) та р. Сів (лівий доплив р. Неруси, а ця – лівий доплив р. Десни), на півдні – р. Сула, а на півночі й північному заході лінія, що йде від с. Радуль на Дніпрі на м.м. Городню, Горське, Новозибків, Почеп».

Отже я йшов слідами Юрія Виноградського через дотатарський період Сосниччини. Татарський період (1239-1372), як вважав Виноградський, найменш вивчений, тобто в ньому дуже багато білих плям. Найзагадковішим стосовно того періоду є те, що в мові і звичаях сосничан майже не залишилося татарського сліду. Ну, можливо, дещо вклинилося в лексику, на зразок амбар, башлик, чурбак, чекмінь, кизяк – слова, за звучанням схожі на татарські. І це за 133 роки засилля. Імовірно, це можна пояснити тим, що татари не прагнули отатарити підлеглого їм люду, тобто не нав'язували своєї релігії і своєї мови. Вони, судячи з ханських ярликів, шанобливо ставились до християнської релігії, прагнули використати служителів церкви для зміцнення своєї влади. Так, хан Менглу-Темір в одному з своїх звернень застерігає, що хто неприхильно ставитиметься до церкви православної, той ворог ханський і мусить «померти злою смертю».

А могло бути ще таке:

Ото нахлинула татаро-монгольська хвиля в 1239 році, принісши безліч смертей і руйнації. Потім все те якось вляглося. По суті завойовники надійно прижилися на теренах приволзьких. Вони передавали тамтешнім князям свій завойовницький і державотворчий досвід, по суті заснувавши там Нову орду. А тамтешні князі вчилися догоджати могутнім ханам, засвоювали їхню тактику, родичалися з ними, вливали в свою кров кров татарську, навчилися впиватися кумисом. Один із князів, Іван, став Калитою, задобривши ханшу щедрими дарами. Та й мова московська стала нашпиговуватися татарськими мовними елементами.

Україна ж для татаро-монголів була такою собі годівницею, і вони доручали місцевим князям і князькам тримати ту годівницю

наповненою і тим були задоволені. Тож переписали люд православний і наклали на нього данину, яку чи самі забирали, чи їм доставляли князі-васали. Тому і в мові нашій не залишили помітного сліду.

А потім литвини прийшли.

Часи литовського панування внесли деякі зміни в мову Придесення, зокрема це стосується назв населених пунктів (Чорнотичі, Купчичі, якличі та ін.). До речі, я відстоюю гіпотезу про литовське походження назви нашої річки – Убідь. Звичайно ж, Юрій Степанович висуває іншу версію щодо тієї назви. Він стверджує, що назва Убідь утворилася від прийменника «у» та іменника «беди» : «у бед» – Убед – Убедь – Убідь. Тим паче, що Убідь бере початок з болота Бідне (Бедне). На перший погляд гіпотеза видається переконливою. Але ж треба мати на увазі, що на Україні є чимало річок, що називаються Убідь. І навряд, щоб кожна із них брала початок з болота чи озера, що зветься Бідне.

Я ж свою гіпотезу підтверджую ось чим:

Деякі учені стверджують, що десь у 15-16 століттях невеличкі річки та озера назв не мали.

Наприклад, річку, що згодом назвали Убідь, тоді називали просто – Річка, а будь-яке озеро звали Озером. Свідченням цього є, наприклад, те, що довге озеро, яке тулиться до х. Мала Гапішівка (чи навпаки – Гавпішківка тулилася до нього), називалося просто – Озеро.

Якесь озеро було за Великою Гапішковкою біля Великої Десни і звалося Озеро.

Біля села Піски (чи Пісок) Ковельського району Волинської області теж є озеро, яке так і зветься – Озеро.

До того ж не зовсім зрозуміло, чому у слові Убідь кінцевий «д» м'який, адже в нашій місцевості приголосні тяжіють до ствердіння, а не до пом'якшення.

Щодо моєї (литовської) гіпотези стосовно назви Убідь, то вона народилася в мене одного разу в Литві, в містечку Бірштонас, на березі річки Німан. Я, перебуваючи там, цікавився живою литовською мовою. Отож розпитував литовців, як що зветься по-литовськи. І спитав, як по-литовськи буде «річка». Один із литовців відповів : «уп'єть»(саме таке звучання смени́ запам'яталось). І в моїй уяві вималювалось таке:

Спекотний літній день десь у 15 столітті. Сосниця після більш як столітнього татарського засилля. Там, де раніше була фортеця, біля річки тулиться кілька десятків хатин під очеретяними (а може, й солом'яними) стріхами. Пахне хвоєю, бо й ті хатини знаходяться між соснами. Сосничани (дорослі й діти) клопочуться біля своїх осель. А недалечко стовбичить кілька чужинців (литовців), розмовляють між собою не дуже зрозумілою мовою. Їм дошкуляє спека. Один із них показав на річку, назвавши її по-своєму – «уп'єть». А потім литовці пішли купатися. Вони щодня вешталися поміж сосничанами. Може, збирали данину чи мали якісь там ділянки землі і примушували місцевий люд працювати на них. І слово «уп'єть» весь час зривалося з вуст чужинців. Сосничанам те слово засіло в пам'ять, і вони стали його вживати як власну назву своєї річки. А так як місцеві люди деякі м'які приголосні прагнули зробити твердими чи бодай напівм'якими, то і в слові «Уп'єть» «п» замінили на «б». Отож і вийшло «Уб'єдь», а згодом – Убідь.

Чи так воно було, чи ні – цього вже ніхто не має підстав ні категорично стверджувати, ні заперечувати, бо жодного документа про це не існує. Наприклад, Юрій Степанович будував свою гіпотезу, відповідно мотивуючи її, я ж – свою, теж по-своєму мотивуючи. А може, якби Юрію Степановичу випало було, як мені, поспілкуватися з литовцями, випитуючи в них те, що випитував я, то і він би прийшов до того висновку, до якого прийшов і я, тим паче, що навряд, щоб не знав, що на Україні є ще річки з такою ж назвою, і це наштотує на думку таки про литовський вплив.

Що ж стосується литовських слідів на Придесенні, то тут варто ще звернути увагу на акання в деяких селах Сосниччини і Менщини. У цитованій мною праці Юрія Виноградського йдеться про міграційні процеси з литовської Білорусії (тих переселенців місцеві мешканці називали литвинами). Тож для повноти уявлення про ті процеси, що мали місце в 15-16 століттях на Сосниччині, вважаю за потрібне знову вдатися до названого дослідження:

«Є вказівка, що вел. Кн. Литовські, роздаючи лени на Чернігівщині, наділяли державцям не самі тільки землі, а й людей. Проте ж головних способів первісного заснування залюднених пунктів за часів литовського панування знаємо два:

займанщину зайвих вільних земель і осаджування сіл. І те, й друге робили люди «вольные прихожие», що мали право й вільного переходу, перше з ініціативи самих «прихожих», а друге – за проводом державців-феодалів. Само собою розуміється, що і займанщина, і осаджування сіл існували за тих часів і на Сосниччині. Але ж для займанщини залишилися в ній гірші, переважно лісові землі. Той факт, що села з патронімічними назвами (на «ичі») розташовані, за незначними виїмками, по правий бік Десни, в зв'язку з наведеними відомостями дає підставу твердити, що за литовського панування колонізаційні лави білорусів з північного Заходу на північний Схід, по лінії – приблизно - Гомель – Сосниця стримувала тут, на берегах Десни, не сама тільки сіверянська людність, а й колонізаційна хвиля теж сіверянських елементів, що котилася в напрямку з південного заходу на північний схід від берегів річки Сули на Короп, почасти припливом українських елементів з Волині. Так було, напевно, до кінця 15 століття навіть і тоді, як роздано лени утікачам-князям з вел. Кн. Московського – «жертвам единогодержавия», що з половини 15 століття почали діставати від вел. Кн. Литовського «кормления» та «вотчини», як от: Іван Андрійович Можайський – Чернігів, Стародуб, Гомель і Любеч («з волостями»), а Іван Дмитрович Шем'ячин – Рильськ та Новгород-Сіверський (так само ж). Коли ж сини цих князів: першого – Семен (Симеон), а другого – Василь разом із сусідніми наприкінці 15 ст. передались до вел. Кн. Московського та коли мало не все кн. Чернігівське та Новгород-Сіверське за умовами р. 1503 припали Москві, починається нова доба в історії колонізації Середнього Наддесення, бо за часів Московського урядування (р.р. 1503-1618) йде рух колонізаційний вже із Московщини із Оки та з деснянського верхів'я – вниз...

За посередника такого руху можна вважати Новгород-сіверський Спаський монастир. Великі й різноманітні маєтності того монастиря розкидані були в Новгород-сіверському «уїзді» головним чином по р. Десні і по її допливах як на північ від Новгород-Сіверська, так і надто багато на південь від нього до самої Сосниці, почасти в Путивльському «уїзді» понад Сеймом – рікою і в інших місцевостях».

В одній із грамот царя Івана Грозного 152 року згадуються серед володінь Спаського монастиря «починок Лучаев» і «взметневские

крестьяне-бортники». Лучаєв згодом став називатися Спаським (за назвою монастиря), а там, де були «взметневские бортники», утворилося село Змітнів (від слова «взметать», тобто підноситься вгору).

Отож перше московське засилля, як бачимо з наведеної цитати, починається з 1503 року і триває до 1618 року, коли на зміну урядовцям московським приходять урядовці польські.

Я вже зауважував: складається враження, що татаро-монголи, пануючи на нашій території 133 роки, не вплинули ні на мову, ні на віру наших предків. Видно, що вони й не прагнули цього робити. Що стосується Литви, то в неї теж не було наміру українців, так би мовити, «олитовити». Але був деякий вплив не спланований, стихійний, причому неоднорічний і, можна сказати, опосередкований. Так, суто литовських слів у нашій мові (маю на увазі Сосниччину) не просліджується (хіба що, згідно з моєю гіпотезою, назва Убідь). Але Литва сприяла заселенню нашого краю своїми підлеглими білорусами, і їх присутність відбилася, як зазначає Юрій Виноградський, в деяких назвах, а також в окремих населених пунктах з'явилося оте акання, що дійшло й до наших часів.

Та це лише один вектор впливу, литовсько-білоруський. А ще ж був литовсько-волинський, що до певної міри нейтралізував названий вплив (про той вплив уже йшла мова, зокрема згідно досліджень Ю.Виноградського щодо назви «Гапішківка (Гапошковка, Гапушковка, Гапуішковка, Гапішківка) та інших назв.

Майже не залишилось в нашій мові й польських слідів (хіба що можна припустити звучання деяких загребельських слів: «п'їсня», «в'їчний», «м'їсто» та ін.)

Зате найактивнішим і найспланованішим був напступ на нашу мову і на наші національні цінності так званого «старшого брата-москвита»(який, навіть виходячи із вже сказаного, ніяким «старшим братом» не був). Наслідки того наступу ми відчуваємо й понині, бачимо їх серед інших політичних реалій (поділ України за мовними ознаками, використання отого «мовного питання» у політичних баталіях. І серед тих реалій – русифікація Новгород-Сіверщини, а згодом тотальна русифікація Сходу та Півдня України (що й призводить нині до політичної нестабільності).

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Чим глибше занурюєшся в науково-дослідницьку спадщину Юрія Степановича Виноградського, тим більше пізнаєш суть цієї унікальної людини, а водночас приходиш до широких узагальнень, пов'язаних з темами патріотизму, смерті і безсмертя, до усвідомлення значення людини у суспільному житті. Так, зокрема, у сьогочасному житті ми чуємо з високих (парламентських, урядових та інших) трибун запевнення в любові до народу, до України. Але якщо ті запевнення не підкріплені ефективно-добрими справами, якщо творці тих запевнень люди дрібні, егоїстичні, аморальні, то оті запевнення схожі на надувні кульки, що такі ілюзорні і недовговічні.

До речі, у рукописній спадщині Юрія Виноградського, із якою я ознайомився, я не зустрів жодного запевнення про любов до народу, до батьківщини. Та й зайве було йому про те говорити. Адже усе, зроблене дослідником-патріотом впродовж життя, найповніше засвідчує його любов до народу, до України.

Дослідницька спадщина ученого складається із кількох пластів:

1. Археологічний. У ньому акумульовано все, що вдалося здобути з різних передісторичних епох (палеоліту, неоліту, енеоліту, бронзи, раннього заліза і т. д.) Звичайно, з усього того ніяких писемних пам'яток нема, лише фрагменти матеріальної культури, які частково свідчать про духовність наших далеких предків.
2. Мовний пласт. У ньому – дослідження давньої сосницької говірки, у якій закодовано певні історичні процеси на нашій території.
3. Історичний пласт, який містить в собі інформацію Ю.С. Виноградського про події, що мали місце на Сосниччині (і не тільки).
4. Пласт, що містить в собі інформацію про народні промисли у межах колишнього Сосницького повіту.
5. Нроднописений пласт. У ньому – записані Юрієм Виноградським народні пісні на території Сосниччини.
6. Інформація про кобзарство та кобзарів Сосниччини, записані з вуст кобзарів народні думи та інші твори.

Названі пласти знаходяться у спільній обоймі, назва якій – «народ».

Поняття «народ» вживається в кількох значеннях:

1. Це синонім поняття «люд» («На майдані зібралося багато народу»).

2. «Народ» в значенні «нині суще населення».

3. Широке й найповніше поняття : люд, що мешкав і мешкає на території в державних (чи етнічних) межах. Історична категорія «народ» – це не лише люд, який мешкав і мешкає на певній території, але і його духовний спадок чи потенціал, менталітет і все те, що виокремлює його серед інших народів.

Отож Юрій Виноградський і прагнув поєднати названі пласти і втиснути їх в оту обійму, що зветься «народ» (як історична категорія).

Деяких із названих пластів, у тому числі й мовознавчого та фольклорного, я почасти торкався в попередніх двох частинах мого дослідження. У цій же частині я прагнутиму розширити інформацію про деякі з названих пластів.

У фондах Сосницького краєзнавчого музею я натрапив на цікавий рукопис Юрія Виноградського, написаний ще в дореволюційний час (про те свідчить орфографічне оформлення рукопису, наприклад, використання літери «ять», широкого використання твердого знака, певні лексичні особливості і т. д). По суті це рукописна книжка з твердими палітурками і досить об'ємна (понад 200 сторінок), причому головний текст записаний на одній сторінці кожного аркуша і становить 124 сторінки. Почерк ідеально виразний. Мова російська.

Рукопис озаглавлений: «Один из говоров Придесенья. К характеристике малорусских говоров Черниговской губернии». Можливо, це та наукова робота, яку автор пізніше назвав «К диалектологии Задесенья», яка була опублікована вже за радянської влади.

У мовознавчій (діалектологічній) частині цього рукопису основою досліджень є сосницька говірка 19 століття. У зв'язку з розвитком освіти особливості тієї говірки у значній мірі нівелювалися. Отож названий рукопис дозволить нам, так би мовити, реставрувати ту говірку, щоб мати уявлення про те, якою мовою говорили сосничанив 19 столітті(та й, може, раніше).

За визначенням Юрія Степановича, сосницька говірка належить до північно-українського говору. І вона поділяється на дві підгрупи: «окаюча» та «акаюча»(залежно від звучання ненаголошеного «о» у відкритих складах». У першій підгрупі «о»

чується виразно, у другій підгрупі замість «о» чується «а» «корова» – «карова»). Які історичні процеси вплинули на оте «окання» та «акання», я вже вів мову у 2-й частині цього дослідження.

Звичайно ж, говірку мешканців Сосниці (і близьких до неї населених пунктів) Юрій Виноградський відносить до «окаючої» підгрупи (звук «о» вимовляється виразно як у відкритих, так і в закритих складах). Але у деяких випадках на цю підгрупу впливає «акаюча» підгрупа, тому в названій місцевості у деяких словах ненаголошене «о» звучить як «а», наприклад: «гарілка», «Масій», «панеділок», «матузка», «зазуля».

У другій частині мого дослідження я звертав увагу на дифтонги (поєднання голосних звуків), наприклад, стосовно назви хутора Гапошковка – Гапуошковка – Гапуішковка. Якраз такі дифтонги (на відміну від дифтонгів в «акаючій» підгрупі) саме характерні для сосницької говірки – уи, уі, юі, наприклад: «руидна» (рідна), «доруижка» (доріжка), «нуичка» (нічка), «пануив» (панів), «стуил» (стіл), «вуин» (він), «вуиз» (віз), «тхуир» (тхір), «гуисть» (гість), «голуивка» (голівка), «долуивка» (долівка), «слюізонька» (слізонька), «тюітонька» (тітонька), «плюів» (плів), «люід» (лід).

Характерним для сосницької говірки названого періоду є вживання в деяких словах замість дифтонга чи «і» звуків «у», «ю», наприклад: «пуд деревом» (під деревом), «пуд столом» (під столом).

Можна назвати ще ряд колишніх «сосницьких» слів : «вуидкуль», «вуидкуля», «пуднимать», «пудпливать», «Сидор», «Федор», «старость», «пойти», «в конці», «камень», «песок», «осень», «ведро», «камінне», «вйідра».

Слід ще відзначити, що на місці давнього «ять» після губних «б», «п», «в», «м» в наголошених складах з'являється «й» : «вйітер», «мйісец», «мйісто», «пйівеень», «бйідни», «пйісня», «вйідра».

Характерним для сосницької говірки є також пом'якшення попередніх приголосних перед складом з «і»: «свйіт», «звйір», «цвйіт», «свйіжи».

В тій же говірці зустрічалося вживання «и» замість «і» здебільшого в ненаголошених складах, а іноді й на початку слів: «винок», «бильмо», «бйжу» «михоноша», «Иван», «инши», «инколи».

А ще в деяких словах вживається «е» замість колишнього «ять»:
«мешок», «мешать», «стена», «стрела».

Сосничани замість вказівного займенника «той» говорили «тей»,
в множині ж він вимовлявся «ти», «тими», «тим».

Коли в західноукраїнських говірках в дієсловах вживався (та й
нині вживається) суфікс «ува», то для Сосниці характерний був
суфікс «ова» : «шановать», «годовать», «ковать».

В сосницькій говірці «у» не переходило в «і» в словах
«замуж», «дуброва», «гурок».

Там же й тоді спостерігалася тверда вимова звука «р» : «писара»,
«бондара», «вечерать», «куру», «журуся», «говору».

Щодо вимови звука «л» Юрій Виноградський вказує на таке
цікаве зіставлення: перед «а», «о», «и» звук «л» чоловіками
вимовляється твердіше, ніж жінками, наприклад, у словах
«ходила», «бачила», «молоко».

У тій же говірці звук «ц» здебільшого твердий : «купец»,
«стрелец», «молодец», «конец», «конци», «молодци», «молицца»,
«хвалицца», «козацки», «німецки», «цилований».

Між іншим, дослідник зазначає:

«На південь від Сосниці, наприклад, в селі Велике Устя, «ц»
звучить м'яко в усіх тих випадках, коли воно пом'якшується в
південно-східних наріччях.

До речі, Юрій Степанович, звертаючи увагу на вимову «Панськи
Лісок», дає самій назві таке пояснення:

«Панськи Лісок» знаходиться неподалік садиби, яка разом з
навколишньою місцевістю називається Дорошенківщиною.
Можна гадати, що той лісок належав гетьману Дорошенку, бо в
старих документах він, зазначають, називався «Гетьманщиною».
Пам'ять про Дорошенка збереглася в м. Сосниці в назвах:
Дорошова (нині офіційно Дорошенкова) вулиця, Дорошова Яма
(поблизу цієї вулиці на р. Убеді), Дорошова гребля, Дорошови
млини (недалеко від Сосниці)...

В місцевій говірці звуки «ж», «ч», «щ» звучать твердо в
ненаголошених складах: «души», «груши», «межи».

Зустрічається у Сосниці також префікс «и» перед прийменником
«з», «к»: «из лісу», «из зими», «ик озеру».

А ще відсутній префікс у словах «ольха», «уси», «оконце».

Вимовляється також «юлиця» замість «вулиця», «юлочка»,
«юлошний».

В іменниках середнього роду з подвоєними приголосними звук «є» (а після шиплячих – «е») в закінченні ніколи не переходить в «я» : «зіллє», «весіллє», «голлє», «Зарічче».

В даваальному і місцевому відмінках не зустрічається закінчення -ові, -єві. Кажуть: «сину», «замку», «ковалю».

У називному відмінку однини прикметники мають стягнене закінчення: «сині», «бйіли», «ворони» (замість «синій», «білий», «вороний»).

Прикметники в називному відмінку множини мають закінчення «и» (окрім прикметників, що мають м'яку основу): «бйили», «чорни», «бйідни».

У названому рукописі Юрій Виноградський вказує на значні відмінності багато в чому стосовно різних територій колишнього Сосницького повіту. Він зазначає:

«У зв'язку з різницею у географічних умовах окремих частин повіту існує їх різниця в етнографічному плані, особливо якщо брати до уваги достатньо віддалені між собою місцевості Сосницького повіту як в межах Сосницького Степка (територія між Сосницею і Березним 40-50 км. завдовжки і 15-20 кілометрів завширшки. – М. А.), наприклад в с.с. Баба, Лави, так і південніше його – у смузі, що тягнеться по обох берегах Десни (напр. с.с. Велике Устя, Бондарівка, Воловиці) тип українця більш виразнюється, ніж на півночі повіту, в Поліссі (наприклад в с.с. Савинках, Буді Товстолісовій чи ще північніше – в с. Охромієвичах). Мешканці північної частини повіту (поліщуки-українці) відрізняються від мешканців південної частини повіту говіркою, одежею, характером свого господарства і навіть деякими рисами в антропологічному плані...

На півдні Сосницького повіту чоловіки не носять білих свиток, в Поліссі ж, особливо в північній його частині, сірі й білі свитки вважаються чоловічим одягом. На півдні, особливо літні чоловіки, носять брилі і баранячі шапки, а на півночі – войлочні шапки («шоломки»).

На півночі «лапті» зустрічаються як постійне взуття, а на півдні «постоли» використовуються при літніх роботах...

Нарешті серед мешканців півдня зустрічається більше високих і чорнявих, ніж серед мешканців Полісся. Хоча можна помітити деякі відмінності і між етнографічними типами порівняно близьких одне до одного пунктів правого і лівого берега Десни

(навіть, наприклад, між типами сіл Лави і Велике Устя), відповідно до того відрізняються і говірки тих сіл, на правому березі (с. Лави) тяжать до власне-сіверського мовлення, а на лівому (Велике Устя) є представниками сіверсько-українського мовлення в усій його чистоті»...

Звичайно ж, я не мав наміру максимально викласти зміст праці Юрія Виноградського про особливості сосницької говірки в основному 19 століття (хоча все сказане може стосуватися і ранішого часу). Та праця має унікальну цінність, адже у ній, так би мовити, законсервовані всі особливості говірок Сосниччини...

У свій час я чув, якою мовою говорили мої діди та бабусі, мої батьки. Та й моя мова в дитинстві мало чим відрізнялася від їхньої мови. На мою думку, в часи, коли освіченість люду була низькою, мова моїх дідів мало чим різнилася від мови їхніх дідів.

От мова, якою нині розмовляю я, у значній мірі відрізняється від мови моїх предків, бо ж я навчався і в школі, і в технікумі, і в університеті, сам викладав українську мову в школі, до того ж став професійним письменником. Тому користуюся загальнонаціональною (літературною) мовою, як і багато моїх ровесників і людей молодшого покоління. Багато з особливостей місцевої говірки вже забулося. А Юрій Виноградський воскресив те в моїй пам'яті, тобто він воскресив у свій час давню сосницьку говірку, а якщо б він того не зробив, то сьогодні ніхто вже того зробити б не міг.

Однак Юрій Степанович зробив науковий виклад теми, використовуючи праці учених-мовознавців. Я намагався той виклад дещо спростити, використати найбільш суттєве і зробити те доступним до пересічного читача, зацікавити його мовними процесами, що мали місце на Сосниччині, навіть у якійсь мірі заінтригувати його, довести, що кожна говірка, у тому числі й сосницька, унікальна, неповторна і має глибоке історичне коріння.

До названого рукопису Юрій Виноградський додає 10 колядок, 6 щедрівок, 9 ліричних пісень і одну думу, записаних в кінці 19 століття. Він їх записав так, як вони звучали у вустах виконавців. Тобто це було своєрідне унаочнення сосницької давньої говірки.

Але те все цінне не лише мовним оформленням, а й своєю суттю, тим паче, що більшість із записаних ним пісень нині не

співаються, та й, мабуть, окрім Юрія Степановича, ніким не записувалися...

У попередній частині свого дослідження я подав записані Юрієм Степановичем на Сосниччині весільні пісні та свої коментарі до них. У цій частині я теж маю намір подати названі твори зі своїми коментарями і роздумами.

Український народ, окрім ратних звитяг, наукових досягнень, здійснених його представниками, окрім здобутків у літературі та інших видах мистецтва, окрім свого споконвічного менталітету, відомий у світі своєю потужною народною творчістю – казками, легендами, думами, піснями, приказками, прислів'ями та ін. Навіть росіяни, яким політики впродовж століть прагнули довести, що українці («хохли», «малороси») – це люди, так би мовити, другосортні, неповноцінні, – в переважній більшості шанобливо ставляться до української пісні. Українська пісня викликає захоплення люду не лише в центрі Росії, а й на неозорих просторах Сибіру та Далекого Сходу (про що засвідчують, наприклад, наші сучасні мужні мандрівники-журналісти Микола Хрієнко та Олександр Волощук, які поставили собі за мету вивчити життя наших земляків саме в Сибірі та на Далекому Сході).

Таїсія Василівна Лепеха у книзі-посібнику «Українознавство» (Видавничий центр «Просвіта», К., 2005 рік) подала таку інформацію про українську народну пісню:

«Дивним витвором народного генія є українська народна пісня. Як живий відгомін давно минулих століть, тісно переплетений з сьогоденням, лунає вона в кожній українській оселі, зігріває душу, звеселяє серце. Такого співучого народу, як українці, мабуть, більше немає в світі. Понад 200 тисяч пісень (за твердженням учених) – ось який пісенний доробок нашого народу. У піснях відтворено його духовний світ, прагнення, надії й сподівання, прикрощі й горе. В якому б куточку земної кулі не лунала українська пісня, вона чарує, зворушує душу своєю красою і мистецькою довершеністю. З її чистих джерел черпали наснагу всі, хто її слухав, проймаючись повагою до того народу, який зміг створити таку незмірну красу».

Серед отого безмежного моря пісень є календарно-обрядові пісні, побутові, родинно-побутові, суспільно-побутові, героїчні пісні.

Колядки та щедрівки (мабуть, найдавніші з усіх) можна віднести до календарно-обрядових пісень, які своїм корінням сягають ще дохристиянської доби.

Колядки пов'язані з прадавнім язичницьким святом Коляди, коли, за прадавніми віруваннями, народжувалось Сонце і починався новий сонячний рік.

«Оскільки наші пращури споконвіку займалися землеробством, - знову звертаюся до книги Т. В. Лепехи «Українознавство», - то й атрибути цього свята торкалися землеробського циклу. Це і кутя, і посівання зерна, і побажання доброго врожаю. Це свято у народі називають Колядою. Ім'я походить від слова «коло» – стародавнього символу сонця. Так називали всеслов'янську богиню неба, матір Сонця, дружину Дажбога».

І хоч ідеологи християнства жорстоко розправлялися над ідейними язичниками, нищили освячені тисячоліттями святині, надавали негативного значення язичницьким символам і божествам,, але ж викоренити в людських душах апробовану тисячоліттями віру цілком не могли, тому змушені були прадавні вірування і свята по можливості припасувати до нової релігії. Отож і передхристиянське свято народження Сонця злилося з одним із найбільших річних християнських свят, святом народження Ісуса Христа – Різдвом Христови

КОЛЯДКИ

1

Що в пана-хазяїна да один синок є,
Святий вечор!
Да один синок є дай той в вийско йде.
Да його матюнка да й випроводжала
Випроводжаючи дай навчала:
«Ой пидь, синочку, муий голубочку,
Да поперед вийська не вихвачуйся,
А позаду вийська не зоставайся.
Да держися вийська все середнього,
Да за товариша – за сердешного, -
Бо перед войська січуть-рубають,
А позаду войська в плін займають!»

Ой вуин матюнки дай не послухав;
Да грає конем да перед королем,
Дай грає стрілкою да перед дівкою.
Да король питає: «Чий син воює?
Да коли б же я знав, чий син воював,
То б за його свою дочер оддав,
Свою дочер оддав да королевство дписав!»

– Ой, королю, королю, да бодай не дождав,
Щоб я за себе твою дочер узяв.

Записано 25 грудня 1889 р. зі слів Христини Харченко, 16 р., із Сосниці.

2.

Що в пана хазяїна да на його дворі,
Да на його дворі пуд оконечком,
Там стояла калина, сильне родила.
Пуд тиєю калиною все столи стоять,
Поза тими столами все панове седять,
Все панове седять, все раду радять.
Мизь тими панами Андрійко сидить,
Андрійко сидить, скрипочку держить.
Стали ти пани да випитувати:
«Молодець Андрійку, хто тебе навчив,
Хто тебе навчив у скрипочку грати?»
«Навчила мене руидна матюнка
У скрипочку грати, хороше съпивати,
Темної ночі не всипаючи,
На бйілих руках вихитуючи!»

25 грудня 1889 р. від Христі Харченко із Сосниці.

3.

Що по торгу-торгу Андрійко ходив,
Андрійко ходив, кониченька водив,
Кониченька водив, з конем говорив:

«Ой коню, коню, ти – порада моя,
Ти порада моя, порадь же мене,
Порадь ти мене – продам я тебе!»
– «Молодець Андрійку, не продавай мене,
Не продавай мене, спогадай на себе.
Як ми з тобою в вийсько ходили.
Ой як за нами турки влягали,
Да не сами турки – пополам з татарами!
Ой я исхочу – Дунай перескочу,
Копита не вмочу,
Да не шпблі конца,
Не шаблі конца, не тебе молодца!»

25 грудня 1889 р. від Христини Харченко, із Сосниці.

4

Що в бору, бору Волохи поють,
Волохи поють, церкву будують.
Ізбудували з трома оконцями.
В перве оконечко
Ускочило сонечко,
В друге оконечко
Мйісец засьвитив.
В трейтєє оконечко – янгел улетів,
Янгел улетів да на престолі сів,
На престолі сів, слізоньку вронив.
А з тиєї слізоньки да потікли річеньки.
Дівка Ориночка да по воду йшла,
Забачила янгеля да на бистрий воді.
«Пливи, пливи, янгелю, да ближче к берегу,
Що я тобі, янгелю, й голуивку змию,
Й голуивку змию, куиску заплету,
Куиску заплету, золотом обведу,
Золотом обведу, на водицу пущу.
Пливи, пливи, янгелю, на чужую сторону,
Хвали мене, янгелю, и царям и князям!»

25 грудня 1889 р. – від Христини Харченко із Сосниці.

5.

Що из-за гори из-за каменної,
Там виступала сильна хмара.
Ой то не хмара, то вийська слава.
Помиж тим вийськом молодее дитя,
Молодее дитя – молодец Андрійко.
Да вибив ворота в чужи города
Дай поймав соби турського короля.
Да король у його сильно просицца,
Сильно присицца, низко кланяєцца:
«Хоч мене пусти, хоч голуивку зними!»
- «Я й тебе не пущу, і голови не зниму,
Поведу я тебе у свою землю,
У свою землю, до свого царя,
А у царя да велика дара,
А мойій матюнці до вйику хвала».

25 грудня 1889 р. Сосниця.

6.

Що в пана хазяйіна умная жена,
Бог йому дав, Бог йому дав,
Умную жену у його дому.
Да купила вона да три городи.
Що перви город да все з панами,
А други город да все з козаками,
А трейті город да все з мужиками.
Що з панами – все суди судити,
А з козаками – в вуийсько ходити,
А з мужиками – в поле орати,
У поле орати – хліба пахати.

25 грудня 1890 р. від Уляни Росликової, 35 р., із с. Лав.

«Чи дома бйідна вдова?»
 – «Да немає дома – у короля край стола!»
 – «А що ж бо вона да за діло робить?»
 – «Шила-пошила королю кошулю:
 Що на комирци – сизи голубци,
 А на пазусі – райськиці пташечки,
 А у подолях – тури й олени.
 Сизийі голубци як не поленуть,
 Тури й олени як не загудуть,
 А райськийі пташечки як не защебечуть!».

25 грудня 1890 р. Від Уляни із с. Лав.

8.

Що у Кийіві да на перевозі
 Дівка Наталочка перевуиз держала,
 Перевуиз держала – перевозила.
 «Дівко Наталочко, перевези ти нас!
 Перевези ж ти нас через тихий Дунай, -
 Ми ж тобі скажем да чудо чуднеє,
 Чудо чуднеє, диво дивнеє:
 Шо в нас на Петра да Дунай замерзав,
 Коли не ймеш вйіри, - я сам там бував,
 Я сам там бував, - шаблею люід рубав,
 Шаблею люід рубав и коня напував!»
 – «А я вам скажу ще чуднійшеє,
 Ще чуднійшеє, ще дивнійшеє:
 Що в нас об Роздві да рожа зацвила,
 Не ймете вйіри, – я сама там була,
 Я сама там була и рожу щипала,
 И рожу щипала – у виночки вила,
 У виночки вила – за голуивку клала!»

31 грудня 1892 р. від Степаниди Єрмоленко, 18 р. із Сосниці.

9.

Молодець Андрійко да задумав женицца.
«Тепер я, братци, да женицца буду,
Да возьму дівочку да задунаєчку,
Да задунаєчку – королеву дочку.
Да виору поле сизими орлами,
Да засію поле золотим жемчугом,
Да помощу мости все чугуннийі,
Да повйішу короговки да все шовковийі,
Да поставлю сьвічи да все восковійі,
Да позастилаю коври да все червонийі,
Буду везти дівочку да задунаєчку!»
Да полями йіхали – поля мигтіли,,
Да лісами йіхали – ліси шуміли,
Да мостами йіхали – мости дзвеніли,
Мости дзвеніли,
Стовпи сяяли, коври маяли,
Коври маяли, сьвічи палали,
Горордами йыхали – пани стречали,
Пани стречали, шапки знимали,
Шапки знимали, поздоровляли:
«Ой хто се йіде, королюівну везе?»
- «Молодець Андрійко королюівну везе!»
31 грудня 1892 р. від Степаниди Єрмоленко із Сосниці.

10.

Ой рано-рано да до церкви дзвонять.
А раніше того Ориночкв встала,
Убиралася наряджалася,
Клала на себе сребро-золото.

А на челяді все китаєчки,

А до церкви йшла– як зоря зишла,
У церкви стала – церков сяяла,
Из церкви йшла красною панною.
Да за нею йшло три царевичи.

Да один каже: «се царуївна йде!»
А други каже: «королюївна йде!»
А трейті каже: «ковалюївна йде,
Ой оце, оце йїї батенько йде!»
«Ой то не царуївна, не королюївна,
То моя дочка – дівка Ориночка!»
Да шлють письмена да пуд оконечка.
«Да оддай, оддай - дівку Ориночку!»
– «Да ще ж Ориночка дуже маленька!»
– «Дарма, що маленька, би розумненька,
Аби здужала муий двуир перейти,
Муий двуир перейти, золотом обвести,,
Золотом обвести, калиною обсадить!»

31 грудня 1894 р. від Степаниди Єрмоленко із Сосниці.

ЩЕ ДРІВКИ

1.

Що в пана-хазяїна да на його дворі,
Щедри вечор, добри вечор,
Пречистая Божа мати, щедри вечор!
Там стояло дерево тонке, високе,
А на уим дереві да орел сидить,
А пуд тим деревом Андрійко ходить,
Андрійко ходить, ружжа заряжає,
Ружжа заряжає, орела стреляє.
«Молодець Андрійку, не стреляй мене,
Не стреляй мене, спогадай на себе,
Ой колись ти будеш да женитися,
Буде дощик ити и метиль мести,
А я буду крила розпускати,
Крила розпускати, тебе укривати,
Тебе молодого, коня вороного!»

31 грудня 1889 р. від від Христини Харченко із Сосниці.

2.

Що по мору да по синьому,
Сам Сус Христос да по мору ходив,
Да по мору ходив, да людей собирав,
Да людей собирав да дару дарував,
Да дару дарував, да мостив кладки,
Да мостив кладки да у три рядки.
Да по тих кладках Мати Божа йшла,
Мати Божа йшла и ризи несла,
Ризи несла да замочила.
Десь узялися да янгелята
Да взяли ризи да на крилята,
Понесли ти ризи попуд небесами,
Внесли тиї ризи да у церковку,
Положили ризи да на престолі,
Да на престолі – на свйятуим Миколі.
Хто у сійі ризи буде убирацца?
Буде убирацца сам Сус Христос,
Буде службу служить за пана-хазяйіна,
За пана хазяйіна, и за його жену,
И за його жену, и за його дітки.
Да бувай здоров, пане-хазяйіну,
Да не сам- собою, з своєю женою.

31 грудня 1889 р. Від Христини Харченко із Сосниці.

3.

Що з-пуд гаю – гай зелененьки,
Вибигає куинь вороненьки,
Нехто його не поймає,
Тільки поймає молодец Андрійко ;
И поймає й осідлає,
До тещеньки поїїжджає.
Теща каже : «Муий зять йіде,
Муий зять йіде, дочку везе!»
Взяла його пуд рученьки,
Увела його у сьвітлоньку,

Посадила його кінець стола,
Стала його привитати,
Медом-вином частувати.
Первая дара – калачуив пара,
Другая дара – куинь вороненький,
Треїтя дара – сам молоденький.

4.

Летить, летить сиз соколонько,
Пудлетає пуд оконечко,
Квартирочку одчиняє,
У сьвітлоньку поглядає.
А сьвітлонька не метена,
Христусенька не чешена,
Куиску плели – не вгодили,
Шубку шили – помалили,
Зовсім дівку розгнівили.

5.

На хресті пйівень сьпиває,
Мати Божа ридає.
Годі, мати, ридати,
Иди сина шукати,
Твуй син воскрес,
Нам радість принюїс,
Я вам Христа желяю,
Из Празником поздоровляю.

31 грудня 1889 р. Від Христини Харченко із Сосниці.

6.

Засівають в день Нового року.

Сито-сито на нове літо,
Зароди, Боже, жито, пшеницу,
Жито, пшеницу,

Всяку пашницю, -
З колоска жьмінька,
З снопка – мйїрка!
Будте здорови з Новим !

31 грудня 1889р. Від Христини Харченко із Сосниці.

П І С Н І

1.

Батько – добри, батько – добри,
А мати лихая,
Да не пуськає на юличку,
Що я – молодая.
Ой, гай, мати, ой, гай, мати,
Ой гай зелененьки,
Да помандровав в Московщину
Козак молоденьки.
Да помандровав, шапочку зняв,
Да низько вклонився,,
Да на бити шлях ступаючи,
Слюїзоньками блився.
«Ой не пласте ж, кари очи,
Да на шлях ступаючи!
Да заплачете ж карії очи,
Да муштру приймаючи!»
Коли б же я – зазуленька,
То б я крильця мала
То я тую б Україну
Усю облетала.
Коли б же я зазулею
Сивенькою стала,
То б я свого миленького
По шапці познала.
Шапка нова, шапка нова,
Околиця бйила,

Жупанина по коліна,
Сам парень доділа.

30 вересня 1892 р. Від Дарії Погорілки, 55 років, із Сосниці.

2.

Там Маруся яре жито жала,
Пуд снопами недужа лежала,
Да пуд снопами недужа лежала, -
Из-за мора трох-зілле бажала.
Да й озвецца козак у жупані:
«Не журися, не журися, Марусеньку-пані,
Да що є в мене три коні на стані,
Ой є в мене, ой є в мене три коні на стані,
Що первим конем до мора дойду,
А другим конем море перейду,
А трейтім конем на камені стану
Да трох-зілле достану!»
Як став козак трох-зілле копати,
Прилетіла сивая зазуля,
Стала вона да над ним ковати:
«Годі, козаче, трох-зілле копати
Да їдь до Марусі весілле гуляти!»
Як пуд'їхав козак пуд ворота, -
А Марусю обсіла пихота,
Як увишов козак в нови сіни, -
А Марусю бояре обсіли..
Як увишов козак у нову свитлицу,
Лівою рукою шапочку знімає,
А правою шабельку виймає
Да голуивку знімає.
«Да оце тобі, Марусю, весілле,,
Не посилай, не посилай козака по зілле!»

30 вересня 1892 р. Від Уляни Росликової з Лав.

3.

Ой вечуирная да зуирочка цілу нуичку виграє,
Да куди ж, куди муий миленьки
Проти нуиченьки дйижджає?
Ой не їдь, не їдь, муий миленьки,
Ой я рано устаю,
Що я тебе, муий миленьки
Да й далеко проведу.
Ой проведу я миленького
Да до тихого Дунаю,
Ой на тихому на Дунаї
Сіри гусі плавають.
Ой гиля, гиля, да сирії гусі,
Да годі плавать-поринать...
Да годі плакаиь і ридать.
Ой гиля, гиля, да сірії гусі
Ди й на жовтеньки песок,
Ой завйязала сьвит голуивонци,
Я ж думала, на часок.
Да гиля, гиля да сірії гусі
Да на ярую пшеницу,
Оддала мене моя матусенька
Да за гуиркого п'яницю.

30 вересня 1892 р. Від Уляни Росликової із с. Лав.

4.

Ой в нашої Марусеньки весь двуир на помості, -
Приїхали до Марусеньки три козаки в гості.
Один сидить в конци стола, листоньки читає,
Другий сидить на покуті мед-вино кружає,
Трейті стоїть у порога плаче да ридає,
У дівчини молодой правдоньки питає:
«Дівчинонько, сіра утко, чи сватати хутко?»
– «Козаченьку-барвіночку, хоч у неділечку!»

– «Дівчинонько, повна роже, в неділю не гоже!»
– «Як дождемо ми осені, дик Бог нам поможе!»
30 вересня 1892 р. від Уляни Росликової з с. Лав.

5

Ой у полі дерево, ой у полі високе,
А пуд тим же деревом стоїть мати из сином.
Вйітер дерево хиляє, мати в сина питає:
«Ой, сину Иване, дитя моє кохане!
Як я тебе родила, цілу нуичку ходила,
Як я тебе кохала, - дик день и нуич не спала,
Як я тебе оженю, сама себе звеселю,
Як я тебе в вуийско ддам, сама соби жалю задам!»
- «Ой не плач ти, мати моя, ой не плач же, старенькая, -
Єсть у мене куинь ворони и три труби медяни.
В перву трубу заграю – кониченька сідлаю,
В другу трубу заграю – на коника сідаю,
В трейтю трубу заграю – из двора зйїжджаю».

30 вересня 1892 р. від Дарії Погорілки із Сосниці.

6

В неділеньку рано синє море грало.
Матусенька свого сина в чужую сторонку,
В чужу стороночку, миз чужийї люде:
«Ой хто тебе, муий синочку, там жалувать буде?»
– «Ой хто пожалує, да той буде й бити,
Та вже міні, моя мати, з тобой вйік не жити.
– «Скоро ж тебе, муий синочку, в гості сподівацца?»
– «Дожидай, мати, в гості, як поросте в сьвітлонці трава на помості!»
Росла, росла травка дай похилилася,
Ждала, ждала мати сина, дай зажурилася.
Росла, росла травка, дай цьвіточок знесла,
Ждала, ждала мати сина, в сиру землю пошла.

30 вересня 1892 р від Дарії Погорілки із Сосниці.

Недавно сиротою стала,
 Багато горечка познала.
 Ище к тому радять мене люде, -
 Пойди замуж, лучче тобі буде.
 Я людську воленьку вчинила, -
 Пошла замуж, – голуивку втопила.
 Втопила в холодную воду, –
 Втопила в холодную воду, –
 Да не знала, як з нелюбом жити.
 Пошла його раненько будити,
 Да відкрила бйілеє вкриванне:
 «Всчитавай, моє милованне, –
 Уже надворі ранне обйіданне,
 Стоїть вода у куточку,
 Висить рушничок на колючку!»
 Як став мили с постелі вставати,
 Став с колючка нагайку знимати,
 Стала ж бо я у оконце втікати.
 Утікаючи, я й заговорила:
 «Лучче б же я до вйіку служила,
 Лучче до вйіку служити,
 Чим нелюбим норовам годити!»
 - «Десь ти, мила, норовуив не знаєш,
 Що ти дмене в оконце втікаєш!»
 - «Я твої всі норови знаю, –
 З тим од тебе в оконце втікаю;
 Я знаю, яка в тебе думка, –
 Утікаю, як сива голубка!».

10 січня 1890 р. Від Уляни Росликової із с. Лав.

Жила вдова в конци села,
 Що на горі хата,
 Хорошая в її дочка, –
 Не дуже багата.

«Добривечор, матусенько,
Дай води напицца,
Хорошую дочку маєш,
Позволь подивицца!»
– «Соїть вода у кубочку,
Пойди, дий напися,
Скекдить дочка край оконца,
Пойди подивися!»
Мела хату, мела сіни,
Дий засьміялася,
Вийшла мати воду брати,
Дий догадалася.
– «Пий, мати, тую воду,
Шо я наносила,
Шануй , мати, того козаченька,
Шо я полюбила!»
– «Я не буду воду пити,
Буду проливати,
Нелюбого зятя мати, -
Буду розлучати.
– «Не розливай, мати, води,
Бо важко носити,
Не розлучай, мати, козаченька, –
Тоби з ним не жити!»

30 вересня 1892 р. від Уляни Росликової із с. Лав.

9.

З лісу хмара наступає,
Да батько сина гуирко лає.
Да лає, лає, проклинає,
Од себе пруйч одсилає:
«Да йди, синку, пруйч од мене,
Щодня сварка через тебе,
Иди, синку, в темни ліс,
Нехай тебе зьвір іззість!»
– «Мене, тату, зьвірі знають,
Вони ж мене не займають,

З темного лісу висилають!»
– «Да йди, синку, утопись,
Ти ж до мене не явися!»
– «Та мене ж, тату, вода знає,
На сухи берег викидає!
Да є в мене три сестрици,
Вони ж мої жалобниці!
Одна сестра коня веде,
Друга сестра сідло несе,
А трейтя з братом иде,
Из братом иде – прощаєцца:
«Прощай, брате, один ти в нас,
Чи скоро будеш в гості до нас?»
– «Иди, сестро, до Дунаю, –
Набери, сестро, песку жменю,
Посип песок по каменю,
Вставай, сестро, ранесенько,
Поливай песок частесенько!»...
Нема песку сему сходу, -
Нема братика с походу,
Нема песку сему зьміни, -
Нема братику переміни.

30 вересня 1892 р від Дарії Погорілки з Сосниці.

ДУМА

Ой як из города из Азова утікав полчок,
Да був мал и невеличок.
Як було соби три брати родненьки,
Голубчики сивеньки,
Товариши сердешни.
Що два братики-куинная конница,
А менший брат – пішая пешаница,
Так, як же чужая чужаница.
Два братики їдуть – пудїжджають,
А менший брат бежить-пудбегає,

Ище стиха словами промовляє:
«Брати мої родненьки,
Голубчики сивеньки,
Товариши сердешни!
Станьте, коней попасите,
Мене меншого брата зождите,
Из собою на коні возміте,
До города християнськи до тца-матері
Хоч по-по- милі пудвезіте !»
Тогда то буильший брат изгорда промовляє:
«Нашо ми будем коней попасати,
Свого меншого брата ждати;
Легше ми будемо сами в города християнськи
Прибувати,
И напол будемо худобу паювати,
А трейтнюю часть промежду собою
Пай-паювати,
То до віку вічного же ми не будем мати!»
Тогда-то менши брат бежить-пудбегає,
Стиха словами промовляє:
«Братики мої родненьки,
Голубчики сивеньки,
Товариши сердешни!
Станьте, коней попасите,
Мене меншого брата зождите,
З собою на коні воьмите,
До батька-матери в города християнськи
Хоч по-по милі же пудвезіте,
А коли ж міні голуивку з плеч,
Як галку же зниміте,
Да не подайте туркам безбожним на поталу!»
Оттогда-то брат старший из пуд правого бока
Мйіч виймає,
А середульший брат велике усердіє має,
Ище стиха словами промовляє:
«Шо мйіч твоя не возьми,
И рука твоя не здими,
А хоч мйіч твоя й вуизьме,
И рука твоя здиме,

То до віку вічного наша родительська
Кров-душа гріху не скупниця!
Тернам да бар'якам верхи будем истинати,
Та своєму меншому брату на примету йому покидати!»
Не стало їм не тернов, не бар'яков,
Не трейтїх козацких-молодецьких признаков...
Виїжджали вони на степи Самарські,
На поля Муравські.
Тогда-то середульший брат велике усердіє має,
На соби китайку червону пориває
Та своєму меншому брату на примету йому покидає.
А менши брат бежить-подбігає,
Вибігає вин на степа Самарські,
На поля Муравські,
Чирвону китайку знаходжає,
Ик щирому серцу своєму прикладає,
И стиха словами промовляє:
«Братики мої родненьки,
Голубчики сивеньки,
Товариши сердешни!
Шо мог би я вас изнаходити,
То в сирую землю хоч по коліна же схоронити!
Чи вас постріляли,
Чи вас порубали,
Чи в каторжну роботу забрали!»
Козак же соби не знає,
Що його в чистим полі троє нещаст'юв споткає...
Вибігає вуин в чистеє поле, ик Савур-могилі,
«Ти, -могила, Савур!
Будь міні при нещасной годині,
Як отец-мать родній!»
Оттогда-то лукави учинив:
Ногами не пуїде, руками не здиме,
Голови козацкой-молодецькой вже й не пуднime.
Тогда-то сизопйїріє орли налетали,
На чорни кудли йому наступали.
Тогда-то козак не пишен бивал,
Из гора уставал,
Без міру в пистолі пороху накладав,

И гостям своїм невйірним гостинец вуин їм слав.

«Орли ж ви мої сизопйіри,

Гості мої невйірни,

Тогда-то ви будете налетати, –

Як из Низу, из Дністра буде вйітер повивати,

Дробен дорщик накрапати, –

Оттогді грішна душа молодецка

Буде с тілом прощеніє мати!»

Тогда-то два братики їдуть

И доїжджають вони до річки Валкганки,

До криници Салтанки...

Тогда-то середульший брат велике усердіє має,

Набуильшого брата стиха словами промовляє:

«Братику муий родненьки,

Голубчику сивеньки,

Товаришу сердешни!

Станьмо, коней попасимо,

Свойго меншого брата заждімо,

З собою на коні возмімо,

В города християнськи до тца-матери

По-по –милі пудвезімо!»

А б соби вони не знають,

Шо їх ззаду турецкая погода здоганяє.

Оттогда-то їх порубали,

Бйілою сирицею назад руки пов'язали,

И синім оксамитом глаза ще засипали.

Тогда-то померли два братики

Коло річки Валкганки,

Коло криници Салтанки,

У тяжкой неволі...

А менши брат помер в чистим полі

На Савур-могилі.

Сього держи-подержи царства-императорства,

Хазяїну, хазяйці и всім же православним християнам

Много літ їм в світі пожити!

Записано 8 травня 1895 р. в Сосниці від Кобзаря-бандуриста Павла Кулика, 30 літ, із с. Волинки Сосницького повіту, що научився співати ту думу від кобзаря Данила Руденка із с. Баби.

Наступна дума записана Юрієм Виноградськимдесь у 1930 році, Але в ній збережено деякі елементи сосницької говірки.

ДУМА ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ВАСИЛЯ МОЛДАВСЬКОГО.

Из Низу – из Дністра буйний вйітер повиває,
Синя хмара наступає,
Друибен дощик накрапає,
А нехто ж то не знає,
Нехто не відає,
Як наш пан гетьман Хмельницький
Ще й Зеновий Чигиринський
У городі Чигрині проживає,
Не знають його сотники,
Не полковники,
Не мирни громадськи,
Не жени козацьки,
Не знають вони, що вуин уперьод задумав.
Вуин сам из города Чигрина рушає,
Дванадцать пар пушок уперьод посилає,
А на козаков стиха словами промовляє:
«Діти мої роднії! Прошу я вас, добре дбайте,
В охотне вуийсько поступайте!»
Котрий козак не ймів шаблі булатної,
Не пістоля семип'ятного,
Дак кий на плечи собирає
Да в охотне поступає.
Гетьман Хмельницький,
Зеновій Чигиринський
Листи пише, на листах приписує
Да Василю Молдавському, господарю Волоському посилає:
«Василій ти Молдавський,
Господарю ти Волоський!

Чи будеш ти городи свої так уступати?
Чи будеш червунцями полумиски міні всипати? Чи будеш мене
гетьмана Хмельницького так благати?»
Василь Молдавський – господар Волоський
Листи читає,
Назад одсилає,
На листах ще й записує:
«Пане гетьмане Хмельницький,
Зеновий Чигринський!
Не легше тобі меншому
Покоритися старшому,
Чим міні старшому
Да покоряться тобі меншому!»
Гетьман Хмельницький
Зеновий Чигринський
Як ти слова зачував,
Пуд городом Сорокою шанці копав
И в шанцах куренем стояв.
У полудній годині
Собрались всі воїни з України –
До города Сичава припав,
Город Сичав огнем спалив, мечем спандрував,
На ринку ще й пообйідав,
Инеї сичавци не пишни бували, –
Из города Сичава втекли, Од своїх рук листи писали
Івану Потоцькому,
Королю Польському
Посилали:
«Іван ти Потоцький,
Король ти Польський!
Де узявся таки русин, –
Що всю землю нашу порушив, –
Де були глибокі долини, кров'ю понаполняв,
Де були глибокі дороги, головами повимощував!»
Іван Потоцький
Король Польський
Листи читає,
На листах приписує:
«Инеї сичавці!

Було вам у своїм краї тихо проживати,
Гетьмана Хмельницького до війку вйічного було не займати!
Або вин и мині дав добре знацца:
Мене Івана Потоцького
Короля Польського
Коло пушки три дні и три ночі на прикови держав
И не дав мині не пить, не їсти, –
Дак буду я його до війку вйічного знати й споминати!»

Всім слухачам много літ у сьвіті пожити!»

Записав 11. 010. 1930 р. Ю.С. Виноградський в с. Ольшаному

Сосницького району від кобзаря Якова Івановича Кулика.

Як я вже зазначав, Юрій Виноградський, записуючи свої пісні на Сосниччині, по-перше, використовував їх як матеріал для мовознавчої теми, тобто звертав увагу на зафіксовані в них мовні особливості сосницької говірки. Водночас, безперечно, його приваблювала високохудожність тих пісень, їхній історичний і почуттєвий потенціал. Взагалі українські народні пісні можна використовувати при вивченні історії нашого краю. На останнє, зокрема на часову, десь аж індоарійську глибину, я звертав увагу при огляді записаних Юрієм Степановичем весільних пісень. Записані ж ним обрядові та ліричні пісні теж наштотвхують на численні роздуми й висновки.

В одній із колядок мовиться про відважного юнака («один синок та й той у військо йде»), який не прислухався до материних повчань про розважливість у бою. У його жилах грає козацька кров. Юнакова відвага захоплює навіть короля, який готовий за нього навіть свою дочку віддати. Відважний лицар, почувши те, гордо заявляє:

«Ой королю, корлю, да бодай не дождав,
Щоб я за себе твою дочер узяв!»

Цей фрагмент пісні перекликається з «Піснею про Байду», у якій ідеться про турецького султана, який теж захоплений відвагою козака Байди і теж пропонує йому свою дочку:

«Візьми мою царівночку –
Будеш паном на всю Вкраїночку».

Та Байда непідкупний, вірний своєму народу:

«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая»...У цитованій колядці хлопець-воїн теж не бажає навіть такого подарунка, як королівська дочка.

А в який часовий пласт сягає названа колядка? Найімовірніше, у 16-17 ст.ст., коли Україна була під владою Польщі, яка використовувала українських козаків як могутню військову силу. Отож в колядці, імовірно, мова йде про польського короля. А з ким доводилося воювати польському королю? У колядці ворога не увиразнено., а з історії ми знаємо, що Польщі доводилося найчастіше воювати з турецько-татарськими військами та москвитами. В обох випадках українські козаки використовувалися як ефективна військова сила.

Звичайно ж юнак (персонаж з колядки) виявляє відвагу не тому, що він так відданий польському королю. А чим же тоді викликана його військова відвага?

Для українського народу (менталітет якого уособлює розглядуваний персонаж) ні вороги Польщі, ні сама Польща не були ні його друзями, ні старшими чи молодшими братами. Ставлення до них могло бути висловлене таким фразеологізмом:

«І то погань, і то погань». Нам, як кажуть, на роду написано серед кількох зол вибрати менше. Звичайно, наш народ дуже потерпав від нападів турків і татар. Отже, можливо, у бою з ними названий персонаж свідомо виявив неабияку відвагу.

А чому ж він «грає конем перед королем»? Може, хоче заслужити нагороду від короля? Так ні ж. Він відмовляється, здається, від найвищої королівської нагороди. Бо, як я вже сказав, король для нього теж зло. І про нього юнак теж міг би заявити приблизно таке:

«Твоя, королю, віра проклятая,
Твоя королівна поганая».

Тут слово «поганая» вжито було в устах Байди не у значенні «негарна», а в значенні «іншої віри». А ще, може, грав би він «конем перед королем», щоб довести: «Бачиш, королю, з ким ти маєш справу! Тож шануйся. І не зазнавайся! Бо ж ця відвага може бути спрямована проти тебе».

Спонукає до історичних екскурсів й інша колядка (у моїй подачі вона виступає під номером 3). У ній подано діалог між козаком і конем, якогоо господар має намір продати. Кінь радить козакові не продавати його:

Не продавай мене, спогадай на себе,
Як ми з тобою в вийсько ходили,
Ой як за нами турки влягали,
Та не сами турки – пополам з татарами.

І ось у цих чотирьох рядках акумульовано історичний період, який засів у пам'яті народу як згусток гострого болю.

Отож названа колядка висвітлює в нашій пам'яті історичний період, який згадуваний уже Іван Корбач визначає роками 1372-1503 («ще татар не всюди прогнали, а вже литвини прийшли, за ними – поляки»). У колядці, крім названих, додається ще один нападник – турки. Як я вже згадував, у 1475 році Крим захопили турецькі війська, і після того замість татаро-монгольських агресорів називаються турецько-татарські. І називав я роки нападів на Чернігівщину (і не тільки) татар під проводом хана Менглі-Гірея, вже васала Туреччини, – це роки 1482, 1493, 1497.

Ось ці події й відбиті в отих чотирьох рядочках названої колядки.

Отже робимо висновок, що вік тієї колядки – понад 500 років. І то вже не просто зримовані рядки, а такий собі історичний монолог, що містить у собі, окрім потужної інформації, ще й потужну енергетику.

У деяких записаних Юрієм Виноградським колядках згадується річка Дунай (така згадка має місце ще в багатьох українських піснях).

В одній із названих колядок мовиться про «молодця Андрійка», який повідомляє, що візьме «дівочку задунаєчку». І то не просто дівочка, а «королева дочка».

А в іншій колядці (між іншим, межа у записах Виноградського між колядками і щедрівками ледве помітна), «Що у Києві да на перевозі», досить виразно виступає річка Дунай. Звичайно ж, у Києві міг бути перевіз не через Дунай, а через Дніпро. Але ж «сімсот молодців» звернулися до дівки Наталочки:

«Дівко Наталочко, перевези нас!

Перевези ж ти нас через тихий Дунай».

Чому в душах отих «сімсот молодців» так надійно вкоренився отой «тихий Дунай», що вони й Дніпро Дунаєм називають? Пригадаймо оперу Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм.» Мова йшла там про запорозьких козаків, яких зла доля

(може, в образі цаориці Катерини) вирвала із рідної землі і закинула на територію Туреччини за Дунай.

В «Історії України Івана Крип'якевича говориться:

«Московський генерал Текелій 1775 року оточив Січ великим військом і добув її без труда. Солдати руйнували укріплення і всі будинки. Знищили все, навіть із січової церкви забрали дорогі ікони і срібні царські врата. Кошового Кальнишевського цариця заслала у Соловецький монастир на білому морі. Там замурували його в темниці без дверей і вікон і тільки малою щілиною давали йому їсти...

Запорожці, що не були в Січі, розбрелися на різні сторони. Частина з них переселилася до Турецької держави й заклала Нову Січ біля гирла Дунаю.»...

Отож у названих колядках, зокрема і в отій, де «дівка Наталочка перевіз держала», навіть Дніпро не згадується, а натомість увиразнюється річка Дунай. Звідси можна зробити висновок, що названа колядка (чи щедрівка) створена десь після 1775 року, тобто після зруйнування Січі. Але існує ще одна версія щодо річки Дунаю. Її висував зокрема відомий дослідник доісторичних процесів на території сучасної України, автор книжки «Міфи Київської землі і події стародавні» Олександр Знойко, який стверджував, що в історичній пам'яті українців залишилася «туга за Дунаєм». Він пов'язує ту тугу із набагато ранішими процесами, що мали місце на території сучасної України в період після війни (1194 – 1184 р.р. до н. е.), коли нащадки наших предків пеласгів фінікійці примандрували спочатку на Придунайщину, а потім досягли Наддніпрянщини, залишивши з якоїсь причини обжиті землі Придунайщини, але образ Дунаю залишився в їхній історичній пам'яті, отож їхні нащадки, оті «сімсот молодців», і Дніпро Дунаєм називають.

А видатний учений-санскритолог, творець монументальної книги «Мага Віра» Лев Силенко, користуючись санскритом, дає таке пояснення слову «дунай»:

«Слово «дно» вживали наші предки в значенні «глибина», звідки й поняття «пішов на дно» (потонув). Назви рік Дон, Дніпро, Дунай споріднені з словом «дена», «дно». Якщо в піснях наших співається «Ой дунаю, дунаєчку», то, очевидно, тут слово «дунай» називається в значенні ріки, а не назви Дунай... Могла

плакати Ярославна десь біля річки Десни, і міг її голос луhati по течії – «по дунаю».

Отож могли оті «сімсот молодців» із пісні, замість «перевези нас через тиху річку», сказати: «Перевези нас через тихий дунай»...

Ось у які історичні чи навіть передісторичні глибини можна зануритись, кваліфіковано досліджуючи українську усну народну творчість, зокрема й щедрівки та колядки.

Ознайомлення із записаними Юрієм Степановичем піснями наштовхує нас ще на один висновок.

От, наприклад, кілька колядок записані дослідником ще в 1889-90 роках від сосничанки Христини Харченко – дівчині 16 років. Така юна дівчина, майже підліток, надійно тримала в пам'яті оті обрядові пісні. А це свідчить про високу духовність тогочасного люду, який тоді (а тим більше раніше) був носієм наших духовних скарбів (в тому числі й нашої історії), передавав те від покоління до покоління. Задяки тому ми і в жорстокі лихоліття зберігали свій духовний потенціал, наші звичаї, наш менталітет, зберегли себе як націю.

Чотири великі колядки записані Юрієм Степановичем з вуст 18-річної сосничанки Степаниди Єрмоленко.

А 9 цікавих ліричних пісень записано від Дарії Погорілки із Сосниці та Уляни Росликової із Лав.

А ще викликає роздуми зафіксована Юрієм Степановичем старовинна вимова деяких слів із сосницької говірки, наприклад: «мйісец», «пйісня», «пйіч», «бйідний», «пйівень», «вйітер», «мйісто». Тут, як і при поясненні назв деяких річок (наприклад, Убідь) вдався до гіпотез.

1. Можна пояснити таке звучання названих слів впливом польської мови (прямим чи через посередництво переселенців з Волині), бо, наприклад, сосницьке «мйісец» і польське «мйесейєц» мають подібне звучання (між іншим, у сербсько-хорватській мові маємо теж подібне звучання – «мйесєц»).

2. Можливо, подібне звучання названих слів було характерне для сосницької говірки (та й інших говірок Чернігівщини) ще в 6-му столітті нашої ери, коли відбувалося переселення частини наших предків в основному двома потоками на чолі вождів Леха та Чеха. І перші принесли оте йотування в названих словах на територію сучасної Польщі, а ті, що подалися до сучасної Чехії, принесли

туди архаїчне поєднання приголосних звуків, що стало характерним для чеської мови.

Звичайно, гіпотези є гіпотези, а не наукове пояснення, але вони спонукають уважно ставитись до різних історичних факторів (у тому числі й пов'язаних з мовою), отже й штовхають до нових досліджень.

В одній із папок Юрія Виноградського я натрапив на досить вже популярний документ, який, можна сказати, вже ввійшов до арсеналу української усної народної творчості, бо, передаючись усним способом із уст в уста, він уже має не один варіант. Це Лист запорозьких козаків турецькому султану.

Названий документ є, так би мовити, першоджерелом, тобто він не несе в собі жодних змін, відколи був створений. До того ж подається і Лист турецького султана запорозьким козакам.

У кінці документа зазначено таке:

«Переписано с сохранением орфографии.

Адрес для запросов, переснимков с оригиналов или копий:

Ленинград, 11, ул. Садовая, 18.

Гос. Публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина.

Отдел внешнего обслуживания».

Копія, зроблена Ю. Виноградським 14 лютого 1960 року. Але, видно, не в Ленінграді, а в Майкопі, бо до копії прикріплений вхідний квиток, на якому позначено: «Майкопский отдел культуры. Адыгейский обласной краеведческий музей».

Я спробую зробити копію з копії. Лише зазначу, що в документі зустрічається літера «ять», яка відсутня в комп'ютері, і я її заміню російською літерою «е».

ПИСЬМО ТУРЕЦЬКОГО СУЛТАНА МОХАММАДА ЧЕТВЕРТОГО ЗАПОРОЖСКИМ КОЗАКАМ.

Я, Султанъ, сын Мохаммада, брат солнца и луны, внук и наместник божій, владелец царств Македонскаго, Вавилонскаго, Іерусалимскаго, Великаго и Малаго Египта, царь надъ царями, властелинъ надъ властелинами, необыкновенный рыцарь, никем непобедимый воин; неотступный хранитель гоба Ісуса Христа попечитель самого Бога, надежда и утешение мусульманъ, смущеніе и великий защитник христіанъ, - повелеваю вам, запорожскіе козаки, сдаться мне добровольно и

безъ всякого сопротивленія и меня вашими нападеніями не заставляють беспокоить.

Султан Турецкій Мохаммадъ Четвертый.

ОТВЕТЪ ЗАПОРОЖСКИХЪ КОЗАКОВЪ СУЛТАНУ МОХАММАДУ ЧЕТВЕРТОМУ.

Ты шайтан турецкій, проклятого чорта братъ и товарищъ и самого люципера секретарь! Який ты в чорта лыцарь, що голою с...ою їжака не вбьешь. Чорт выкидае, а твое вѣйско пожирае. Не будешь ты годен сыновъ хрестіянских над собою маты; твоего вѣйска мы не боимось; землею и водою будем бытсья зъ тобою. Вавилонскій ты кухарь, Македонскій колесникъ, Іерусалимскій броварникъ, Александрійскій козолупъ, Великого и Малого Египта свинарь, армянська свиня, татарскій сагайдак, каминецкій катъ, подоланскій злодіюка, самого гаспида внукъ и всего свиту и пидсвиту блазень, а нашего Бога дурень, свынча морда, кобыляча с...ка, ризныцька собака, нехрещеный лобъ, хай бы взяв тебе чорт!

Отакъ тоби козаки одказали, плюгавче! Невгоден еси матери верных хрестіян! Числа не знаеми, бо календаря не маеми; мисяць у небі, годъ у кнызи, а день такой у насъ, як и у вас, поцилуй за те ось- куды насъ!.....

Кошовый отаманъ Иван Сирко зо всим кошом запорожськимъ.

Читаючи листа, уявляєш процес написання листа запорожцями завдяки картині Репіна «Запорожці».

У свій час я теж прагнув унаочнити той процес невеличкою баладою «Запорожці пишуть листа»:

Клекотить товариство чубате,
Клекіт буйний такий – аж до нреба.
На найвищому рівні козацької дипломатії
Листа
написати
треба.
Писар упрів,
Спотикаються пера,
Вже добіса списав паперу,

А воно (нечестивцю на лихо) –
Ціла злива козацького сміху.
Аж клекоче Дніпро,
Аж тріщать комиші,
А козацтво гуде: «Пиши!»
А один козарлюга
Трохи грамотний був –
Нагло писаря відсунув
І собі щось утнув.
Тут аж писар скипів:
«Що ж це, браття, за діло! –
По паперу мов стадо ходило!»
Руку звів кошовий отаман Сірко.
Й враз, мов блискавка, – тиша:
«Це ж, панове, чернетка лише!
Чистовик ми шаблями напишем!»
Як бабахнуло «Слава!» та ще й «Ура!»,
Ствали горами хвилі на грудях Дніпра,
І сміялись пістолі, і шаблі раділи,
Бо було тоді слово одежею діла.

ХРОНОЛОГІЯ ІМПЕРСЬКОГО ТИСКУ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ.

Так як у цій частині мого дослідження йдеться про українську мову (зокрема й сосницьку говірку) в її історичному розвитку, про те, в яких умовах вона розвивалася, як і над нею, як і над кожним українцем (про що говорилося вище) висів домоклів меч на тонюсінькій волосинці, я вирішив до розкриття цієї теми додати матеріал, зібраний Ніною Панасівною Вірченко, доктором фізико-математичних наук, професором, академіком, секретарем відділення математики АН ВШ віце-президентом АН Вищої школи України, колишнім політв'язнем і т. д. і т. п.

Наводжу фрагменти з послужного списку цієї унікальної людини, самовідданої патріотки України, щоб читач пройнявся довірою до запропонованого матеріалу, який був опублікований у книзі цієї авторки «Нариси з методики викладання вищої математики». Звичайно, названа книга розрахована на викладачів вищої школи, тому й тираж

обмежений. Отже я маю намір донести названий матеріал ще до певної кількості читачів.

«Згадаємо лише окремі моменти з минулого та недалекого сучасного.

1626 р. – указом царя Олексія Михайловича та його батька патріарха Філарета наказано було книги українського друку зібрати та спалити.

1662 р. – наказ царя з подання московського патріарха Філарета спалити в державі всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія».

1667 р. Андрусівська угода. Укладаючи договори з поляками, Московський цар Олексій ставив такі вимоги стосовно українських книг, їх авторів та видавців, заодно показуючи рівень московського дикунства : «Все те, в которых книги печатаны, и их слагатели, також печатники, или друкари, смертию казнены и книги собрав сожжены были, и впредь чтоб крепкий заказ был бесчестных воровских (так москвини називали українські книжки. – Н. В.) книг никому с наших королевского величества подданы нигде не печатать под страхом смертной казни».

1669 р. – після Люблінської унії гоніння на українські книги, що надруковані на польській території.

1672 р. – Указ про заборону тримати в себе вдома на території Польщі українську книгу.

1667 р. – Наказ патріарха Іоакіма видерти з українських книжок аркуші, «не сходные с книгами московскими».

1689 р. Заборонено Київській Лаврі друкувати книги без патріаршого дозволу: «к нам первее не прислав, отнюдь бы вам не дерзати таковых книг неслагаемых печати»...

Обмеженнями чи забороною книгодрукування Московія намагалася понизити рівень освіти та науки в Україні, знищити національний дух в культурі, побуті, суспільних відносинах. «Первая цензура в России была заведена специально для изданий малорусской печати», - визнали москалі в 1905 р. («Об отмене стеснений малорусского печатного слова»).

1690р. – засудження й анафема РПЦ на «...кієвскія новыя книги» П. Могили К. Старовецького, С. Полоцького, Л. Барановича, А. Радзивилівського та ін.

1693 р. – лист Московського патріарха до Києво-Печерської Лаври про заборону будь-яких книг українською мовою.

1696 р. – ухвала польського сейму про запровадження польської мови в судах і установах Правобережної України.

1709 р. – Петро Кривавий примусив скоротити число студентів Києво-Могилянської академії з 2000 до 161, а кращим науковим просвітницьким силам перебратися з Києва до Москви.

1709 р. – Указ про обов'язковість цензурування до друку українських книжок в Москві.

«Українці принесли з собою свою велику культуру, її вплив одбився на Москві на всьому житті: будівлі, малюванні, одежі, співах, музиці, звичаях, на праві, літературі і навіть на самій московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало неможливим прожити без українця. Всяких ремісників доставляли з України. (І. Огієнко, «Українська культура»). 1713 р.- Московія указом Петра Кривавого присвоює нашу власну назву Русь (грецька назва Русь звучить як «Росія»). У такий спосіб завжди ворожі до Руси-України москвити, основу яких склали угро-фінські і тюрські племена, підміною понять, тобто шахрайством, привласнюють собі нашу історичну та духовну спадщину.

1720 р. – Наказ царя Петра Першого: «В Киево-Печерской Черниговской типографиях вновь книг никаких не печатают, ... старые книги справливать прежде печати, дабы особого наречия в оных не было».

20 грудня 1720 р. Петро видав указ київському губернському князю Голіцину, щоб «...во всех монастырях, остающихся в Российском государстве, осмотреть и забрать древние жалованные грамоты и другие куртиозные письма оригинальные, а также книги исторические, рукописные и печатные».

1721 р. – Наказ про цензурування українських книжок. Накладені штрафи на Київську та Чернігівську друкарні за книжки «не во всем с великорусскими сходные». Знищення Чернігівської друкарні.

1724 р. – Московська цензура наклала тисячу рублів штрафу на архімандрита Печерської лаври за те, що там була надрукована книга «Триодь», «не совсем с великорусским сходная». Чернігівську друкарню Синод наказав перевести в Москву, тобто просто загарбав.

1729 р. – наказ Петра переписати з української мови на російську всі державні постанови і розпорядження.

1740 р. – російською імператрицею Анною Іванівною створено правління гетьманського уряду під керівництвом московського князя Олексія Шаховського, запроваджено російську мову в діловодстві на території України. 1740 – 48 р.р. свідчать, що в семи полках Гетьманщини на 1094 школи припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. У 1804 році було видано царський указ, яким було заборонено навчання українською мовою. Результати національного гніту одразу позначилися на стані освіти на Україні. Уже перепис 1897 року показав, що на 100 осіб було лише 13 письменних.

1748 р. – Наказ Синоду Київському митрополиту Самуїлу Милославському запровадити в Києво-Могилянській академії та в усіх школах України російську мову викладання. В результаті чого на Лівобережжі зникло 866 українських шкіл.

1750р. – Після скасування Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у м. Глухові з неї вилучені та перевезені до Росії справи таємного діловодства. Документи архіву Запорозької Січі, знайдені під час «розорення Січі генерал-поруччиком Текелією у скрині під престолом січової церкви», опинилися у Московському відділенні загального архіву Головного штабу.

1755, 1766, 1775, 1786 роки – Заборона Синоду друкувати українськи книжки. В 1847 році в Україні була надрукована лише одна книжка, у 1848 – 3, 1849 – 2, 1850 – 1, 1851 – 2, 1856 – 5. Обмеженнями та заборонами книгодрукування Московія намагалася понизити рівень науки та освіти в Україні, знизити національний дух української культури, побуту, суспільних відносин.

1759 р. – Синод видав розпорядження про вилучення зі шкіл українських букварів.

1763 р. – Указ Катерини Другої про заборону викладати українською мовою в Києво-Могилянській академії.

1764 р. – Інструкція Катерини Другої князю О. В'яземському про русифікацію України, Прибалтики, Фінляндії та Смоленщини, «якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли».

1764 р. – Скасування Катериною Другою українського гетьманства, а з ним – ліквідація українських навчальних закладів та усунення від влади україномовних чиновників.

1764 р. – Переведення викладання у Києво-Могилянській академії виключно на російську мову.

1765 р. – Ліквідація Катериною Другою козацького устрою на Слобожанщині та козацьких шкіл.

1766 р. – Синод видав суворий указ Києво-Печерській лаврі друкувати лишеті книжки, які в московській друкарні друкуються та апробовані Синодом.

1769 р. – Заборорна Синодом РПЦ друкувати та використовувати український буквар.

1769 р. - Наказ Синоду, за яким українські книжки при церквах були замінені московськими.

1775 р. – Зруйнування Запорозької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях.

1777 р. – Після смерті 13 березня від переслідування та злигоднів геніального українського композитора, академіка Булонської музичної академії Максима Березовського (нар.1745 р. у Глухові) московська влада заборорняє виконувати його твори і знищує багато його рукописів.

1780 – 1783 р. – закріпачення українських селян на окупованих Московією землях Руси-України (Порівняйте: в 1771 р. у Криму татари скасували рабство; у 1780 році була скасована панщина в Австрійській імперії).

1780 р. Спалення книгозбірні Києво-Могилянської академії, що збиралася понад 150 років і була одною з найбагатших Руси-України.

1782 р. – Катериною Другою створено комісію для заведення в Росії народних училищ, завданням якої було запровадження єдиної форми навчання та викладання російської мови в усіх школах імперії.

1784 р. – За розпорядженням Синоду київський митрополит наказав, аби в усіх церквах дяки та священники читали молитви та правила службу «голосом, свойственным российскому наречию».

1784 р. – наказує митрополитові Київському та Галицькому Самійлу карати студентів та звільняти з роботи учителів Києво-Могилянської академії за відхід від російської мови.

1785 р. – Наказ Катерини Другої по всіх церквах імперії правити службу Божу російською мовою. Російську мову запровадити по всіх школах України.

1786р. – Синод знову наказує митрополитові Київському контролювати Лаврську друкарню, щоб ніякої різниці з московськими виданнями не було, а в Києво-Могилянській академії негайно запровадити систему навчання, узаконену для всієї імперії.

1789 р. – Розпорядження едукативної комісії польському сейму про закриття українських шкіл.

1789 р. – У Петербурзі з ініціативи Катерини Другої видано «Порівняльний словник усіх мов», у якому українська мова значиться як російська, спотворена польською.

1808 р. – Закриття «Студіям ретенум» – українського відділення Львівського університету.

1817 р. – Запровадження польської мови в усіх школах Західної України.

1833р. – Московські солдати за наказом в один і той же день в усіх мечетях Криму конфіскували усі письмові документи, книги, історичні манускрипти татарською, турецькою та арабською мовами, у яких було багато матеріалів, що стосувалися Руси-України та її відносин з південними народами. На центральних площах запалали багаття. «У 18 столітті затопило Крим новою хвилею варварів. Ці варвари – москвити...»

(Масиміліан Волошин).

1834 р. – Заснування Київського університету з метою «русифікації юго-западного края».

1839 р. – Ліквідація української греко-католицької церкви на окупованій Московією Правобережній Україні. Сотні християн і багато священників було вбито, а 593 з них заслано до Сибіру. Замість них було прислано московських «батюшок», чиновників-наглядачів у рясах.

1847 р. – Розгром Кирило-Мефодіївського товариства і наказ цензорам суворо слідкувати за українськими письменниками, «не давая перевеса любви к родине над любовью к отечеству».

1847 - 1857 р.р. – Десятирічна солдатська каторга із «забороною писати й малювати» геніального поета, маляра і мислителя Тараса Шевченка. А ось що писав про Тараса Шевченка «революційний демократ», «неістовий» В. Белінський:

«здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и подлеца...Этот хохол-радикал написал два пасквиля – один на государя -императора, другой – на государиню-императрицу»...

Москаль завжди москаль, і дуже важко побачити різницю між революційним демократом, знавіснілим шовіністом і лісовим дикуном.

1853 р. – Покалічено видання «Літопису» Грабянки.

1862 р. – Закриття безплатних українських недільних шкіл для дорослих.

1862р. – Припинення видання українського літературного та науково-політичного журналу «Основа».

1863 р. – Циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва про заборону видання підручників, літератури та книг релігійного змісту українською мовою.

1864 р. – Прийнято Статут про початкову школу, за яким навчання має проводитись лише російською мовою.

1864 р. – Тисячі пудів архівних матеріалів вивезли до Москви після судової реформи 1864 р. Згідно з обіжником Міністерства юстиції від 3-го грудня 1866 року туди потрапила велика кількість документів із Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Херсонської та Чернігівської губерній.

1869р. – Прийнято закон, згідно з яким чиновникам усіх відомостей призначалася доплата за русифікацію

1870р. – Роз'яснення міністра освіти Росії Д. Толстого про те, що кінцевою метою освіти всіх іногородців «незаперечно повинно бути обрусіння».

1874 р. – Москалі видали новий статут про початкові народні школи, у якому підтверджено, що навчання має проводитися лише московським наріччям.

1876 р. – Імператор Олександр Другий видав Емський указ про заборону ввозити до імперії будь-які книжки і брошури, написані «малоросійським наріччям», друкувати оригінальні твори в перекладі, влаштовувати сценічні вистави, друкувати тексти до нот українською мовою і виконувати українськомовні музичні твори.

1876р. – Указ про зобов'язання «прийняти як загальне правило», щоб в Руси –Україні призначати учителів-москвитів, а українців посилати до Петербурзької, Казанської та Оренбурзької округ.

1876 – 1880 р.р. – Українських учених та педагогів М. Драгоманова, П. Житецького та багатьох інших звільнили з

роботи за наукові праці з українознавства, а П. Лободоцького – лише за переклад одного речення з Євангелія українською мовою. «Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского как неисправимых и положительно вредных в крае агитаторов...с воспрещением въезда в Южн. Губ. и столицы, под секретное наблюдение».

1881р. – Заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою.

1884р. – Заборона Олександром Третім українських театральних вистав у всіх малоросійських губерніях.

1888р. – Указ Олександра Третього про заборону вживання української мови в установах і хрещення українськими іменами.

1889 р. – У Києві на археологічному з'їзді дозволено читати реферати на всіх мовах, крім української.

1892 р. Заборона перекладати книжки з російської на українську.

1896 р. – Б. Грінченко в одному з часописів писав: «Величезна більшість учителів соромить дітей їх українською мовою говорити. Українські національні згадки, українську історію викинено з читанок шкільних... А замість історії української скрізь історія московська викладається, так мовби вона чоловікові нашому рідна. Та ще й яка історія! Що стукнеш, то скрізь хвали та гімни земним божествам: Павлові, Катерині, Петрові ; хвали Суворовим, Корніловим, Скобелевим і всій російській солдатчині! Тут усякі «подвиги» рабської вірності».

1900 р. і наступні роки Цензурою виключаються такі слова, як «козак», «москаль», «Україна», «український», «Січ», Запоріжжя» та ін., які мають український національно-символічний зміст.

1903 р. – На відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві заборонено промови українською мовою.

1905 р. – Кабінет міністрів Росії відкинув прохання Київського та Харківського університетів про відміну заборони української мови.

1905 – 1912 р.р. – Міністерство освіти Московії закрило 12 приватних гімназій, звільнило 32 директорів та 972 учителів, 822 учителів «перевело» до інших шкіл за намагання вводити у викладання українську тематику.

1905 р. – Ректор Київського університету відмовив 1400 студентам відкрити 4 кафедри українознавства з українською мовою викладання, заявивши, що університет – це

«загальнодержавна інституція», і в його стінах не може бути жодної мови, крім московської.

1905 і 1907 р.р. – Закриття «Просвіти» в Одесі та Миколаєві.

1908 р. Чотирма роками після визнання Російською академією наук української мови Сенат оголошує україномовну культурну й освітню діяльність шкідливою для імперії.

1910 р. – Закриття за наказом уряду Столиппіна всіх українських культурних товариств, видавництв, заборона читання лекцій українською мовою, заборона утворення будь-яких неросійських клубів.

1910, 1911, 1914 р.р. – Закриття колоніальною владою «Просвіти» у Києві, Чернігові, Катеринославі.

1911 р. – Постанова 4-го дворянського з'їзду в Москві про виключно російськомовну освіту і неприпустимість вживання інших мов в Росії.

1914 р. – Заборона відзначати столітній ювілей Тараса Шевченка; указ царя Миколи Другого про скасування української преси.

1914 р. Доповідна записка полтавського губернатора фон Богговута міністрові внутрішніх справ Московії, яка дає найповніше уявлення про ставлення москвитів до української проблеми України-Руси.

Ці настанови діяли за царів, генеральних секретарів і фактично діють по сьогоднішній день.

З а м е т к а

О докладе полтавского губернатора фон Богговута Министру внутренних дел о мерах против украинского народа. 1914 г.

Привлекать на должность учителей по возможности только великороссов.

На должность инспекторов и директоров народных училищ назначать исключительно великороссов.

Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому, немедленно устранять.

Составить правдивую историю украинского народа, в которой разъяснить, что «Украина» - это окраина государства в былые времена.

Установить обязательные экскурсии учащихся всех учебных заведений в Москву, Нижний Новгород и другие исторические местности, но не в Киев.

Совершенно не допускать общеобразовательных курсов для учащихся.

Обратить особое внимание на сельское духовенство и его политические убеждения. Благодичных назначать с особым разбором. Во главе епархий ставить архиереев исключительно великороссов, причем твердых и энергичных. Оказать самое крутое давление на тех из священников, которые заражены украинофильством. Епархиальных наблюдателей за школами назначать исключительно великороссов.

Обратить особое внимание на семинарии и ставить во главе их ректорами исключительно великороссов, удаляя других. Учебный персонал должен быть исключительно из великороссов. За семинарии нужно взяты и искоренить гнездящийся в них дух украинства.

Необходимо субсидировать некоторые газеты в Киеве, Харькове, Полтаве, Екатеринославе и т. д. с целью борьбы против украинцев. В газетах доказывать тождество великороссов с украинцами и объяснить, что малорусский язык образовался путем полонизации в прежние времена русского языка.. Разъяснить, что «Украина» означает окраину Польши и России и что никогда украинского народа не было. Доказывать необходимость великорусского языка как общегосударственного и литературного, и что малорусский, как простонародный, не имеет ни литературы, ни будущности.

Всеми способами искоренять употребление «Украина», «украинский».

Стараться, чтоб евреи не примкнули к украинскому движению, выселять их из сельских местностей, не организовывать новых местечек и мешать экономическому росту еврейства.

Вообще не допускать на разные должности людей, которые когда-либо имели соприкосновение с украинским элементом».

1916 р. – Закриття колоніальною владою «Просвіти» в Кам'янець-Подільському.

1918 р. – Звіряча розправа московсько-більшовицьких військ з 300-ми українськими героями – київськими гімназистами та студентами, що під Крутами стали на захист своєї Вітчизни Руси-

України. Майже всі юнаки полягли героїською смертю на полі бою або були захоплені в полон і розстріляні. Перед розстрілом Григорій Піпський почав співати «Ще не вмерла Україна», а за ним усі приречені на смерть.

26 січня 1918 р. – Захопивши Київ, московсько-більшовицькі інтервенти за кілька днів знищили 5 тисяч осіб, які розмовляли українською мовою, носили український національний одяг, або у кого в хаті висів портрет Тараса Шевченка...\

1918 – 1921 р.р. – За час перебування у Києві (з 7-го листопада 1919 року) більшовики не тільки зруйнували багато будинків, але також знищили безцінні культурні, мистецькі, архітектурні та інші надбання, та, крім того, вимордували тисячі ні в чому не винних людей.

1922 р. – Ліквідація «Просвіти» на Кубані, в «Зеленому Клину» та інших місцях проживання українців.

1921 – 1924 р.р. – Хвиля насильства проти неповторного і яскравого явища української культури – к о б з а р с т в а. Українські музичні національні інструменти – кобзу, бандуру та ліру оголошують націоналістичними і знищують. Натомість в Україну ввозять десятки тисяч примітивних балалайок та гармошок. Кобзарі оголошуються жебраками і жорстоко переслідуються. «Багато кобзарів тоді пропало, - свідчив харківський кобзар Анатолій Парфиненко. – Кого ловили на базарі, кого на помешканні. Де б вони не з'явилися, їх забирали».

Щоб спотворити пам'ять та роль кобзарства, комуністи створюють капели бандуристів, які виконують пісні на замовлення та під контролем НКВД, а керівництво ними передається в руки чужинців. Так, київську капелу спочатку очолює москвит Михайлов, а згодом Аронський та Бергман, штатні агенти НКВД. Щоб остаточно покласти край «кобзарському націоналізму», у грудні 1934 році комуністи підступно завезли до Харкова біля трьохсот лірників та кобзарів, більшість із яких були незрячими, ніби в заключний етап Республіканської Олімпіади міста і села, а потім перебили в одному з ярів Харківщини.

1926р. – Лист Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам КП(б)У» з санкцією на боротьбу проти «націоналістичного ухилу», початок переслідування діячів «українізації».

1929 – Арешти визначних діячів української науки, культури, освіти, церкви, Спілки Української молоді.

Харківський судовий пороцес над ними («Процес СВУ»). На допиті одного із заарештованих, В. Дурдуківського, слідчий Соломон Брук сказав: «Надо нам украинскую интеллигенцию поставить на колени, это наша задача. Кого не поставим, перестреляем».

Одночасно в усій Руси-Україні було заарештовано і розстріляно (більшість) або відправлено на довгострокову каторгу в концтабори понад 120 тисяч українців, головним чином інтелігенції. До звільнення і реабілітації дожили одиниці.

1930 – 1937 р. р. – Ліквідовано усі без винятку українські школи, середні спеціальні та вищі навчальні заклади та факультети, закриті газети та видавництва на Кубані, в Сибіру, на Далекому Сході та інших землях, заселених переважно українцями.

«Постановление ЦКВКП(б) и СНКА СССР о хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и Западной области 14 декабря 1932г.:

«...а) выселить в кратчайший срок в северные области СССР из ст. Полтавской (Северный Кавказ), как наиболее контрреволюционной, всех жителей... и заселить эту станицу добросовестными колхозниками-красноармейцами, работающих в условиях малоземелья на неудобных землях и других краях, передав им все земли и озимие посевы, строения, инвентар и скот выселяемых...

д) немедленно провести на Северном Кавказе деловодство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также подготовить к осени перевести преподавание в школах на русский язык, срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах».

1932 – 1933р.р. – Спланована і здійснена за підтримкою із мовчазної згоди «світового співтовариства» акція знищення українського народу. Свідоме знищення московським більшовицьким режимом українських селян шляхом організації голодомору. Централізоване переселення росіян у вимерлі села України. В Україні, яка володіє 40 % світового чорнозему, умертвлено голодом 12 мільйонів носіїв української мови, саме селян, щоб зберегти міське русифіковане населення.

1933р. – Телеграма Сталіна про припинення українізації і знищення більшості українських письменників.

1933 – 1941 р.р. – Знищення та арешт 80 % української інтелігенції московською окупаційною владою: інженерів, науковців, письменників, лікарів, учителів тощо. У 1938 році друкувалося 259 українських письменників, після 1938 року – лише 36. З 223 зниклих письменників лише 7 померло своєю смертю. Решта розстріляні, запроторені до концтаборів або іншими репресивними заходами вилучені з літератури. Таких масових убивств, як у 30-х роках в Україні, історія ще не знала.

Кагановичі, постишеві, хатаєвичі, бруки мільйонами вбивали українців лише за те, що вони були українцями. Це був геноцид, організований і здійснений комуністами, які в 1917 році захопили владу в Московській імперії. Україна була перетворена на суцільний концтабір.

1934 р. – Заборона писати мистецькі та художні твори, які позначалися українським національним змістом, досліджувати і вивчати справжню історію України, згадувати про голодомори. Історія і вся українська культура зобов'язані були возвеличувати Московську імперію, загарбницьку політику і дикунську жорстокість москалів та комуністів; керуватися імперською фальшивою концепцією «єдінства трьох братських словянських народів»; розглядати чужинців-москалів, які з'явилися на історичній арені на кілька тисяч років пізніше за українців і які завдали нам більше лиха, ніж усі інші народи, разом узяті, як «старшого брата». Істориків, письменників, діячів культури, яких не розстріляли і які випадково чи свідомо виходили за межі цих рамок, комуністи жорстоко переслідували і знищували.

Так, наприклад, був спалений весь наклад книги «Хортиця в героїці й легендах», а її автор М. Киценко звільнений з посади. Переслідувались історики М. Брайчевський, Я. Дашкевич, поет В. Сосюра, композитор К. Данькевич, письменник і кінорежисер О. Довженко і багато інших. Насаджування чужинцями системи освіти та виховання були спрямовані на те, щоб українцям прищеплювати почуття меншовартості, відразу до борців за визволення України від окупантів, зневагу до українських національних героїв, зокрема І. Мазепи, С. Петлюри, Є. Коновальця, С. Бандери.

Видатні діячі науки, культури, церкви (М. Грушевський, І. Пулюй, С. Єфремов, В. Винниченко, Г. Хоткевич, І. Багрянний, О. Ольжич, А. Шептицький та багато інших) або замовчувалися, або подавалися в негативному значенні.

Листопад 1937 р. - На відзначення 20-річчя приходу комуністів до влади на Соловках було розстріляно багато діячів української культури (1111 чоловік), що по суті було відновлено культуру дикунів кам'яної доби, які на знаменні події чи свята приносили в жертву богам живих людей (у нормальних країнах на державні свята в'язнів відпускають на волю або скорочують термін ув'язнення).

1938 р. – Постанова РНК і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік та областей», відповідна постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У.

1939 р. – Фальсифікація перепису населення, внаслідок чого кількість українців «зменшилася» з 61% в 1926 р. до 4%.

1939 р. – Після «визволення» Західної України – закриття частини українських шкіл і відкриття російських.

1946 р. – Постанова Ради Міністрів Радянського Союзу «Про затвердження українського правопису», наближеного до російського.

1946 р. – Постанова ЦК ВКП(б) про «український буржуазний націоналізм», внаслідок якого кілька тисяч представників української інтелігенції заслано до концтаборів («Жданівщина»). Гоніння на журнали «Україна», «Радянський Львів», «Дніпро», «Барвінок», «Перець». Головного редактора журналу «Україна» Ю. Яновського звільнено з роботи.

1947 р. – операція «Вісла» ; розселення частини українців з етнічних українських земель «урозсип» між поляками у Західній Польщі для прискорення їхньої полонізації.

1947 р. – Каганович зробив чистку діячів української культури. Знову депортація в Сибір населення Західної України. План тотального вивезення українців до Сибіру зірвався через нестачу вагонів.

1947 р. – Проведення «чистки» діячів української культури з обвинуваченням їх у націоналізмі прибулим із Москви Кагановичем. Арешт неповнолітнього (15 р.) сина командувача УПА генерала Шухевича – Юрія Шухевича.

Видано таємну інструкцію (на 157 сторінках) про вилучення з книгозбірень та списання в макулатуру 3600 назв книжок, автори яких були названі українськими буржуазними націоналістами, ворогами народу. П'ятий параграф інструкції застерігав : «Особи, що загублять даний зведений список, підлягають притягненню до судової відповідальності».

1949 р. – 26 з'їзд КП(б)У у черговий раз засуджує український буржуазний націоналізм, погрожує українським діячам науки і культури, які ще залишилися на волі, вимагає від них «таврувати гнилу культуру буржуазного Заходу» й вихвалити «передову» культуру дикої Московщини.

1951 р. – Викриття «Правдою» – центральною газетою Московії,»націоналістичних ухилів» в українській літературі..

1951 р. Студенти Харківського університету відмовились скласти іспити російською мовою. 80 із них було репресовано, а 33-х студентів на закритому засіданні суду було засуджено до смертної кари! Р о з с т р і л я н о.

24 грудня 1958 р. – Верховна Рада СРСР прийняла закон, згідно з яким питання про те, вивчати чи не вивчати рідну мову в національних школах було віддано на вирішення батьків самих учнів.

Останніх було настійливо спонукано розв'язувати це питання з точки зору так званої практичної доцільності, мовляв, для чого «перевантажувати».

1958 р. - Пленуму ЦК КПРС про перехід української шкіл на російську мову викладання.

17. 04. Верховна Рада УРСР прийняла відповідну постанову.

1960 р. Колоніальна адміністрація під назвою «ЦК Компартії України» вимагає від комуністів виховувати українців «в дусі любові й глибокої поваги до великого російського народу», тобто нашого окупанта, і в ненависті до всього українського «вести непримириму боротьбу проти націоналізму, особливо українського буржуазного націоналізму».

1961 р. – 22 з'їзд КПРС проголосив політику «злиття націй», що по суті означало тотальне омосковщення усіх колоніальних народів імперії «Слід з усією більшовицькою непримиренністю викорінювати навіть найменші прояви націоналістичних

пережитків», тобто звичаї, мову, культуру поневолених москалями народів.

1962 р. – ЦК компартії зобов'язує комуністів та місцеву адміністрацію «рішуче виступати проти консервативних традицій і звичаїв, проти будь-яких пережитків буржуазного націоналізму», найшкідливішими з яких, на думку колонізаторів, було знання рідної мови, потяг до вивчення своєї історії та культури.

1964 р. – Агент КДБ пересипає фосфором і спалює Українську національну книгозбірню в Києві. На прилеглій до книгозбірні території заздалегідь була відключена вода, а пожежники приїхали лише через чотири години після підпалу. Вогнем було знищено понад 600 тисяч томів цінних архівних українських документів.

1969, 1979 р.р. – Серія загадкових пожеж у відділах україністики в бібліотеках Академії Наук, музею «Софія Київська», Видубецького монастиря у Києві, медичного інституту в Тарнополі, Успенської церкви та музею українського мистецтва у Львові. Аналогічні «загадкові» пожежі в цей час сталися в національних бібліотеках інших національних бібліотек, крім Росії.

1965 р. – Хвиля політичних процесів проти української інодумців (Б. та М. Горині, П. Заливаха, СВ. Караванський, Валентин Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук). У Харкові за протести проти закриття українських шкіл заарештований А. Здоровий.

1970 р. – Суд над авторами «Листа творчої молоді Дніпропетровська проти омосковщення української культури».

1970р. – Наказ Міністерства освіти СРСР про написання і захист усіх дисертацій лише російською мовою. Затвердження тільки в Москві. Ситуація нерідко доходила до абсурду: по-російськи мусили виконуватися та захищатися навіть дисертації з питань української мови та літератури.

1972р. – Заборона партійним органам відзначати ювілей музею І. Котляревського в Полтаві.

1972 р. – «За недостатню боротьбу з націоналістичними проявами» окупанти усунули від партійного керівництва Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста (критика партійними цензорами книги «Україна наша радянська», у якій

прославляється запорозьке козацтво), звільнили з Вищої партійної школи при ЦК КПУ 34 викладачів включно з її директором, заборонили книги майже сотні авторів, усунули чверть секретарів з ідеологічних питань на всіх партійних рівнях, придідали чистці ряд наукових установ, а також Київський та Львівський університети. У Харкові знесли хату, де жив видатний український філософ і просвітитель Григорій Сковорода та приступили до знищення цвинтаря, де було поховано визначних діячів української ауки та культури. Тепер там вигулюють собак...

1972 – 74 р.р. – Загальна кількість арештованих за два роки вимірюється кількома тисячами. Заарештованих, яких не засудили, звільнили з роботи або понизили у посадах. У ці роки були засуджені: Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, В. Стус, Н. Світлична, В. Чорновіл, Ю. Шухевич, та ін. У 1975 році колоніальна влада поновила цензурування «Кобзаря» Т. Шевченка.

1974 р. – Постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», де вперше проголошується створення «нової історичної спільноти - радянського народу», офіційний курс на денаціоналізацію.

1978 р. – Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР про заходи про подальше вдосконалення викладання російської мови в союзних республіках («Брежнєвський циркуляр»).

1978 р. – На Чернечій горі у Каневі спалив себе Олекса Гірник (з Калуша) на знак протесту проти омосковщення України.

1979 р. – Ташкентська конференція «Російська мова – мова дружби і співпраці народів СРСР», яка накреслила нові заходи щодо зросійщення неросійських народів СРСР. Зокрема рекомендувалось впроваджувати московитську мову в дошкільні заклади, переводити на російську мову позакласну й позашкільну роботу, «сприяти» тому, щоб студенти писали по-російськи свої реферати, доповіді, курсові та дипломні роботи, а також звіти про виробничу й педагогічну практику.

Так само «рекомендувалося», щоб у тих вузах, де національна мова ще якось функціонувала (наприклад, на Західній Україні), по-московськи, починаючи з 2 – 3 курсів, читалися суспільні, загальноосвітні та спеціальні дисципліни. Показово, що для контролю за виконанням цієї останньої «рекомендації»

міністерство вищої та середньої спеціальної освіти запропонувало навіть спеціальну форму звітності, що зобов'язувало ректорів регулярно передавати у міністерство «перелік спеціальних дисциплін, які викладаються російською мовою» на кожному з факультетів керованого ними навчального закладу.

1983 р. – Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи з поліпшення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік («Андроповський указ»).

1984 р. – Початок в УРСР виплат підвищеної на 15% зарплатні вчителям російської мови порівняно з учителями української.

1984,1985 р.р. – В концтаборах були замордовані Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус, Олекса Тихий.

1989 р. – Постанова ЦК КПРС про «законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної»...

Наведена дещо неповна хронологія тиску на українську націю є переконливим умотивованим звинувальним актом проти імперської політики царату і радянської імперії. Вона, та хронологія, допомагає краще зрозуміти сьогоденні реалії, пов'язані з вимогами проросійських сил надати російській мові статус другої державної та інші антиукраїнські випадки як всередині держави, так і за її межами. Все це є продовженням політики, зафіксованої в наведеній хронологічній таблиці.

А ще ота хронологія свідчить про живучість української нації, її здатність до відродження свого духу.

Крізь круті заметілі віддавна й понині
Україна по бурхливому морі пливе,
Їй би можна присвоїти високе звання Героїня
Лиш за те, що вона ще живе.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Цю частину свого дослідження маю намір пов'язати з передісторичними часовими глибинами, де знаходиться коріння родовідного дерева нашого, віти якого невід'ємні від того коріння. Звичайно ж, своїми роздумами і висновками я знову ж буду відштовхуватись від дослідницького матеріалу, який залишив нам Юрій Степанович Виноградський, бо ж я намагаюсь не відхилятися від обраного мною напрямку – увиразнити образ нашого непересічного земляка, подаючи його на тлі всього зробленого ним, оцінюючи те все очима людини 21 століття. До того ж мені легше збагнути душу дослідника, бо я у свій час теж у якійсь мірі був причетний до краєзнавства (та й нині те мені не є чужим).

Ясна річ, Юрій Виноградський «глибоко копав» - і в прямому, і в переносному значенні того виразу. Зрозуміло, що археологія допомагає визначити період, у який мешкали люди на тому чи іншому місці, чим вони займались (рибальством, мисливством чи землеробством), які тоді існували засоби виробництва. Але чим глибше ми копаємо, тим менше чуємо голоси наших предків, тим менше дізнаємося і про їх духовний рівень. Проте ми можемо дещо дізнатися, вивчаючи історію мови, звичаї, вірування прадавнього люду. Відлуння усього того доходить до нас через усну народну творчість. На основі ж археологічних даних та деяких фолькорних фрагментів ми можемо якось збагнути душу наших предків через гіпотези, через власну уяву.

Але облишивши теоретичні міркування, перейдемо, так би мовити, до їх унаочнення.

Десь кілометра за півтора від Сосниці є таке собі кругле підвищення, що називається Красною Горою. Відомо, що в подібних назвах слово «красний» вказує не на колір, а на ступінь естетичної якості – «прекрасний», «красивий». А ще в тій назві закладений релігійний зміст, бо у наших предків-язичників існувало весняне свято – свято Красної Горки.

Звичайно ж, та Красна Гора (Покрівська) аж ніяк нині не «красна». Там десятиріччями кучкувалася колгоспна худоба. Зрозуміло, що та худоба залишила після себе. Для «наведення порядку» в кошарі на Красній Горі застосовували ефективну

техніку, бульдозери, які вичищали гній, а разом із ним, за термінологією археологів, частину культурного шару. І так із року в рік. Разом із гноєм зчищалася наша історія. А якби та Красна Гора збереглася в первісному вигляді, скільки б вона могла нам розказати! Вона по суті являла справжній клад для археологів.

До речі, була побіля Сосниці ще одна Красна Гора (В'юниська). Її доля ще печальніша : вся вона була використана як будматеріал (пісок). Завантажувачі та самоскиди спрацювали ефективно. По суті від тієї Красної Гори нічого не залишилося. А там же теж було багато слідів прадавньої людини.

Побіля Красної Гори (Покрівської) на одній косі було скупчення археологічного матеріалу багатьох культур. Але і ту унікальну місцину колгоспні виробничники не залишили в спокої. Більше не знайшлося місця, лише там треба було вирити траншею для силосу.

А ще було нашпиговано фрагментами кераміки різних епох піщаний пагорб за селом Новосіллям. І він теж зазнав тієї ж долі, що й Красна Гора (В'юниська).

Про Красну Гору (Покрівську) різні легенди поміж люду поширювались. Казали, наби та гора рукотворна – чи то вона велетенська могила, чи оборонна споруда. Мені хотілося дорбратися до суті. А може, та суть була десь у глибині? Та як до неї доберешся? Я пробував то там, то там робити шурфи і натрапив-таки на кілька фрагментів так званої шнурової кераміки. А племена культури шнурової кераміки визначалися 3 -2 тисячоліттям до н. е., тобто періодом бронзи.

В «Історії Української РСР(т.1,1977 р.) про ті племена сказано таке:

«Дослідники вважають, що формування культур шнурової кераміки являло собою складний діалектичний процес, у якому поряд з місцевими племенами не останнє місце належало степовим племенам Східної Європи. Риси спільності культур шнурової кераміки з степовим світом особливо помітні на ранньому етапі їхнього існування. Ці риси проявилися, зокрема, в підвищенні питомої ваги скотарства, виникненні й оформленні шнурової орнаментациї на глиняному посуді, тобто в тому, що об'єднувало всі культури Східної Європи ще в

мідному віці. Спільними у них був також курганний обряд поховань...

Ця група племен засновувала свої поселення переважно на високих пагорбах дніпровських берегів, рідше на підвищеннях у заплаві, а також на борових терасах. Житла будували наземні, прямокутної форми, розташовували їх двома рядами. Деякі із них поділено перегородками на дві частини. Двосхилий дах тримався на стовпах. Для обігрівання викладалися вогнища з каменю».

Звичайно ж, на Красній Горі слідів тих наземних жител виявити не було змоги (можливо, їх перемішали з гноєм бульдозери – маю на увазі переш за все - вогнища). Але все ж таки навіть на основі тих скупих знахідок можна було зробити висновок, що ота Красна Гора – природного походження, результат роботи післяльодовикових вод, бо ж оті уламки посуду свідчили, що там мешкали представники названих племен, і їм не було потреби споруджувати оті «гори», бо таких навколо і так вистачало (хоча б отой пагорб, що знаходився неподалік і згодом дістав назву Чаші.

А кілька днів тому знайдений в архіві Юрія Виноградського запис підтверджує мій висновок.

КРАСНА ГОРА.

На відстані 1,5 км. від Сосниці, на лузі, є підвищення, яке має назву Красна Гора. Слово «красний» значить тут красивий, гарний, хороший.

Як свідчать уламки череп'яного посуду з відповідними візерунками та крем'яні ножі, скребки й т. ін., люди користувалися цим підвищенням за часів культури бронзи, близько 3000 років тому. Потім воно послуговувалося давнім слов'янам під час святкування ними весняного свята так зв. «Красної Горки».

У підніжжі цього підвищення красиве озеро під назвою Церковище дає початок річечки, притоку річки Чепелихи.

Стародавні слов'яни обожнювали річки, гаї, джерела, а над джерелами становили зруби з дашком та інші споруди. Що так і тут було, про це промовляє назва річечки Віжівка (в 17 ст. писали Вієжовка з так званим «ять» що потім перейі з озера Віжівка (у нас кажуть Виживка), стояв високий зруб Колись

цей зруб перетворили на капличку, а як капличка звалилась, постала легенда, що озеро з'явилося на місці церковки, і на Великдень можна почути дзвони тієї церкви, притуливши до землі вухо. «Церковище» згадується в акті 1684 року.

Дехто припускає думку, що Красну Гору насипали люди під час якоїсь війни. Думка помилкова. Не підлягає сумніву, що Красна Гора, Чашівська гора, підвищення села Мале Устя, Дуброва в х. Синютині, озеро Церковище, ковбані на лузі – все це утвори льодовика, якого води заповнювали долини рік Десни та Сейма й текли навіть по високому полю».

А тепер сконцентруємо увагу на деяких викладах ученого, наприклад: «Стародавні слов'яни обожнювали річки, гаї, джерела, а над джерелами ставили зруби з дашком та інші споруди».

Отож щодо обожнювання річок... А хіба могло бути інакше? Адже люди здавна «без води ані туди, ані сюди». Тому впродовж тисячоліть селилися вони на берегах річок, озер. Усе їхнє життя було пов'язане з водою.

У попередніх частинах свого дослідження я говорив про племена ямково-гребінцевої кераміки, розповідав про посуд, який вони виготовляли з глини, додаючи туди таку собі «обмішку», «шамот» із битого посуду чи дрібних камінців, щоб той посуд не розвалювався ще до випалювання. Такого посуду виготовляли дуже багато. То були і горщики для варіння їжі, і зберігали в посуді різну продукцію, нарешті впродовж тривалого часу деякі племена (у тому числі й ті, що мешкали на території сучасної Сосниччини)? спалювали покійників і їх рештки після спалювання зсипали в горщики і ті горщики закопували в землю. А перш, ніж виліпити будь-яку посудину, потрібно було зробити заміс. А як же його зробиш без води, що мала бути поруч. Та й їжу без води не приготуєш. І людський організм потребує води, бо ж тіло людини складається переважно з води. Для тваринництва теж вода потрібна. А ще ж оті племена, про які я говорив, в історії називаються племенами рибалок та мисливців. До того ж річки були надійними шляхами сполучення.

Тому не обожнювати ріки, озера і взагалі воду (як і вогонь) наші далекі предки не могли.

Вище я згадував фантастичну істоту-дракона, який уособлював собою водну стихію (між іншим, як і вуж). І хвіст дракона зображувався у вигляді ідіограми води – «або зигзагоподібна лінія, або краплевидні ряди, або складна орнаментальна плетениця».

Оте символічне зображення води переноситься й на посуд навіть в пізніші часи, зокрема в 7-8 століттях, про що свідчать уламки посуду, знайдені на урочищі Лан побіля Сосниці, на яких, окрім інших символічних ліній, зустрічається хвилеподібний орнамент.

Найулюбленішою богинею наших предків-язичників була богиня Дана, Богиня Води як втілення жіночого першопочатку життя. Видатний народознавець і релігієзнавець Галина Лозко у книзі «Коло Свароже» для увиразнення цієї богині посилається на відомого античного історика Геродота «Переказ про богиню Дану записав Геродот: вона незрівнянна красуня, непорочна діва і мати всього живого, Богиня родючості. Її днем вважали п'ятницю, коли вона суворо судила тих, хто порушував звичаї. До тих порушень належало прядіння та шитво в п'ятницю, яка вважалася святом. Дані приносили жертви, кидаючи коштовності у води річок та озер, криниць та джерел. Імовірно, і слово «данина» походить від жертви Богині Дані. Цей звичай і нині побутує в багатьох народів у вигляді кидання монет у воду, щоб знову повернутися до тих місць, де людина була щасливою».

Деякі дослідники (напр. О. Знойко) поряд з Даною ставлять імена богинь Леля, Макоша, вважаючи ті назви за іпостасі одної богині.

Галина Лозко стверджує таке:

«Богиня Води мала неабияку пошану серед людей. Їм'ям Дана називають дівчаток, які народилися в свято Води, або в п'ятницю, яка є жіночим днем, присвяченим водним Богиням Дані, Макоші»...

Отже Галина Лозко ніби розмежовує цих богинь. На мою думку, як це траплялося з богами Сонця та Місяця, впродовж тисячоліть одна і та ж богиня (чи бог) діставала різні назви, в тому числі і водна богиня виступала то під іменем Дани, то Лелі, то Мокоші.

До речі, не дарма українську мову називають божественною. У ній багато слів походять від імен богів, богинь чи божеств. Як вже говорилося, слово «данина» походить від назви богині Дани. Можливо, й слова «дарувати», «дарунок», «давати» має те ж походження. Від іншої іпостасі цієї богині (Леля) походить слово «леліяти». А в унікального народу шумерів один із музичних інструментів називався «Лелі» (любов). І близькі не лише за звучанням, але й за суттю такі слова, як «ляля», «люля», «люляти». І коли мама гойдала дитину, то і вживала такі заспокійливі (може, й магичні) слова :»Люлі-люлі».Ті слова, мабуть, мають ще арійські корені і передавалися з покоління до покоління матерям впродовж тисячоліть, отож і несуть в собі якісь чари, своєрідну магичність, як і слово Дана та інші праязичницькі назви чи просто слова.

Олександр Знойко, наприклад, звертає увагу й на нині вживаний пісенний рефрен:

Сіді (шіді) ріді,
Сіді(шіді) ріді,
Сіді (шіді) ріді
Дана.

Цей учений вважає, що названий рефрен побудований на праіндійській основі і перекладається так:

Сі(ші) – вона, ді – діє, рі – річка.

Таким чином виходить:

«Вона діє, річку творить Дана».

Звертає на себе увагу ще й те, що ряд наших великих річок пов'язані з іменем названої богині:

Дніпро (Данапріс), Дунай, Дністер, Дон, Донець.

Названі словотвори, утворені із назв богів (богинь) – а я назвав лише невеликий відсоток таких слів – в'яжуть нас із найдавнішими історичними (і передісторичними пластами). А це спонукає нас зробити висновок, що будь-яка людина не існує сама по собі, а є ланкою довгого-предовгого ланцюга, один кінець якого сягає ще палеолітичних глибин, а інший останньою своєю ланкою націлений в безкінечність майбутнього. І фізична смерть будь-якого індивіда не призводить до розриву названого ланцюга. І ми, як естафету, несемо у собі дух наших предків, і не лише дух, а й статуру, будову обличчя, колір очей і т. д. Тобто десь, може, в

тисячолітній часовій глибині, ходили по землі люди, як дві краплі води, схожі на нас за названими мною ознаками.

У зв'язку із цим приходимо до сумного висновку. Людині завжди бракує не лише справжньої мудрості, а й звичайного здорового глузду. Адже кожен із нас настільки б певніше почувався у житті, якби мав максимальну інформацію про отой наш родовідний ланцюг – про наших батьків, дідів, прадідів і т. д. І чим більше було б в нашій пам'яті отих «пра», тим повніше ми б відчували чудодійну силу нашого родовідного ланцюга, а відчуючи ту силу, ми б навіть до такого поняття, як смерть, ставилися набагато спокійніше.

Та це вже філософія, яка до певної міри порушує стрункість викладу, хоча вона таки пов'язана з темою, тобто з народознавчими і археологічними дослідженнями вчених, у тому числі і нашого земляка Юрія Степановича Виноградського. Та й не тільки. І слід сказати, що річки обожнювали не лише наші далекі предки. А хіба Олександр Довженко не обожнював нашу поліську красуню Десну, назвавши її «зачарованою». «Зачарована Десна»... Теж ніби богиня.

Та й оте обожнення іншої нашої річки-Убеді – знаходимо уже у відомій нам «Автобіографії» Юрія Виноградського:

«Первыми моими воспитателями, кроме нее (матери. – М.А.), были: луг, речка Убедь и лес».

Для автора названої «Автобіографії» луг, річка й ліс виступають не просто як живі істоти, а істоти-вихователі, наближені до богів. І впродовж усього свого життя Юрій Виноградський вимальовується перед нами як річкопоклонник, бо ж скільки уваги і щирої любові виявив він до своїх річок...

Переді мною рукописна праця Юрія Виноградського «Географічні нотатки з Чернігівського Полісся». Один із розділів цієї праці – «р. Убідь. Загальні дані». Починається він таким ніби заспівом із філософським підтекстом:

«Коли відомості про значніші ріки збирали й науково оформлювали як географічні й природознавчі матеріали, на невеликі допливи більших рік давніше звертали мало уваги, а коли й були подібні матеріали, то їх мало популяризували, дарма хоч і відомо, що з численних наших річок та річечок складаються водозбори, які охоплюють собою велику

просторінь, що вони мають дужий вплив на геоботанічні умови краю, на народне господарство, що вони являють собою природні енергетичні ресурси і т. д».

Далі автор робить висновок на основі багаторічних досліджень, у який час виходить з берегів Убідь, Десна біля Сосниці, біля Новгород-Сіверського. Він визначив, що Убідь у більшості випадків виходить з берегів десь приблизно 27 березня, а скресання Десни біля Сосниці припадає десь біля 4-го квітня, а біля Новгород-Сіверського – 5 квітня. Десна буває біля Сосниці під кригою протягом 115 днів, а Убідь – протягом 117 днів, в заболочених місцях – 131 день.

Далі Юрій Виноградський звертає увагу на типові погодні явища (стосовно р. р. Убеді та Десни) в окремі роки. Так, протягом осені 1932 року Убідь простояла під кригою протягом 5 днів, а Десна – 3 дні. А потім по 1 січня 1933 року ні Убідь, ні Десна не замерзали.

А убедська повінь замерзала в 1897,1922,1923,1927, 1928 і 1930 р.р.

Цілковита відсутність повені (убедської й деснянської) була в 1925 році.

А великі повені були в 1895,1908,1917,1931, 1932 роках.

Із цих повеней рівень першої (1895 р.) за свідченням старих людей був такий самий, як у 1845 р.

«Велику воду 1845 р., - зазначає Юрій Степанович, - раз у раз навесні згадували, бо вона далася взнаки. Досить сказати, що за цими згадками, вода котила з Деснянського Верху високим валом, повикручувала багато ровів та ковбанів, по лугових шляхах – різних нерівностей, що й нині заважають їздити, напр., по Великоустівському шляхові з м. Сосниці на м. Борзну, зробила на Загребеллі (Сосницькому) з вулиці довге й глибоке озеро(болото), яке ніколи не висихає, перетинала Сосницю надвоє»...

Нібито й повінь 1877 була подібна до повені 1845 року, але і та, і 1895 р. була спокійніша, у порівнянні з 1845 роком.

А от у 1908 р. весняна вода піднялася вище рівня вод 1845 року на 70 см. Вона залила більшу частину В'юнища, частину Покрови (тодішню Наківку, Залознівку), все Заріччя, знищила багато печей, тинів і пошкодила хати. Дуже багато шкоди

наробила в сусідніх селах і хуторах: на Загребеллі, в Якличах, на Гапішковці.

Ще більше лиха наробила повінь 1917 року, коли вода була більша, ніж всі попередні, наприклад, вища, ніж у 1908 р. на 22 см. В деяких населених пунктах вона позносила будівлі, біля с. Макошино – лісопильний завод.

Бурхлива була повінь 1931 року (хоча в Сосниці рівень води не досяг рівня 1917 р. на 13 см.) Однак шкоди наробила теж багато. Та вода в деяких місцях змінила навіть ландшафт.

«Разючий тому приклад, - зазначає Юрій Степанович, - трикутник між Загребеллям, Якличами та х. Гапішковкою. Тут надзвичайної сили струмені води, що простували навесні 1931 року в напрямку з х. Яклич на с. Слобідку (повз Сосницю) так порили на простороні кількох десятків гектарів лугові орні ґрунти та гриви, що залишились ями, рови і вирви від 1/3 до 1,5 м. глибини. Відкрилось підґрунтя піскувато-глинисте, яке існувало як поверхня ґрунту за часів енеоліто-бронзових періодів. Подаю ці відомості на підставі моїх археологічно-топографічних спостережень та знахідок років культур з тих періодів (2500 – 2000 років перед нашою ерою).

Міст через Убідь по дорозі в Бір під небувалим напором убедської повені увігнувся, льодорізи попадали, так звану висипку – довгу високу греблю - на значній простороні вода прорвала, повикручувала дерева і ями. З цієї Висипки зірвало шар піску і занесло його вниз по Убеді, укрило місцями луг біля Мійських Млинів(Сосницьких), так на перший погляд, ніби цей пісок там споконвічний.

Повінь 1932 року була нижча від повені попереднього року на 70 см.

Довелося мені чувати про велику повінь 1920 року, але ж остання була менша за повінь 1845 року.

Таким чином повінь 1917 р. треба визнати як найбільшу «велику воду» в околицях Сосниці на протязі 112 років».

Юрієм Степановичем на берегах Убеді було виявлено «10 пердісторичних стацій» неоліту та бронзи.

«За історичної доби, – далі свідчить учений, – а саме за часів ранньогого феодалізму в 12-13 ст. р. Убідь, починаючи з середньої її діляниці вниз, була правдоподібно рубежем-

границею між князівством Чернігівським і Новгород-Сіверським.

За часів пізнішого феодалізму – за Литовської зверхності – р. Убідь відокремлювала городи і села, що «тягнули» до м. Чернігова, від тих, що «тягнули» до м. Новгород-Сіверського.

А за польського панування вона відмежовувала так зване *Severia Ducatus* (князівство Сіверське) від *Terra Czernichowviensis* (Земля Чернігівська)».

Юрій Степанович стверджує, що ще до передтатарських часів на високих берегах правого берега Убеді (від с. Козлянич до Сосниці) відомо 4 городища і 4 селища. Серед них, наприклад, такі: Туличев, Гори-Городок, Лан, Потоманка, звичайно ж, Сосниця. До тих самих часів можна віднести й Мале Устя, що колись стояло на головному рукаві р. Убеді – Пісні.

А вже в 15-16 століттях, за часів бурхливої колонізації з'явилися нові села і хутори, зокрема згадуються Козляничі й Волинка (за часів Литовської зверхності), але ж Волинку (Волинчно) засновано на місці старішого селища, а Козляничі (Козличі) неподалік від старого городища».

Слід сказати, що приубідські землі особливою родючістю не відзначались на відміну від чорноземів Сосницького степка. Що ж вабило сюди переселенців? Правда, слово «вабило», може, й не дуже підходить. Адже ж кажуть, від добра добра не шукають. Найбільшим лихом для селян були соціальні утиски та безземелля. А в долинах Убеді та Десни земель вистачало. Інша річ – після татарського засилля (та й не лише татарського), видно, люду тут було обмаль. Отже великим власникам цих земель необхідні були робочі руки, бо ж земля сама по собі прибутків не приносить. Отож вони, вдаючись до сучасної лексики, робили рекламу, розхвалюючи тутешні умови життя, до того ж обіцяли певний строк не обкладати переселенців податками.

А рекламувати-таки було що. Перш за все – водні ресурси та лісові багатства.

Окрім дичини, що водилася в лісах, в річках та озерах було багато риби. Та й земля при ретельному обробітку могла давати бодай середні врожаї.

Юрій Виноградський відзначає:

«За часів феодалізму в убедському водозборі не земля приваблювала колоністів, а глухі пущі-ліси із їх численною звіриною та бортними деревами. Ловецтво та бджільництво (бортництво) було основою місцевої економіки, місцевого життя. Шкірами звірів та воском і медом платили дані давніше хозарам, згодом «своїм» князям, їхнім намісникам, «лазили по мед» (на бортні сосни) для свого господаря (вел. кн. Литовського) та ін. За часів Московського урядування (1503 – 1618 р.р.) знаємо оселі бортників по правий бік р. Убеді біля сучасної Киріївки. За дальших часів, в 17-18 ст.ст. оселено м. Орлівку, села Козилівку та Радомку, х. Богдалайовку, с. Сядрин, с. (дер.) Тільне, с. (дер.) Самотуги, с. Савинки, с. Рейментарівку, х.(дер.) Ярошівку з х. Довгою Греблею, с. (дер.) Рудню, с. (дер.) Ляшківці, с. Киріївку, х. Голодомірівку, с.(дер.) Масалаївку, с. Загребелля, 2 хутори Гутищі (одно в околицях Сосниці, друге в околицях с. Козляничі)».

Обожествляння річок почалося в язичницькі часи. Язичництво згодом було витіснено християнством, хоча елементи язичництва залишилися в людських душах і вживалися поряд з елементами християнськими, а почасти перші зливалися з останніми в такий собі метисний конгломерат. При язичництві людина і природа являли собою немов єдине ціле. При християнстві людина ідеологічно (візьмемо хоча б схимництво) починає віддалятися від природи і дивитися на неї більш практичними очима. Це підтверджує й унаочнює інформація Юрія Виноградського:

«Бідні землі убедського узбережжя, за винятком долішньої течії та клаптя земель біля с. Хлоп'яників, не спокушали колоністів-хліборобів. Тут млинарство, почасти скляна, гутницька промисловість, що для неї потрібні були ліси й піски, те ж саме бортництво, а може, полювання на звіра-ведмедя, куницю, лося, бобра і видру – та на птахів спричинилися до виникнення нових сіл і хуторів, принаймні до їх більшого залюднення. Так, у 18 ст. існували в місцевих селах як промисловці: вовкогони, стрільці, бобровники, пташники».

Слід додати ще таке : на місці колишнього поселення на урочищі Лан (7-8 ст.ст.) виявлено сліди рудництва (бодай ще й примітивного), тобто з місцевої болотної руди виплавляли

метал і виготовляли з нього різне знаряддя. Пізніше деякі вчені, досліджуючи ту руду, встановили, що вона (наприклад біля с. Рейментарівка) містить у собі 24,6% металу заліза, 33% заліза як окису та 4 % фосфорної кислоти.

Отож і в розглядуваний період, окрім Рудні, виготовляли залізо в інших приубідських місцях.

А ще річка Убідь приваблювала підприємницький люд своїми енергетичними ресурсами. Юрій Степанович в одній із приміток подає таку інформацію:

«За списком водяних млинів Черніговського полка за 1742 р., на Убеді в 15 пунктах зазначеного року було 25 млинів та на її 9-ти допливах – 15 млинів, а всього – 40 млинів, у тому числі чимало вешняків (на невеличких річках), що лише навесні працювали».

Слід зазначити, що млинарне господарство вимагало узгодженості між власниками, між якими, по суті, була поділена водна енергія. Ті власники «раз у раз заводили в судах спірні справи за правом володіти млином і греблею та за обов'язок сусіди підтримувати рівень води при його (сусідньому) млині на певній високості. Цікавий приклад подібних спорів – це довга тяганина ще у 18 столітті між влодільцями Пісенських млинів біля Сосниці та Рувимо-Спаським монастирем, що його млин стояв при с. Мале Устя. Цю тяганину розв'язали тим, що самі зробили русло для Убеді, випустивши його в Десну там, де вона й нині впадає своїм головним рукавом. Передніше останній вливався в Десну при с. Мале Устя, що й одержав від того свою давню назву».

Звичайно ж, при таких обставинах річку Убідь не можна було використати, наприклад, для сплаву лісу. Лише в 1932 році вона стала лісосплавною річкою. На ній було споруджено 8 лісоспусків (маленьких шлюзів). А протяг її між с. Руднею та Убедським устям – 107 км. А лісоспуски було споруджено біля млинів у таких пунктах: х. Богданівка, х. Самотуги, с. Кудрівка, х. Гутище, с. Масалаївка, Дорошові млини, Сосницькі міські млини, Ломиковські, або Куприянові млини. Було прорито кілька канав (або маленьких каналів), щоб випрямити русло річки. Один з них при с. Рудні, ще біля Прогін та при Біленькому, нижче Сосниці. А ще поширено русло за 5 кілометрів угору біля с. Кудрівка, при х.

Голодомирівці та при Дорошових млинах, де зрізали береги. На широко заболочених місцях (в околицях с.с. Савинок, Козлянич та ін) та на «проносах» (де швидка течія може занести матеріал куди-небудь убік), забивали палі («рахмани») та обв'язували жерстями, щоб таким чином зробити правильний прохід лісоматеріалу».

Юрій Степанович далі повідомляє такі конкретні дані, взяті в Сосницькій конторі лісосплаву:

«Ще із зими 1931 року Корюківський ліспромхоз провів рубку лісу й підготовку лісоматеріалу до сплаву, а самий сплав почався з 15 квітня 1932 року й інтенсивно продовжувався до середини липня того року. Дерево йшло річкою: від пристані Ченчики з Жуклянських дач, від пристані Беззубець (в околицях с. Савинок), із Лементарівських дач і від пристані с. Рудня Свирківських дач. Найбільше пройшло з лісів Жуклянських, а всього сплавлено за 1932 рік 8000 кубометрів. Лісоматеріал був виключно сосна у вигляді колодок та шпал, переважно на розпилку, почасти ж на будівлі довж. від 2,7 до 8,5 м. В'язали їх у невеличкі плоти по 5-12 колод («тороки») до 4-х м. ширини, які йшли Убіддю один по одному, причому на 6 – 9 плитів призначали одного робітника з шостами як керівника сплаву цих плитів. Сплавлений матеріал зупиняли біля устя річки Убеді (Біленької), а там «тороки» перев'язували на великі плити (деснянські) і сплавляли їх Десною до с.Макошина (де Десну перетинає Західна залізниця) на тартаки, що робили з них дошки тощо».

Я вирішив процитувати ще один фрагмент із названого рукопису, щоб перенестися в 30-ті роки (коли, мабуть, і був зроблений рукопис), щоб показати, наскільки змінилась наша місцевість, зокрема одно з русел р. Убеді:

«Беручи початок з болота біля с. Березової Гаті за м. Орлівкою на Новгородсіверщині, р. Убідь тече, перетинаючи високості одного з південних рогів Середньо-Російської Горбовини і, поділившись у своїх гирлах на кілька рукавів, упадає в р. Десну біля Сосниці.

Головний рукав річки Убеді – під назвами: Убідь – Британівка – Могилки – Пісня – вступає в р. Десну на відстані 4-х км. від Сосниці («Убедський Уступ»). Другий рукав – Біленька –

(протягом двох кілометрів) вливається в Малу Десну так само за 4 км. від цього міста (Уступ Біленької – біля х. Гапішковки).

Третій рукав – (найдовший, близько 12 км.) – Коноплянка – В'юнка – Джерело – Чепелиха – Грузький Десняк – Приж – упадає в Десну на відстані 7 км. від Сосниці (Уступ Прижа – нижче с. В. Устя й нижче Сеймового Уступа)».

По суті нині те, що Юрій Степанович називає «головний рукав Убеді», вже не функціонує. Частину р. Убеді, названої тут Піснею, вже давно знають як озеро, а оте Британівка, Могилки вже майже пересохло, лиш повенева вода їх тимчасово оживляє, та, може, ще є якісь джерела, що не дають руслу стати зовсім сухим. Та частина за моєї пам'яті називається Старою Убіддю.

Видно по всьому, ті зміни сталися не самі по собі, а завдяки людському втручання, імовірно, саме тоді, коли ото «виправляли» чи «підправляли» частину русла Убеді, яке Юрій Виноградський називає Біленька (а місцеві мешканці те називають Біленьке), мабуть, задля того була зроблена гребля в тому місці, що зветься Скриня, і та гребля відрізала частину русла (Британівка – Могилки – Пісня) – і це призвело до припинення функціонування названої частини русла.

До речі, Юрій Виноградський якось зауважив, що урочище Могилки називається тому, що там були дві братські могили, зроблені після бою козаків з поляками – одна з могил козацька, а друга – польська.

А щодо занепаду основного русла, то Юрій Степанович, окрім захоплення тим, що ефективно стала використовуватися річка для загальних господарських потреб, зокрема й для лісосплаву, ще під час написання названого рукопису висловлював побоювання і навіть тривогу щодо долі Убеді взагалі:

«Пристосування річки Убеді до сплаву, крім безпосереднього його значіння як використання енергетичних ресурсів, має ще й іншу сторону, це початок боротьби з заболоченістю. Сама собою виникає така думка, що хоча чужоземні природознавці (скандинавці й інші) відзначають ухил європейського клімату в бік вологості в напрямку до нової льодовикової доби, у наших умовах усе ще помічається відома загальна картина, що ґрунти сухішають, чому спричиняється праця людини, яка вирубує зарості понад болотами й річками, вибирає на болотах купки та

риє канави. За останніх десятиріччів велике болото в околицях Сосниці Ільмінове (0,5 – 1 км ширини, близько 5 км. довжини) з його плавом нині перетворено на низовину, береги якої перетворюються під випаси та засіви зернових культур, а через його долину навскоси є дорога там, де ще на пам'яті саршого покоління років 40 тому водилорся безліч надводного птаства. Знов же щодо річки Убеді. Коли перетворення цієї річки на сплаву захоплює нас як цікаве підприємство, що його велика користь у народному господарстві безперечна, то разом із цим захопленням виникає побоювання, чи все буде робитись гаразд із додержанням певної міри доцільності та перспективних передбачень дальшого кращого життя. На берегах зазначеного вище кол. озера Ільмінове, що були, певно, вкриті лісом – ільміною, теж були оселі із передісторичної доби (про що кажуть кераміка та інші пам'ятки) і за феодальну (селище Кут), але ж зникли ліси, зникла вода (озеро) й осель давно вже немає. Проте ж навкруги його добра чорноземля, що з неї користуються околицьні села. Отже в захваті використання лісу в водоборі р. Убеді треба не повторювати давніх помилок, треба ощаджувати оту смугу по берегах річки, що її не інакше слід визнавати як заказною, охоронною для води, а то від рибної і тепер сплавної річки залишиться рівчак з ковбаннями, а від лісу – самі піски»...

Отже ми почули думку мудрого, турботливого громадянина. Видно, у нього були підстави (згадаймо його статтю про Рихлівський монастир) тривожитися і за долю Убеді, і за долю природи взагалі, а отже й за майбутні покоління. І нині оті думки Юрія Виноградського можна сприймати не лише як застереження, але і як пророцтво.

І як певний епілог до теми про Убідь і теж як вияв тривоги, мабуть, доречним буде мій вірш «Убідь».

Сосничани – люди земноводні,
З Убіддю заручені навік.
В голубі вдивляються безодні
Річкові краплини з-під повік.
І куди б не кидала нас доля,
Тягнемось до Убеді, туди,
Де шумлять по-сосницьки тополі

Тихим шумом радості й біди.
Ми були б без Убеді, як тіні,
Як осот на житньому лану,
Як дерева із гнилим корінням,
Як сухі стеблини полину...
І тривога аж судомиє груди,
Аж впинає в серце колючки –
Ой міліє, ой маліє Убідь!
Хто ж нам залікує болячки?
Хто ж нам десь від Сосниці далеко
Від напасті душі вбереже?..
Ходить-бродить травами лелека,
Обмілілу Убідь стереже.
А може, доречним буде і ось цей катрен:

*

Стаємо душею недужі,
Засмічуєм землі і води.
До того ж прожерливі дуже,
Не вигідні для природи.

І з останніх міркувань випливають не зовсім веселі висновки.
Якщо зважити, що природа – це Божий витвір, а ми, люди, теж
Божі створіння, порушуєм Божу гармонію, то Бог,
висловлюючись фразеологією сучасних політиків, вже
змушений вдаватися до непопулярних заходів. Так, береги
невеличких річок та озер знову вкриваються заростями лози,
бо вже по суті нема кому її рубати – села пустіють або зовсім
зникають. Отже природа, так би мовити, бере владу в свої
руки. Хоча ще вистачає і злочинних рук людських, які
тотально знищують ліси задля прибутків. Але це теж не
минається безкарно. Руйнівні повені там, де нищилися ліси,
дають про себе знати. А ще землетруси та інші катаклізми. А
ще боротьба кланів та інших угруповань, різні криваві
конфлікти звільняють місце для дикої природи...

Таким чином я зробив коментований виклад рукопису Юрія
Виноградського «Географічні нотатки з Чернігівського
Полісся», виділив із нього найсуттєвіше (на мою думку),

зв'язав до певної міри інформацію про минуле із сучасністю, зробив певні висновки.

Я не випадково пов'язав своє дослідження з водною стихією (і в тому числі і з річкою Убіддю), щоб заглибитися в історичну і навіть передісторичну глибину. Адже більшість наших річок є водними артеріями, що пронизують не лише століття історії, а й тисячоліття. Уже тим вони є потужними носіями історичної енергетики. Отож кожна із них є підстави навати зачарованою, а тому й чарівною, більше того – магічною (принаймні такими вважали їх наші далекі предки. Мабуть, такою ж вони вважали воду взагалі, отож не без підстав її обожнювали, про що я вже вів мову вище).

Мене особисто вабить (як і багатьох) отой дохристиянський період нашої історії, тим паче, що із прийняттям християнства той період завдяки новій ідеології був загнаний в тінь, створюється таке враження, що у тому періоді відсутній був жодний позитив. А воно ж так бути не могло, адже наші далекі предки впродовж тисячоліть були справжніми дітьми природи, яку вони обожнювали, а тому, виходячи з своєї віри, не могли їй шкодити. Та й така могутня держава, як Київська Русь (та й інші наші прадержави до того) створилася на язичницькому ґрунті. На щастя, з того періоду дійшли навіть писемні свідчення (дещо з того можна відшукати у «Слові о полку Ігоревім», а ще більше у такій дохристиянській пам'ятці, як «Велесова книга», а також у писемних пам'ятках народів-сусідів), та й багато чого залишилося в історичній пам'яті народу. І не могло ж не залишитися. Адже християнство офіційно було прийнято на Русі у 988 році, а язичництво існувало впродовж багатьох тисячоліть. Та ще ж треба мати на увазі, що рік офіційного прийняття християнства не був роком його масового прийняття. Довгий час тривала боротьба між язичницькою вірою і християнською. І слід сказати, що християнству не вдалося цілком витіснити елементи язичницької віри з людських душ.

Про суть язичництва мовиться в «Історії Української РСР» (т. 1, К. 1977 р., академічне видання):

«Основу язичництва складали обожнювання сил природи, вірування у надприродні властивості речей і явищ природи, у духів, що населяли і супроводжували людину від народження

до смерті. Язичницькі вірування не були незмінними, на кожному етапі первісного суспільства люди поклонялися різним богам, що уособлювали важливіші природні сили... Численні боги населяли ліси, води і поля, спеціальні боги покровительствували різним галузям господарства. Своїх окремих богів мали племена, роди і родини»...

Про «уламки поганського світогляду» в душах сосничан засвідчує і Юрій Виноградський у 1926 році, даючи відповідь на запитання анкети Етнографічної Комісії Академії Наук УРСР:

«Із сивої темряви давно минулого дійшли до нас уламки цього («поганського», або язичницького. – М. А.) світогляду. Отже, що такі уламки існують, є чимало доводів. Наведу дещо з того, що довелось мені випадково стрінути під час виконання доручення УАН в м. Сосниці та в її околицях».

Далі дослідник спочатку посиляється на свідчення мешканки с. В'юнище Кулини Удодової про боротьбу з деякими хворобами, характеристику тих хвороб і боротьбу з ними на основі, так би мовити, язичницького досвіду:

«Оповідючи про різні хвороби та ліки від них, Кулина Удодова за «ляк», що спричиняє хворобу «из ляку», висловлюється так: «Ляк вселяєцца». Цей вираз не самий тільки образний. Ні, вислови Кулини Удодової про «переполіх-ляк», поряд з її висловами про вихор, з поясненням «за родимець», що у кожної людини є «родимець» та поряд з її переказами про «примуивне» і «приговуирне», справили на мене таке вражіння, що при словах «ляк вселяєцца» вона уявляє собі «ляк» у вигляді якоїсь істоти. Нема сумніву в цьому, коли ще згадати, що Кулина Удодова «ляк» ототожнює з «переполохом». В заговорі «од переполоху» до нього звертаються з словами: «Переполоше паничу!»З тексту заговора видно, що це персоніфікація переполоху у вигляді красного панича, який відзначається войовничою вдачею та загалом рухливістю. В заговорі це – жива істота, яку перш за все примушують стояти на однім місці, а потім сокіл викидає її в море «під гнилу колоду».

В іншому заговорі «од ляку»(див. нижче) «ляк» вишіптують «на собак», «на дубище, «на синє море». Його викликають «із крові», «із кості».

Одна із хвороб людини це – «горе». Вірування у цю хворобу поміж наших селян розповсюджене. В заговорі «од горя» перелічується цілий ряд назов «горя»: «животнеє горе, зауийне горе, пристрітне, підплічне. родове й трудове, польове, лугове та ін». Воно «стоїть унутрі» людини, жовту кость ламає, чирвону кров розбиває, щирому серцу жар подає». Словами заговору це все забороняється йому робити, і його «вишіптують, вимовляють по пальцях, по суставцях, по жилах трудовних».

В наведених виразах відбився стародавній погляд нашого народу на всякі хвороби. Народ відрізняє симптоми хвороби від тієї сили-істоти, що її спричиняє та й сам входить в людину і тердо вірив, що цю силу можна вигнати з людини заговором, хоч зла сила більш вірулентна (отруйна. – М. А.), ніж мікроб, бо іноді треба сокола, щоб він заніс її в солону воду моря, на дно, «під гнилу колоду».

Тема, якої я торкнувся, - широка. Вона міцно вплетена в відомості по анкеті. Отже ту силу, що є в вихорі, я обминаю. Це ж нечиста сила. Селяни наші говорять: «не при нас кажучи», «не при хаті згадуючи»...

Переполіх-ляк» та «горе» – то родичі, у всякому разі сили характеру негативного, ворожого. Отже хотілося б згадати про щось веселіше, про якусь таку силу, що сама йде на користь людині, або буває їй на послугі.

На протязі многих століттів, переломившись через призму віри християнської, збереглись у нас сліди поганських вірувань в цілющу силу води. Я маю на увазі ту силу води, що в стародавніх поглядах на неї виходила поза межі звичайних (природніх) корисних впливів цієї стихії, ту силу, яка згадується в казках нашого народу та в вірюваннях в цілющі криниці і т. п. З цієї широкої царини подам я лише маленькі уривки, що мають характер випадкових недавніх записів, от як оці заговори.

«О Д Б О Р О Д А В И Ц Ь»

«Добрий день тобі, вода уліяна! Ти умивала луга й берега, разній зільля. Дай міні своєї водици – пудмить животної

корови бородовици : примувни, приговуирни. Господь з помоччу, а я х молитвою. Аминь!

(Увечері треба казати:»добрий вечор!«)

Пояснення Кулини Удодової, селянки з с. В'юнище, від якої я записав текст цього заговору 4. 03. 1926 р.

«Я К Н А Й Д Е Ц Ц А Т Е Л Я»

«Тоді треба водици набрати так, щоб нехто не бачив, і примовляти:

«Добри день тобі, вода уліяна. Я пришла молока прохатъ: молока густого, сиру торвстого, а сметани доброї».

У цих двох записах воду названо «уліяна». Я пишу це слово з літери малої, бо воно, на мою думку, не є власне ім'я Уляна, а походить від дієслова «лляти» Недурно ж у заговорі від бородавиць відзначено за воду: «ти умивала луга й берега, разній зілья». В цьому відзначенні можна вбачати пояснення слову «уліяна» й повну характеристику сили та значіння води.»

«В с. Якличах я записав недавно такі слова заговору:

«Святи угодник божи Ільля пророк! Пророкуй, щоб не було ляку неякого – не ляку, не приляку : не людського, не котячого, не гусячого, не падющого, не д родувив. Вишіптую ляк на собак, уроки на сороки. Ляк-лякище! Вишіптую на дуб – на дубище, на сук – на сучище, на синєє море – тобі буде там дорбре. Поки я тебе не знала, я тебе не викликала: из крові, із кості.

Тобі не стояти, кості не ламати. Вода ходяща, вода бегаша!

Очищаєш луга и берега, очищаєш води и лози.

(Ім'я) раба божого очисти всяке горе.».

Записав 21 березня 1926 року від Неонили Свиридоновни Коновалової, 60 років, удови хлібороба родом з с. Кириївки, а в Якличах живе 40 років.

Цей заговор цікавий тим, що в ньому криються риси, які пояснюють вплив заговору на людину, той вплив, який почасти і зберіг віру в заговори. Я маю на увазі те, що при заговорі від ляку дають води напитися, - а коли зляканій людині дати напитися води або пирснути водою на неї, то вона скоріш заспокоїться. До цього ж додається ще значна сила гіпнозу від

косонантизму (поєднання приголосних звуків. – М. А.) в словах:»ляку неякого» «ляк на собак», «уроки на сороки», «ляк-лякище», «на дуб – на дубище», «на сук – на сувчище», «вода холодяща, вода бігаща».

Цікаво, що за допомогою звертаються до Іллі-пророка. У слові «Ільля» є доля консонантизму, коли воно стоїть недалеко від слова «ляк». Відомо також, що з іменем пророка Іллі народ довго з'єднував спомин про поганського бога Перуна, - і може, в зв'язку з цим в наведеному заговорі й робиться Іллі –пророку певна пропозиція: «Пророкуй, щоб не було ляку неякого».

У заговорі, яким кров замовляють, згадка про воду також цілком зрозуміла. От один із варіантів цього заговору:

«ЗАМОВЛЯННЯ ОД КРОВІЕ»

Як людина щось собі уріже або зоб'є да кров тіче, тоді так:

«Йшло три каліки через три ріки. Один сокирою рубає, други колючком забиває, а трейті шовком зашиває, раби Божої (Кулини) кров замовляє. Другим разом, ишим часом»(Знов казать те саме разуив 5, а тоді при послідку:»Йшов брат из сестрою, нюіс глек из водою, глек розбився, вода розлилася, раби Божої (Кулини) кров запеклася». «Вона й запекаєцца»

В тексті наведеного заговору малюється картина з характером якоїсь випадковості : як брат з сестрою розбили глек з водою і т. д. Отже, можливо, цей характер правдиво пояснює, як люди випадково познайомилися з важним характером води.

Записав Ю.В. 4 березня 1926 року від Кулини Удодової в с. В'юнищі.

«У збірнику А. Н. Малини надприродня сила води виступає в назві «вода-цариця» в заговорі «од бешихи» та в словах, що промовляють, коли поять коней. Хіба не звертають на себе увагу такі слова в заговорі «од бешихи»: «Виговорує сам Ісус Христос и просить тебе, водиця-цариця, щоб тим текла, гуляла, коринье промивала, од раба Божого (ім'я) од народженого, молитяного, хрищеного бешиху виганяла».

В с. В'юнищі існує переказ про те, що на тому місці, де тепер село, та в його околицях, давно було море. Під час записування заговору Кулина Удодова з власної ініціативи почала про нього балакати, і я занотував його так:

«Казала міні баба, що отут, де ми живемо, - де оце В'юнище, - було колись море. Як утопився матери божої син, то вона сказала: «Щоб ся вода висохла й купками узялася». З того часу почала вода висихати і люди стали селитися. Оце остався берег моря, що ото «Круча» коло В'юнища, що скруизь йде аж до Київа». – Я чула се од тисї баби, коли міні було годуив 30, а туїй баби було 80, а юїй розказувала її баба».

Загальну тему цього переказу можна стрїнути в друкованих матеріалах фольклорних, можна почути її в багатьох місцях із народних вуст.

Мені доводилося чувати про силу материного прокльону в с. Волинці за річку Волинку, в с. Дягові за колишню річку Самару й в інших місцях. В переказі в'юниському є значний варіант : річку замінено тут морем, про матір сказано «божа мати». Цим останнім відзначається та риса, що характеризує переказ збоку боротьби між світоглядом поганським та християнським. Проте, можливо, що слово «божа» додано вже в той час, коли сила прокльону матері (звичайної людини) стала для народу вже незрозумілою, як поряд з тим стали незрозумілі давні поганські тексти заговорів, через що почали додавати до них імена святих християнських і т. п.

Біля самого с. В'юнища є значна низина з болотами та купками. Торф охоплює тут широку просторїнь. Перша кололнізаційна хвиля сіверян, напевно, ще застала тут велике озеро, яке вкривало тоді й велику частину зазначеного села. То було ще за поганські часи, те добре доводять ті останки давно минулого життя (фрагменти глиняного посуду, кістки звірів і т. п.), що знайдено недалеко від с. В'юнища і над озером Бурімкою, на Красних Горах і в інших місцях.

Припускаю думку, що в ряді колонізаційних хвиль, які відбулися на протязі історичних часів, особливою силою і великою кількістю переселенців відзначалась хвиля першої половини 17 столїття з Правобережжя (певно, з північної Київщини та з Волинського Полїсся). Вона знайшла тут останків сіверян, котрі то зосередились в Сосниці, відомїй з року 1234 як центрі постійного життя людності і в часи передтатарські, і в добу литовську, то ховались від ворогів по лісах та по болотах в околицях Сосниці. В 17 столїтті колишнє велике озеро значно поменшало. Земля в багатьох місцях

зробилась твердим ґрунтом, і населенню можна було обрати певне місце, щоб осадити тут Слободу В'юниську коло кріпості та Замка Сосницького.

В 1657 року тут, недалеко від В'юнки, будують вже церкву, яка з того часу стоїть і тепер (писалося це в 20-х роках, коли ще церкви в Сосниці не були знищені. – М. А.), вражаючи (в головному корпусі) старовинністю композиції архітектурних ліній та прикрас, різьблених одвірків, карнизів, тряму, косяків, скрепів і т. п. Цікаво, що під час великих повідів навесні значну частину В'юнища заливає вода, та ще один з «приділів» церкви в'юниської присвячений святкуванню «Сточника», а на вхідних дверях церкви намальовано серед інших символів сам «сточник» – джерело води (частина річки В'юнки біля В'юнища має назву Джерело).

Відомості етнографічного, зокрема й фольклорного характеру іноді тісно сполучаються з даними історичними. Бувають випадки такого сполучення навіть в царині археологічній. Один із прикладів, що вертає нас до ліків своєнародних, це віра селян в те, що пряслиця з шиферу допомагають в деяких хворобах. Як селяни дійшли до такої віри, може, через вживання пряслиців як амулети, цього я не знаю. Тільки ж добре мені відомо, що в селах Сосницького району та районів сусідніх (напр. в с.с. Слобідці, Киріївці, Кудрівці та х. Ляшківцях) – селяни ще недавно вживали (та, напевно, дехто й тепер вживає) пряслиця від болю в шлунку. Для цього з пряслиця наскоблюється порошок, який і випивається з водою. Чи не має, часом, цей порошок (з шиферу) аналогічний з впливом бісмуту на організм людини.

Другий приклад, це – вживання старовинних монет з червоної міді, власне, старовинних, а не недавніх. Вживаються вони в випадках злому кісток у свійських животин, також і в людини. Зламана кістка, – рука чи нога, – береться в лещата, потім терпугом натирають мідь з монети і ту мідь (тирсу) дають з їжею. Один сосничанин, запевняючи мене в тому, що мідь допомагає зрощенню частин кістки, торік казав мені, що в його господарстві так само було зроблено з гускою, коли у неї зламалася нога. Нога зрослась, а потім, коли гуску довелось з'їсти, то він бачив, як міцно «спаяло» міддю оту гусячу ногу.

Думаю, що подібні випадки вимагають експериментальної перевірки з боку знавців-медиків.

Чув я також про те, що тирсу з стародавніх мідяних монет вживають і від «золотухи.»

Закінчу цю замітку згадкою про подоріж до с. Змітнева в минулому році. Перебуваючи в цьому селі, почув я звістку, що один рибалка витягнув з Десни «руиг» (ікло) мамута 17 хунтів ваги. Пішов я до того рибалки. Вже було темно надворі, в хатах скрізь поночі. Старий рибалка, до якого легко було удатися, бо двері у хату у нього на ніч не замикаються, виявив велику чемність. Не одягнувшись, зважаючи на дощик, повів він мене до вчителя місцевої школи у садок, і, перелізши з нами через два плоти, - дістав той «руиг». Взяв я його в руки – легкий, фунтів 6-7. – Я й питаю: «Чого це такий легкий? Кажуть, було ж 17 хунтів. У вас є ще якась частина рогу?»

Відповідь на те була така: «Ні, у середині було багато порохні, дак вона така пользительна од ран, що я її повидовбував із рогу».

Так частина колишньої кістки мамутячої, що перетворилася на вапнистий порох, справляє ролю ліків як присипка».

М. Сосниця, 20 квітня 1926 р»...

В оцьому моєму дослідженні (4-та частина) увиразнюється образ води то у вигляді річки, озера чи болота, то вона виступає в образі богині Дани (Лелі, Мокоші), то як засіб лікування. Останнє у значній мірі теж пов'язане з обожнюванням води, вона виступає як чари, як «жива вода», такою вона виступає і в казках, до того ж не лише як «жива вода», а і як «мертва». У цьому теж закладено якусь глибинну ідею. Мабуть, вода вважалася живою, коли поєднувалася з відповідними словами, з конкретним заговором.

З усього того, що дійшло до нас про сутність водної стихії з глибин тисячоліть, видно, що вода для наших предків була не лише для того, щоб долати значні відстані (річки, озера), не лише як середовище, здатне забезпечувати людину рибою та іншою їжею, не лише як необхідна речовина для господарських потреб і взагалі для забезпечення їх життєдіяльності, але й як ефективний природний лікарський засіб в руках волфів чи просто знахарів («відунів» та «відьом»). До речі, в язичницький період слово «відьма» не несло в собі

жодного негативу. Воно пов'язане зі словом «відати» – знати, як і слово «Веди» – українсько-індійські збірники переказів, у яких зафіксована життєва мудрість поколінь.

Отож про цілющу силу води вів мову ще Аристотель (384-322 р. до н. е.) – відатний біолог, філософ та лікар давнини, а також мудрець і лікар Середньої Азії Авіцена (980 – 1037 р.) та ін.

Між іншим, звертає на себе увагу свідчення Юрія Виноградського про те, що «один з «приділів» церкви в'юниської присвячений святкуванню «Сточника», а на входних дверях церкви намальовано серед інших символів сам «сточник» – джерело води».

Це унаочнення того, що язичницькі символи поєднувалися із символами християнськими, хоча християнство вело запеклу боротьбу з будь-якими проявами язичництва. Однак ота інформація з часів передісторичних дає про себе знати й понині, зокрема й ота віра в цілющу силу води поєднана з вірою в Божу силу, якою наповнена людська істота.

Оті часові глибини (язичницька смуга) – то дитинство людства. А діти наївні і мають дуже розвинену уяву. Вони мислять образами. Тому хвороби дітей легше піддаються лікуванню, ніж подібні хвороби у дорослих.

Я хочу для підтвердження цієї думки послатися на книгу «Опыт дурака или ключ к прозрению», яку написав Мирзакарим Норбеков («доктор психології, доктор філософії і медицини, професор, дійсний член і член-кореспондент російських і зарубіжних академій, автор багатьох запатентованих винаходів і відкриттів у науці»). Автор тієї книги зокрема розповідає про три санаторії, де лікувалися діти, позбавлені батьківської ласки, хворі на діабет. І чомусь в одному із трьох санаторіїв лікування відбувалося набагато успішніше, ніж у двох інших. І учений хотів збагнути оту різницю в темпах одужування дітей у різних санаторіях. І ось він став спостерігати за дітками в ефективному санаторію. Спочатку об'єктом його спостереження була трьохрічна дівчинка. Він звернув увагу на те, як серйозно й наполегливо та дитина використовує ванночку з морською водою. І коли купається в тій ванночці, нашіптує : «Я цукор, я цукор, я цукор». А раз покулавшись, завжди вимагає зразу ж замінити

воду у її ванночці і знову залазить у ту ванночку. І Норбеков виявив таке:

Дівчинка жадібно потребує батьківської ласки. І вона все запитує у вихователя чи лікаря :»Чому до мене не приїздить мама й тато?» Їй відповідають: «Ти зараз хвора. Як тільки видужаєш, і вони приїдуть до тебе». – «А як мені швидше вилікуватись?» – запитує дівчинка. – «У тебе багато в крові цукру. Отож ти постарайся якомога менше їсти солодкого і більше купайся».

Ось так. А чому ж дитина дуже часто залазить у ванночку з водою і нашіптує :» Я цукор, я цукор, я цукор» і вимагає часто замінити воду? Для неї цукровий діабет – це багато грудочок цукру десь усередині. І сама себе вже ототожнює з цукром. А вона вже знає, що цукор розчиняється у воді. Отож і прагне частіше купатися і наказує тому цукру швидше розчинитися, бо так хочеться батьківської ласки. І справді швидко одужує. А ця інформація перекликається з отими язичницькими замовляннями, які записав Юрій Виноградський, де до віри у воду, яка сама по собі має цілющі властивості, додається цілюща енергетика інтуїтивно (а отже доцільно) підібраних слів, які підсилюють лікувальний ефект цілющої вологи. Звичайно ж, ефективність лікування залежить у значній мірі від пацієнта (у тому числі й від сучасного), від того, наскільки він вірить лікарю і лікам, якими той лікує. Отож зрозуміло, що всякий лікар має бути непересічним психологом перш за все, рівень його психологічного впливу мусить бути тотожним впливу гіпнозу.

Від названих замовлянь, коментарів до них Юрія Виноградського та своїх роздумів хочу перекинути місток до наших чи близьких до них часів. Для цього використаю ще одну книжечку – «Вода животворяща», яку написала М.Г. Кронік-Прокоф'єва, досвідчений лікар-практик, яка в 1941 році закінчила філіал Військово-медичної академії при Саратовському медінституті ; своїй професії Марія Гаврилівна віддала 57 років, із яких 15 працювала хірургом ; працюючи під час війни хірургом медсамбату, вона зробила 5030 операцій ; наприкінці війни авторка книжки вперше почула від одного німецького лікаря такий вираз: «російський бог Камінський»; познайомившись із спадщиною того «російського бога»

(насправді то таки український «бог»), лікаря-практика з м. Бучі біля Києва, який відмовився від медикаментозного лікування і досяг разючих результатів, лікуючи хворих від багатьох хвороб одною лише водою. Вітольд Камінський (1859 – 1931 р.р.) опанував досконало і творчо методику гігієнотерапії і свій досвід сконцентрував у книзі «Друг здоров'я», виданій у 1906 році.

Авторка книжки «Вода животворяща» заглибилася в напівзабуту методику лікування Вітольда Камінського, була захоплена результатами тієї методики, завдяки їй позбулася багатьох власних проблем зі здоров'ям і вирішила донести до людей образ талановитого лікаря (подібно до того, як я оце прагну донести до людей образ Юрія Виноградського) і продовжити його роботу.

Як мовиться в анотації до названої книги, авторка «все, чого...досягла на своєму життєвому шляху і, власне, саме її покалічене війною життя стало можливим завдяки гігієнотерапії Вітольда Камінського».

Вітольд Камінський у своїй книзі «Друг здоров'я» для підтвердження своєї методики навів випадок з посиланням на журнал «Natur arzt» № 5 1891 р.:

«У неділю вранці 6-го червня я довідався від товариша, що вчора вранці одного з його учнів укусила гадюка. Лікар визнав його стан безнадійним...Я вирішив спробувати врятувати хворого. Батько цієї дитини розповів, що під час збору ягід змія вкусила хлопця за палець. Вночі хлопчик був неспокійний, його лихоманило, руку рознесло до плеча, спухли груди та спина. Коли я побачив потерпілого, він був у важкому стані. Шкіра тіла суха та пекуча, обличчя палало, кінцівка спухла. Пухлина перешкоджала згинанню в ліктевому суглобу. Натягнута лискуча шкіра нагадувала клейончастий нарукавник. Найменший дотик до руки викликав біль. Сильно болять спухлі груди та спина. негайно була зроблена парова ванна, благородний вплив якої був очевидним: хлопчик зміг підняти спухлу кінцівку. Після парової ванни відбулось пеленання тулуба. Щоб збільшити площу виділення отруйної речовини, я помістив руки та ноги в компреси. У вівторок була повторна парова ванна, компреси застосовувались увесь цей час. Пухлина день за днем зменшувалась, лишалось лише

синюшне забарвлення шкіри з різними відтінками. Через кілька днів зникло і воно. Рука, груди та спина набули нормального вигляду. Дитина повністю здорова. Лікування тривало 10 днів».

А ось у вступному слові книги «Вода животворяща» депутат Верховної Ради України першого скликання, один з керівників Всеукраїнського Товариства «Просвіта» Юрій Васильович Гнаткевич, завдяки якому і вийшла названа книжка, на підтвердження методики лікування, пропагованої в книжці, «Вода животворяща», розповідає про кілька випадків зі свого життя.

Юрій Васильович у 1980 році несподівано захворів на бронхіальну астму. Лікарня і санаторій не допомогли.

«Я не міг розмовляти, – пише він, – спав лише стоячи на колінах. Сила і віра покидали мене».

Знайомі порадили йому звернутися до одного лікаря, який лікує безмедикаментозними методами.

«Лікар описав мені методику і графік мого лікування, - продовжує Юрій Васильович, – та заявив: «Через сорок днів ми вип'ємо з вами по чарці з нагоди одужання.»

Була велика кількість складних і часом дуже важких процедур, але всі вони були пов'язані... лише з водою. Вживання будь-яких ліків було суворо заборонено... Через сорок днів ми випили з лікарем чарку».

Той же лікар (Сергій Аркадійович Коломієць) вилікував Юрія Гнаткевича від радикуліту, потім від апендициту...

Авторка названої книжки, як і наші далекі предки-язичники, обожнює воду вже на рівні сучасних досягнень науки:

«Вода є невід'ємною частиною всіх рослинних і тваринних організмів. Вона є їхнім супутником життя. Вона є невід'ємною умовою будь-якої життєдіяльності і складає внутрішнє середовище всіх біологічних процесів. Всі хімічні елементи в організмі перебувають у водному розчині. Таким чином, у воді відбуваються усі біо-хімічні процеси життя. Без неї вони неможливі. Вода сама, як хімічна сполука, бере участь у забезпеченні найважливіших реакцій обміну (гідроліз, окислення, відновлення). Вона впливає на інтенсивність обміну речовин – найбільш загального явища життя. Вона є метаболітом.

Кількість води в у живій клітині складає 80% при 12 % білка. Протоплазма – жива речовина клітин – розглядається як складна система коецervатів, що мають воду своїм життєвим середовищем»...

А ось ще одно свідчення – вже самого Вітольда Камінського про методи його лікування і їх результативність:

«Д.С., 45 років, любив добре випивати, а останім часом знайшов за потрібне довести норму до півтори – дві пляшки на день. Запрошуючи мене до свого чоловіка, який вже два тижні хворів на водянку, жінка знайшла не зайвим попередити мене, щоб я не згадував про заборону горілки, інакше він впадає в несамовитий гнів без дотримання гарантій недоторканості особистості.

27 жовтня 1903 року я відвідав хворого, який був високим, огрядним, обрєзклим чоловіком із сильно спухлими ногами і животом. Він кашляв сильно і глибоко, як із діжки. Болісна блювота, сильна віддишка. Не міг ані сидіти, ані лежати, ані спати. Величезного розміру живіт майже весь зайнятий роздутою печінкою. Серце розширене вліво, тони глухуваті, низи легень каратальні, набряклі – неприваблива картина застійної печінки з водянкою.

Взявши до уваги всі обставини, а також дратівливість та гарячкуватість хворого, я призначив при легкій дієті таке нескладне лікування: ранкове витирання тіла водою 19 градусів, вдень грубий кругочеревний компрес 22 градуси з грілкою на живлі (півгодини), обмивання після цього живота – 19 градусів, увечері витирання рук і ніг 19 градусів та звичайний кругочеревний компрес – 22 градуси на півтори – дві години.

Пам'ятаючи про попередження його дружини, я, відійшовши на чималу відстань на випадок поспішного відступу, заявив хворому: «Вам, звичайно, відома причина хвороби; так ось, продовжуйте пити і і вам буде скоро «капут». Помітивши зростаючий гнів хворого, я додав: «Якщо хочете жити, переходьте на вино». Цей компроміс вочевидь прийшовся хворому до смаку настільки, що ми розпрощалися просто-таки по-дружньому.

10 листопада після проведеного лікування я знаходжу, що живіт у хворого спав, печінка переходить лише на три пальці

реберної дуги, штани вже сходяться на гудзики. Віддишка зменшилась і блювання припинилося, повернувся сон, хворий став робити прогулянки по кімнатах...Я зробив масаж печінки та приписав : ранками витирання верхньої половини тіла частинами поверх мокрого рушника 17 градусів. Удень обливання ніг струменем води, а на ніч – кругочеревний компрес 17 градусів.

З 24 числа я вже міг усе лікування зменшити на половину, включивши щотижневу сухо-повітряну ванну протягом 12-15 хв., за нею – дощик загальний 25 градусів...

Пізніше я часто зустрічав його, коли він ішов із кошиком за продуктами або із папкою у справах, - скарг на нездужання не було»...

... Отож відштовхнувшись від водної теми, що містилась в дослідженнях Юрія Виноградського, я пов'язав глибоку давнину із сьогоденням і мав змогу ще раз підтвердити, що ми всі, і нині суцї, і мертві, знаходимося в одній сув'язі і становимо складний конгломерат під назвою «н а р о д»...

Я продовжу своє дослідження, пов'язане з діяльністю Юрія Степановича Виноградського, вдаючись до його публікацій в районній газеті, які особливо часто з'являлися протягом останніх років його життя, коли він уже не працював у музеї і прагнув донести до широкого загалу свої археологічні і народознавчі дослідження. Такі публікації з'являлися в місцевій пресі і в довоєнні часи, хоча і значно рідше.

Ось переді мною номер газети «За соціалістичну Сосниччину» за 24 травня 1936 року.

Слід кілька слів сказати про загальний дух цього номера районки. Починаючи з першої сторінки з одного боку кидається в очі отой ура-компартійний струмінь публікацій. Ніби чуєш оті бурхливі оплески, викликані «великими успіхами» (пригадаймо ще такий свіжий голодомор) компартії в розвитку сільськогосподарства. Отож на тлі сказаного мною в дужках, дуже цінічно звучить передовиця «Ще раз про турботи за людей». Далі йдуть оптимістичні рапорти про виконання й перевиконання річних зобов'язань. А поряд з тим – відчувається страх перш за все членів компартії перед отією «підготовкою до обміну партійних документів», по суті перед грядущою чисткою, яка передувала репресіям 1937 року.

Наприклад, на тій же сторінці запобіглива стаття «Перебудовуємо роботу» якогось сільського парткерівника із с.Бутівки «т. Дідика». Ось невеличкий фрагмент із неї:

«І підготовка до обміну партдокументів стали поштовхом до того, що кожен комуніст став пред'являти до самого себе більші вимоги і перебудовувати свою роботу.

Я напружено готувався до обміну партдокументів. Відвідував школу, читав газети, політичну і художню літературу. Мені здавалося, що і в сільраді в мене робота налагоджена непогано. Більшість секцій регулярно засідали. Писалися непогані резолюції»...

Але все ж який райкомівський функціонер «т.Асаулюк» знайшов недоліки і в його роботі. І автор статті висловлює свою вдячність «т. Асаулюку», що той «у новому світлі показав» його роботу. І він вдається до «самокритики», здебільшого звинувачуючи своїх колег (називає конкретні прізвища, тобто вдаючись до звичайних доносів) в їхній діяльності, які працювали не в дусі «т. Асаулюка».

А ще в одній замітці на цій же сторінці вже по суті звертання до НКВД : «За опір стахановському рухові, за явно шкідницькі дії – правління колгоспу повинно відповісти».

Між іншим, під такими доносами стоять лише прізвища (без ініціалів), які сприймаються як анонімні.

І ось на такому тлі спокійно-виважена стаття Юрія Виноградського «Вік торфу на в'юниському болоті» – з точки зору тогочасної ідеології, цілком аполітична стаття:

«Перед тим, як у 1928 році в'юниська промартіль ім. Ворошилова почала розробляти торфовище в урочищі «Підкручче» – «Ольшняк», (край В'юнища), це урочище являло собою мокре болото, по якому важко було ходити людині навіть улітку.

Можна гадати, що торф недавно утворився.

Але ж знахідки в ньому стародавніх речей доводять інше.

В 1935 році знайдено: глиняний посуд (черепки з різноманітними ямочками, витисками від гребінця, з домішкою до глини битого каменю й т. і.), вироби з рогів лосячих та оленячих, деякі з гарно просвердленими дірами (копаниця та приладдя, щоб вигладжувати шкіру, робити плетиво, кидальні камінці, округлі, щоб влучно бити птахів (гусей та лебедів),

або, прив'язавши їх по кінцях мотуза, валити на землю рогатого звіря і т. і.

Траплялись ці речі на відстані 5 – 8 – 15 метрів від берегової лінії, на глибині 1 – 1,5 м. від поверхні, при чому під цими пам'ятками залишався ще шар торфу до 0,5 метра.

Так само ж знайдено вугілля й прошарки глини та дуже багато кісток (частини хребтів, зуби тощо) таких звірів, як лось, олень, ведмідь, кабан, бобер, бик та ін.

З дерев трапились береза, вільха, тополя (певно, сокорина), потрухла дубова плаха.

Металевих речей не знайдено.

Зазначені речі відносяться до того часу, коли люди ще не вживали тут заліза, а робили своє знаряддя з каменю, якого шліфували, або з кісток чи рогів звіря, гарно оброблених кремінними ножами та скреблами, – до так званого пізнього неоліту (пізньої новокам'яної культури) до періоду років 3000 – 2500 тому назад.

За тих давніх часів, коли люди родової громади полювали тут на звіря та птахів, в'юниське торфовище уявляло собою озеро, що на його дні од торф'яної рослинності осівся вже торф'яний намул – поклад, особливо значний біля самих берегів, де утворився і плав, на якому люди робили будки, клали вогонь і т. і.

Потрощений посуд, поламане знаряддя, останки їжі (кістки звіря) викидали в воду. Знахідки кісток на значній відстані від берега свідчать за те, що по озеру їздили човном, або ж за те, що життя не припинялось тут і взимку.

На цій стоянці люди користувались з природних умов подібно до того, як це робили пожильці будівель на палях (Паль не знайдено). В моїх розшуках на в'юниському торфовищі в 1935 р. багато допомогла промартіль, а члени промартілі – Ілля Портян, Іван Карета, Наталка Боковенкова й інші взяли безпосередню участь у розшуках. В інтересах науково-дослідчої справи, ці товариші пильнували, щоб знайти та зберегти речі, знайдені під час їхньої виробничо-артільної праці.

Недавно промартіль почала цьогорічну розробку торфу. Я сподіваюсь, що більшість членів промартілі допомагатимуть

нам в розшуках старовинних речей, і цим самим збагатять музей.

Ю. Виноградський.

ДО ІСТОРІЇ ХУТОРА СИНЮТИНА

Честь заснування хутора Синютина належить прізвищу Лисянських. Засновником був, напевне, військовий канцелярист Лисянський.

Хутір Лисянський значиться в «Описи Н-Северского наместничества 1779-1781 г.г.». У ньому в названому описі сказано, що «он находится в расстоянии 1 версты от с. Пекарей».

На карті Сосницького повіту першої половини 19 ст. був позначений хутір Петрово-Олександровський на тому місці, де тепер знаходиться х. Синютин, тобто в ур. Дуброва і 2,5 км. на північ від Синютинської поромної переправи.

Петро й Олександр, з іменами яких пов'язана назва хутора Петрово-Олександрівський, безперечно були Лисянські, бо автору відомо, що у 80-х роках 19 століття в хуторі мешкав Ілля Петрович Лисянський. Мав трьох синів – Микола, Василь і Андрій Лисянські. Кожен із них мав власне обійстя. Окрім них, на Дуброві поселялися в 19 ст. Дудка, Блоха, Литовчик, Соловей.

Коли в 30-х роках 20 стліття окремі хутори було ліквідовано, усі дрібні Задесенські хутори були переселені на Дуброву, таким чином був створений великий хутір, що знаходився неподалік від паромної переправи і складався з кількох дворів. І цей хутір, і потім нове поселення було названо Синютин. За словами старого Миколи Лисянського, на Дуброві були володіння Синютовича, можливо, що назва поселення і зв'язана із тим прізвищем.

На Дуброві зустрічаються фрагменти кераміки епохи неоліту-бронзи та вироби із кременю. Окрім того слід брати до уваги великі могили, яких Микола Лисянський нарахував більше тридцяти. Можливо, є якийсь зв'язок між тими могилами і Шабалинівським городищем. Якій епосі належать ті городища, можуть засвідчити лише археологічні розкопки.

Дуброва – це чималий пагорб, так званий «останець» – залишок льодовикового утворення. Цей залишок знаходиться поміж довгими озерами, що називаються Валки і Мерляк. Окрім того, біля Дуброви ще є озеро Лобановщина.

Дуброва одержала свою назву від дубового лісу, що знаходиться на ній, залишки якого існують і нині. Зараз на Дуброві росте й сосновий ліс.

У 30-х роках в х. Синютин був організований колгосп, який об'єднали з колгоспом ім. Щорса с. Пекарів.

10 травня 1956 р. Опубліковано в газеті «Червоний прапор» за 1 листопада 1959 року.

А ось невеличка замітка Ю. Виноградського, опублікована в газеті «Вечірній Київ» 23 червня 1962 р.

С Л І Д А М И М Е Л А Н Х Л Е Н І В

У Сосницький краєзнавчий музей, що на Чернігівщині, подзвонив головний інженер Киселівських торфорозробок і повідомив, що на глибині близько 40 см. під шаром ґрунту робітники знайшли якісь незвичайні предмети.

На місце знахідки виїхав співробітник музею. Він привіз речі з бронзи. Всі вони: широкі дужки й кілька кілець – досконалої ливарної техніки. Кільця, очевидно, застосовувалися як прикраса до вуха, а дужки – для закріплення волосся.

Знайдені предмети відносяться, мабуть, до початку залізного віку. Кому вони належали? Їх господарями могли бути так звані меланхлени, про яких ще у 5-му віці до нашої ери згадував грецький історик Геродот.

Ю. Виноградський.

О Л Ь Ш А Н И

Поблизу с. Ольшан справжньої річки немає. Біля нього є відоме ольшанське болото, на якому відпочивають водоплавні птахи під час весняного й осіннього перельотів. В описі річок 1754 р. говориться, що «Ольшаное поселение имеет над рудкою Ольшанкою, кая взялась спод села Домашлина и впала

в урочищі Конотоп». Опис пояснює, що ця рудка стає річкою тільки навесні, коли тануть сніги.

Ольшани славляться своїми чорноземами.

Поблизу Ольшан знаходяться «Вічні могили», які варто б дослідити за допомогою розкопок. Колись одну з могил спробували розкопати, але натрапивши на дуже твердий вапняковий шар землі, роботу залишили. Недавно біля Ольшан знайдено нафтоносний шар.

За кріпаччини тутешні землі належали поміщику Саліванову. Він мав села і в інших краях, наприклад, Дорогинку на Ніжинщині. Є народна пісня, в якій говориться про жорстокого пана Саливона, якого вбили кріпаки. Ольшанці кажуть, що ця подія трапилась в їхньому селі, а якщо вірити пісні – в Дорогинці. Цю розбіжність можна пояснити тим, що частину дорогинців колись було переселено в Ольшани. Мабуть, нащадки переселенців вважали вбивство Саливона справою рук їхніх батьків та дідів, забувши, що ті не завжди жили в Ольшанах.

Село Ольшани існує з давніх часів. Документи 17 ст. говорять про «займанщину» земель біля нього. Наявність слідів древніх селищ, «Вічні могили» і «Рахвалова могила» свідчать про те, що люди на місці сучасних Ольшан жили вже в сиву давнину.

Біля Ольшан поселено хутір Гаї. Його заснували ольшанські селяни, виселені на вільні землі.

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор» за 23 лютого 1961 року.

ЗАЛІЗНА РУДА НА СОСНИЧЧИНІ. РУДНЯ.

На берегах річок, біля боліт на Чернігівщині зустрічаються поклади болотної залізної руди. Є руда і в Сосницькому районі, наприклад, на березі В'юнки біля шляху на село Мале Устя та біля В'юнищанського Заріччя. Особливо ж багато руди на лівому березі річки Убеді біля села Рудні.

Вже стародавні слов'яни використовували болотну руду, яка містить 15-20 % заліза, для виготовлення сокир, ножів, наральників та інших знарядь праці. Про це свідчать шматки жужелиці на місцях поселень 6 -8 століть нашої ери, наприклад, в урочищі Лан та на Борімці в околицях Сосниці.

В епоху Київської Русі залізні вироби удосконалювались. Пізніше виникли металообробні заводи, на яких для кування витопленого з руди заліза використовували енергію води.

Про існування на початку 18 століття залізного заводу на Сосниччині є історичні відомості, які дає «Генеральное следствие о местностях Черниговского полка» (Чернігів, 1903 р., ст. 133). Він стояв на лівому березі Убеді, біля слобідки Рудні (назва від слова руда або залізна руда) Цю слобідку гетьман Мазепа «Из под ведомства ратуши Сосницкой» віддав сосницькому сотнику Івану Дорошенку.

На заводі працювали жителі Рудні. Але, не витримавши утисків господаря підприємства, розійшлись, і в 20-х роках 18 ст. завод перестав існувати.

Це місце купив генеральний писар Семен Савич. Він різними обіцянками зумів повернути людей назад, і знову стала існувати слобідка Рудня. Тільки руденці зайнялись іншою справою : виробництвом дерев'яного посуду. В 1730 році в Рудні було 16 дворів.

Ще й тепер на місці колишнього залізного заводу знаходять руду та шлак.

Жителі Рудні називали місце колишнього заводу – «городок Яжбур», або «Язбор». І сама Рудня колись частенько називалась «Яжбурова Рудня».

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор», 12 січня, 1961 р.

ПІВНІЧНО-СХІДНА ОКОЛИЦЯ НАШОГО СЕЛИЩА

Трикутник лугового простору між селом Загребеллям та хуторами Якличами та Гапішківкою приваблював рибалок первісного суспільства. І не дивно: довгі підвищення – «гриви» та горби, на яких зручно розташовуватися з рибальськими снастями, річки Десна та Убідь, стариці, озера Царина, Вировиця, Кизимівщина та інші створили прекрасні умови для рибальства.

Після катастрофічної повіді 1931 року, коли вода розмила деякі підвищення, знайдено сліди восьми стоянок, залишені людьми епохи неоліту та культури бронзи, які понад три тисячі

років тому перебували тут (урочище Винниця, Грудки, Хиценковий рівчак, Коворот та ін.).

Місця тривалого перебування древніх людей були засіяні черепками посуду, уламками гранітних, піскових, кремінних знарядь, якими користувалися для ловіння риби та приготування їжі. Протягом кількох тисяч років їх засипав пісок та мул, але бурхливі потоки води розмили ґрунт і відкрили його таємницю. Тепер ці місця знову заросли травою. Та все ж багато речей з них зібрано для Сосницького краєзнавчого музею.

Чи давно ж існують населені пункти Загребелля, Гапішківка та Якличі?

На це питання відповідають давні актові свідчення. Наприклад, про Якличі говориться, що це село старіше від Сосниці. Звичайно, свідок мав на увазі Сосницю як горорд-фортецю, споруджену в 1634 році. Як населений пункт наше містечко значно старіше за інших сіл і згадується в літописі 1234 року.

Закінчення назви х. Якличі на –ичі вказує на те, що походить воно від ім'я першого поселенця, в даному випадку – Якова. Звідси – Яковличі, а пізніше – Якличі. Гадають, що поселення з подібними назвами (Козляничі, Купчичі, Охром ієвичі та багато інших) виникли в 15 столітті.

Село Загребелля ще на початку 20 століття мало офіційну назву «слобода Загребелля». Як таке воно виникло в результаті заселення околиць Сосницької фортеці в 17 ст., зразу ж після її спорудження.

Від фортеці на схід ішла довга гребля, на якій стояли млини. Вона була шляхом сполучення між Сосницею і Загребеллям.

Міст по дорозі у ліс збудовано лише у 1869-70-му роках.

Був міст через долину р. Убеді і наприкінці 18 ст.. Його збудували спеціально для проїзду цариці Катерини Другої, яка подорожувала тоді по Україні, але він проіснував недовго.

Загребелля входило до складу Сосниці, про що, між іншим, стверджує «Опис» 1779-1780 р.р., де говориться, що р. Убідь відділяє від «местечка некоторую часть одного, называемую Загребелье». Стверджує також і звичка людей казати: «на Загребеллі». Відомо, що подібне «на» прикладається до назв

кутків міста або села (на Покрові, на Горі, на Одулівці, але у Сосниці, у Лавах).

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор», 5 січня 1960 р.

ЯК ШАТИЛО СТАВ ВЕЛИКИМ ПОМІЩИКОМ

Поміщик Шатило, який жив у Якличах, фактично володів кріпаками ще до того, як цариця Катерина закріпостила селян актом 1783 року. Цим актом кріпацтво було узаконене. Потомствені дворяни-поміщики ще й формально одержали право на володіння людьми як власністю.

Запровадження царського закону в Сосниці припало на час проїзду через неї Катерини Другої, коли вона в 1787 році подорожувала до Криму. Урочисто зустріли царицю поміщики та адміністрація. По боках доріг, де вона проїжджала, становили людей у добрій одежі, з хлібом-сіллю в руках. А в Глухові і Новгород-Сіверську були споруджені тріумфальні ворота, які збереглися до нашого часу. Зберігся в с. Вишеньках Коропського району і палац графа Рум'янцева-Задунайського, де гостювала Катерина. Коли вона наближалась до Сосниці, її карету з усіх боків оточили ті, хто хотів заслужити увагу цариці. Тут був і яклицький поміщик Шатило. Щоб виділитися серед натовпу, він стояв на ходулях. Катерина запитала його і запитала, хто це такий. Йому відповіли, що це дворянин і що він став на ходулі, аби краще розглянути її величність, бо вважає це за велику честь для себе. Задоволена Катерина наказала Шатилу підійти ближче та й говорить йому : «За вірність престолу нагороджую тебе землею, всією, що бачиш навкруги». І обвела пальцем місцевість, де тепер стоять хутори Андріївка та Філонівка.

Після цього Шатило правдами й неправдами заволодів, крім Яклич, Андріївки й Філонівки, ще й хуторами Степок, Веселе(Ганнівка), Чаші. До списків кріпаків, які склалися в той час, потрапили навіть вільні люди.

Скрізь навколо Сосниці були угіддя поміщика Шатила. Як доказ цього, за Десною ще й досі одне урочище називається Шатилівщиною.

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор» за 9 січня 1960 р.

СОСНИЦЯ В ЧАС ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1666р.

Незважаючи на всі руйнування й утиски, які були вчинені вороржими навалами, продуктивні сили після приєднання Сосниччини до Росії значно розвиваються.

Жвавого розвитку 1660-1670 років набирають промисловість, торгівля та сільське господарство. В цей час Сосниця стає одним із визначних багатолюдних міст України, де особливо розвивається багатогалузеве ремісництво та харчова промисловість. З розвитком місцевої промисловості ремісники за спеціальністю об'єднуються в цехи чинбарський, шевський, кравецький, ковальський та ін. Кожний цех мав свій цеховий будинок, прапор і печатку. Пізніше цехи були об'єднані в промислове об'єднання. Керував ними виборний цехмейстер. Але бурхливого розвитку не могли набрати в той час промисловість і сільське господарство. Адже населення обтяжувалось непосильними податками з боку царських воєвод та інших чиновників.

На підставі «Московських статей» збір податей з населення в царську казну провадився воєводами, які були в Києві, Чернігові, Острі, Ніжині, Сосниці. Воєводи та царські чиновники жорстоко розправлялись з населенням, яке не мало змоги виплатити непосильні податки. Сосничани часто виступали проти жорстоких утисків царських сатрапів, а іноді й розправлялися з ними за експлуатацію, за приниження гідності людини. В 60-х роках 17 століття в Сосниці був воєвода Ліхачов, який особливо обтяжував населення податками. Сосничани виступили проти експлуататора, і він був змушений втекти із сосницького краю.

Ще тяжче жили селяни. Вся земля в більшості належала землевласникам-панам, монастирям та церквам. Селяни обробляли землю сохами. Тяглової сили було зовсім мало. На десять дворів припадало три воли, а коней лише 1,6 голови. Селянам завжди не вистачало хліба, одягу, а працювали на панів дуже багато. Щоб врахувати контингент населення для збору податків, у 1666 році було проведено перепис селян і міщан. До перепису не входили козацькі двори, монастирські,

гетьманські, старшинські, воєводські маєтності. По кількості населення Сосниця займала в той час четверте місце на Україні. В Стародубі було 911 дворів, Києві – 684, Ніжині – 642, а в Сосниці – 567, з них 156 дворів ремісників. Всього населення в Сосниці було 7 тис. чоловік.

І667 році населення Сосниччини значно зростає за рахунок втікачів із Правобережної України. В цей час було підписано польсько-російське Андрусівське перемир'я. За цим договором правобережна частина України, крім Києва, знову залишилася під владою Польщі. А тому населення цієї території тікало від ненависної польської влади, залишало свої оселі й переселялось на лівобережну частину. Багато його селилось на берегах річки Десни, поблизу Сосниці. Ці втікачі створили села Пекарів, Шабалинів та інші.

Згодом, у 1711 році, за наказом Петра Першого при створенні так званої нейтральної смуги на Правобережжі були переселені жителі Білої Церкви, Немирова та навколишньої місцевості на Лівобережжя. Частина немирівців поселилася в Сосниці, а білоцерківці – в с. Лававх.

Сосничани у ці роки міцно тримають зв'язок із Запорізькою Січчю. Свідченням цього є подарунок срібної чаші козаком куреня Шкуреньського сосничанам.

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор» за 29 березня 1960 р.

П Е К А Р І В

Біля с. Пекарів є чудове озеро Лопинець, а над ним піщане підвищення, так звана Біла гора. Як показують численні уламки череп'яного посуду та накопичення стріл з кременю, на цьому підвищенні та на березі озера протягом довгого часу жили люди новокам'яного віку (близько 5 тисяч років тому) і особливо періоду культури бронзи (біля 3-х тисяч років тому). Не минали цього місця і представники племен, які користувалися предметами скіфської культури (знахідки наконечників стріл з бронзи, зроблених за 800-300 років до н. е.). Знайдені речі зберігаються в Сосницькому краєзнавчому музеї. Натраплено також на слід перебування тут слов'ян

епохи Київської Русі. Одним словом, місце, де стоїть с. Пекарів, ніколи не було пустим.

Перша писана звістка про Пекарів відноситься до першої половини 17 століття – часу панування в нашому краї поляків. Пекаревом володів Авдоким Вітольдов. Можливо, це був литовець. В 1635 році польський король віддає село Олександру Киселю. В Пекареві було 6 дворів.

Після визвольної війни з поляками Пекарів стає вільним. В описі 1654 року значилося, що тут проживає 9 козаків. Але минуло небагато часу, і село знову потрапляє в кабалу. В 1720 році його віддають Семену Михайловському. Після смерті останнього село знову стає вільним. Та воля була короткочасною. 1762 року гетьман Розумовський віддає Пекарів, у якому налічувалося 15 дворів, полковому осаулі Григорію Долинському (А. Лазаревський, «Описание старой Малороссии»).

Долинські володіли до самої Жовтневої революції. Остання поміщиця Софія Долинська мала в селах Пекарів і Курінь кілька тисяч десятин землі. Зараз у колишньому будинку Долинських міститься Пекарівська школа.

Відносно походження назви названого села можна сказати таке. Перше поселення тут іменувалось Пекаревою «деревней». Подібна назва є й на Київщині – село Пекарі. Є догадки, що цю назву сюди перенесли переселенці з Київщини. Це підтверджує й говірка пекарів'ян старшого покоління. Вона мало змінилася з часів Богдана Хмельницького, який до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. (копія є в нашому коаєзнавчому музеї) вживав слова так: отсуль(звідси), твуй (твій), нуч (ніч) і т.д. Подібна вимова збереглася в назві місцевого урочища Пуйло (болото) і в деяких прізвищах.

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор» за 24 січня 1961 року.

НАВАЛА ВІЙСЬК ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ ЯНА КАЗИМІРА НА СОСНИЧЧИНУ

В 1663 році від ніжинського козацького полку відділяється частина військ і створюється новий полк. Центром його стає

Сосниця. Сосницький козацький полк очолював талановитий і хоробрий полководець Яків Скидан. Він веде листування з Москвою, повідомляючи російський уряд про боротьбу сосничан з турками, татарами, поляками та іншими ворогами, які ще робили напади на наш край.

Польська шляхта ніяк не могла примиритись, щоб не володіти нашим багатим краєм. Для захоплення українських земель король Ян Казимір зібрав велике військо. Восени 1662 року війська шляхетської Польщі захопили місто Остер. Пізніше Ян Казимір гадав захопити й Ніжин, але там було багато російських та українських козацьких військ. І він був змушений повернути в напрямі міста Глухів через Салтикову Дівицю, Березне, Мену, Сосницю, Нові Млини та Короп.

Коли поляки наблизились до Десни, сосницький полковник Яків Скидан зібрав свій полк і пішов назустріч шляхтичам. Він скупчує свої війська в фортеці м. Березне. Тут були новомлинська, менська, коропська, сосницька та інші сотні.

Польська армія розгромила кріпость Салтикову Дівицю, яка в той час була сотенним містечком. Про цю подію історик Маркевич пише: «Ян Казимір, як варвар, напав на Салтикову Дівицю. Там був сотник, який здати Дівицю відмовився. Проте поляки захопили її силою. Салтикова Дівиця була повністю розрушена і спалена. Більшість населення винищено, а частина його продана в рабство татарам».

Штурмувати Березне Ян Казимір не наважився. Польське військо обійшло це місто. Що ж до Мени, Сосниці, Нових Млинів та Коропа, то вони, не маючи військ, змушені були здатись без бою.

Яків Скидан, залишившись в тилу ворога, завдавав нищівних ударів загарбникам. Він навіть захопив королівську казну. Мужньо боровся український полководець Яків Скидан. Але в одному з нерівних боїв полковника було захоплено в полон. Яків Скидан і в полоні мужньо закінчив своє світле життя. Він прийняв кару на сосні, подібно Тарасу Бульбі з повісті Миколи Васильовича Гоголя.

Ця Скиданова сосна, як свідок тих подій, аж до наших днів стояла на Коропському шляху між хуторами Андріївка та Філонівка.

За переказами, в болоті Ракитник біля Сосниці потоплено амуніцію якогось польського загону, і напевно, внаслідок бойових дій Скидана, що мстилися за смерть свого легендарного вожака.

Один з таких епізодів хоробрих дій месників відбувся в Нових Млинах. В цей час Ян Казимір стояв станом біля нинішнього села Долинського в урочищі «Королева гора». І сам сотник Нужний з невеликою групою смільчаків вдерся в новомлинську фортецю, де був штаб королівського війська, захопив і знищив цінні документи. Ці патріоти ледве не захопили коронного канцлера Пржамовського. Вони знищили і велику кількість шляхтичів і заволоділи багатими трофеями.

Але сам Нужний потрапив у полон. І коли Ян Казимір надав йому можливість, як хороброму козакові, обрати собі смерть, Нужний обрав найважчу. Він був, як його батько і дід, посаджений на палю.

Польським загарбникам в цей час вдалося захопити ще й Кролевець. Але під Глуховом, а потім під Новгород – Сіверським потерпів велику поразку і був змушений з рештками війська повернутися до Польщі.

Так похід Яна Казимира скінчився цілковитою поразкою на території Сосницького краю. Сосницькі патріоти в мужній борні відстояли свою рідну землю.

Сім років тому на подвір'ї школи –інтернату для глухих дітей та в с. Шабалинів Коропського району знайдено великі скарби польських монет 50 – 60 –х років 17 століття, які свідчать про навалу поляків на Сосниччину.

Ю. Виноградський.

«Червоний правор» за 12 березня 1960р.

КОБЗАРІ І ЛІРНИКИ

Славився своїми кобзарями і лірниками колишній Сосницький повіт. Знаменитим був кобзар Андрій Шут, який народився в селі Олександрівці. Відомості про нього є в опублікованій в етнографічному збірнику 50-х років 19 ст. статті Георгія Базилевича «Містечко Олександрівка Чернігівської губернії Сосницького повіту». Андрій Шут, виконавець багатьох дум, неодноразово згадувався у пресі як видатний кобзар. З

почуттям глибокої поваги до А. Шута писав про нього П. Куліш в «Записках о южной Руси» У випущеному в 1960 році альманасі «Літературна Чернігівщина» вміщено портрет кобзаря і подані короткі біографічні дані. А в збірнику Метлинського надруковані думи й пісні, які виконував Андрій Шут під акомпанемент бандури.

Відомий і інший наш земляк-бандурист Терешко Пархоменко, уродженець с. Волосківець. Короткі дані про нього є у книзі Д. Ревуцького «Українські думи та пісні історичні». Д. Ревуцький зазначає, що Пархоменко «пустив перший в народ історичну пісню про Морозенка».

Я хочу розказати про кобзарів та лірників, з якими я зустрічався особисто або ж одержав відомості про них від людей, які знали їх.

Такі кобзарі були П. В. Кулик та Я. І. Кулик. Павло Васильович Кулик – уродженець села Волинки. На 18 році життя осліп. Пройшов науку у Думенка в с. Жовтневому. В кінці 19 і на початку 20 століття жив у Сосниці та на В'юнищі. З його вуст я в 1892 році записав думу «Про трьох братів Азовських». В його репертуар входили і сатиричні пісні: «Дворянка», «Теща», «Ярема та Хома», «П'ятниця», «Кисіль», «Омелечко», «Про бугая», «Чечіточка». Кулика можна було зустріти не лише в рідних йому місцях, а й на вулицях Києва, в Харкові, в Дніпропетровську, в Ніжині, Конотопі та в інших містах. Він брав участь в етнографічних вечорах і концертах у Києві. Своєю грою звернув на себе увагу одного французького професора-етнографа. Про П. В. Кулика тепло згадує О. П. Довженко у своїй кіноповісті «Зачарована Десна». Помер П. В. Кулик 30 березня 1928 року. Його «саморучна» (зроблена його ж руками) бандура експонується в Сосницькому краєзнавчому музеї.

В жовтні 1930 року я познайомився в с. Ольшанах з іншим кобзарем – Я. І. Куликом. Від нього я дістав деякі цінні відомості про кобзарів, старечі цехи. З його вуст я записав думу «Про Хмельницького та про Василя Молдавського». На той час Я. І. Кулику було вже 75 років. Народився він в с. Ольшанах. Втратив зір у семирічному віці від золотухи. Вже з 16 років «з миру жив», тобто тим, що дадуть люди. Навчався грати на бандурі в рідному селі від кобзаря Луки Думенка.

Як розповів Я. І. Кулик, Думенко був уродженцем с. Киселівки, знав багато пісень і дум. Сам Думенко, за словами Я. І. Кулика, був учнем Данила Руденка, кобзаря з с. Баби. Руденко (він же Оліфіренко) виділявся серед інших кобзарів. Я. І. Кулик був цеховим сосницького старечого цеху, що складався з великої кількості «старців». В репертуар Кулика входила і дума «Про братів Азовських». Бував кобзар, крім Сосниці, в Ніжині й Чернігові.

В тому ж році в с. Лавах я познайомився з лірником – Корнієм Бондаренком. На день моїх відвідин йому було 70 років. Він осліп в десятирічному віці в один день із своїм братом Іваном. Навчався грати на лірі у лірника Івана Крамного з села Жовтневе. К. П. Бондаренко ходив з лірою в Сосницю та навколишні села, їздив у Ніжин, Чернігів, Дніпропетровськ, Запоріжжя. Його репертуар: «Дума про братів Азовських», пісні «Про Морозенка», «Про Біду», «Правда», «Попада», «Дворянка», «Міщанка», «Теща» «Про щигля», «Про Лазаря» та багато інших. Бондаренко був обдарований музикант. Крім того, він володів майстерністю виготовляти і ремонтувати ліри. Він був цеховим у Сосниці. За словами Бондаренка, існування цехів припинилось в 1915 році, як помер лірник Черненко, на квартирі якого в Сосниці збиралися старці.

Від Бондаренка мені стало більш відомо про Данила Руденка, який знав «12 пісень Хмельницьких».

Я був вражений, коли в моїй присутності Бондаренко взяв в руки кимось забуту стару ліру, натягнув одну струну і загравав так, що за душу брало.

Збирач пісень, самодіяльний композитор, колишній учитель Михайло Андрійович Мишастий з села Блистови писав мені в листі що недавно помер на 85 році життя лірник Аврам Радіонович Гребень, який жив у селі Блистова. М. А. Мишастий повідомив мені ще про двох музикантів Кузьминського і Ступака.

До нової генерації лірників належить Семен Сидорович Власко, обдарований бандурист і віртуоз-бубніст, уродженець села Кудрівки. Його широкий репертуар дум і пісень почав складатись ще з того часу, коли він допомагав ходити з бандурою П. В. Кулику. Поповнював його думами та піснями, почутими від кобзарів і лірників району, який він сходив, як

кажуть, вздовж і впоперек. Завдяки тому, що він має зір і грамотний, Власко чимало взяв із преси. Живе він зараз в селі Полісся.

Відоме мені прізвище сосницького кобзаря Рака, чув пісні з уст кобзаря з с. Синявки і лірника з с. Козляничі. Список цих натхненних обдарованих людей можна продовжити. І всі вони – виразники дум і почуттів народних, прагнень трудового люду до щасливого життя.

Ю. Виноградський.

«Колгоспна правда» від 25 лютого 1964 року.

ДЕ БУЛА В СОСНИЦІ КРІПОСТЬ

В 1634 році польські феодали спорудили в Сосниці фортецю, яка поряд з цілим рядом інших укріплень (в Березні, Мені, Млинах, Батурині, Борзні, Конотопі) була призначена захищати Польщу від Руської держави, а феодалів - від повстань місцевої людності. Опис Сосниці 1654 року розповідає, якою була ця кріпость.

Центром фортеці була цитадель, якою вважався панський двір з будинком пана-адміністратора. Цитадель стояла на підвищенні над Убіддю.

Фортеця займала територію між сучасними будинками аптеки та райвиконкому і була оточена ровом та дубовим частоколом.

В'їздом служили ворота з баштою. Саму фортецю (поросійському «большой острог», або «огороженный посад») оточували дубовий тин-кругляк та рів. Вали укріплення ішли мимо нинішнього сирзаводу, технікуму, а потім понад болотом і до берега Убеді, де зараз міст. За переказами, в рову була завжди вода, тому опис 1654 року говорить, що Сосниця була «на острові».

Сосницька фортеця проіснувала 200 років. Залишки її валів ще помітні й зараз.

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор» за 11 жовтня 1959 року.

НА ЛУКАХ СОСНИЧЧИНИ

В кінці с. В'юнища, де рукав річки Убеді – В'юнка повертає в бік х. Чаші, міняючи свою назву на Джерело, тягнеться довга затока Зарог. Обгинаючи її, йде дорога на Красну гору (в'юнищенську). Ліворуч дороги знаходиться підвищення Бурімка, яке з одного боку прилягає до красивого озера з такою ж назвою, а з другого – до Десни. Праворуч від Бурімки

Є ще озера: Однога та Шибельник, а далі – болото, за яким розташоване монастирище колишнього Макошинського Миколаївського монастиря. Він був споруджений в 40-х роках 17 сторіччя Адамом Киселем, воєводою київським і кастеляном чернігівським і закритий Катериною Другою у 1786 році. Цьому монастиреві належали села Слобідка (Менського району), Бутівка та багато інших земель.

За переказами, виконавцям наказу Катерини Другої про закриття монастиря ченці вчинили збройний опір. Цінні церковно-монастирські речі вони вкинули в колодязь і засипали землею.

В 1855 році із цегли цього монастиря збудовано в Сосниці тюрму, а за Радянської влади – сирзавод, який діє з 1930 року.

Далі на захід дорога іде повз озеро Берестовицю по урочищі Гора Красногорська до Слобідки. Біля цього села трапляються знахідки пряселець з червоного шиферу, а в самому селі є «городок», який свідчить, що в цій місцевості жили люди епохи Київської Русі.

Історичні знахідки, такі як: кам'яні молотки, кремінна сокира, наконечники стріл, ножі з кременю та черепки глиняного посуду з різними візерунками, знайдені також на березі Зарога, на Красній горі, на Білій кручі та на монастирищі. Ці речі визначають собою ряд стоянок новокам'яного віку та епохи культури бронзи.

Ю. Виноградський.

«Червоний прапор» від 17 грудня 1959 р.

В ЛІСАХ ПОНАД УБІДДЮ

На географічній карті першої половини 17 століття, складеній Бопланом, міжріччя Десни і Убеді (північна околиця Сосниці) зображалось поспіль вкрите лісами. З того часу багато що змінилось тут, але Сосниця й тепер може пишатись мальовничими куточками природи. Чудовий сосновий ліс, що тягнеться від Замостя до Новосілля, спокійна річка Убідь, на території відпочинку велетень дуб – свідок подій часів Богдана Хмельницького – все гармоніює одне з одним, приваблює екскурсантів.

На лівому березі долини річки Убеді поміж лісом тягнеться шлях на с. Киріївку. Праворуч шляху, де він проходить майже понад кручею, за убедською долиною на піщаному березі розташувалось село Масалаївка. Знайдені на піщаних заліснених пагорбах – так званих «гірках» – оброблені кремені й черепки епохи бронзи наводять на думку, що люди жили тут приблизно 3500 років тому.

Масалаївка, як населений пункт, існує з 17 століття, коли на Убеді побудовано млин. Назва пішла від ім'я мірошника, котрого звали Масалай. Про приналежність у минулому місцевого населення до млинарської справи говорить таке сучасне прізвище, як Мельник.

Біля Масалаївки і Новосілля викопують гігантські чорні дуби, занесені шаром мулу. Чому дерева потрапили в ґрунт? Це цікаве явище можна пояснити опусканням місць, на яких вони росли, а саме опускання – вимивання вапнякових порід підземними водами.

Вище по Убеді, на правому її березі, оточений лісом стоїть хутір Гутище. Тут в 17 столітті була гута, цебто скляний завод, який називався гута Володимирська. Місцеве населення називало окремих хутір біля неї Голодомірівкою. Не так давно хати цього хутора перенесено в с. Киріївку.

Цікаво, що серед нащадків людей, які працювали на заводі й оселилися в х. Гутищі, збереглися прізвища виробничого походження : Дударенки (дудар видував скло), Горілики й Скляри.

Ще недавно біля Гутища був сосновий ліс з велетенськими соснами, на пнях яких могла лежачи поміститись людина.

Цікаво, що будинок Загребельської школи збудовано на початку 19 століття з кількох дерев Гутищенської пуші.

На місці вирубаного виріс новий ліс, а піщане поле на північ від нього за радянської влади теж засаджено сосною.

Судячи по ґрунту, цей куток був покритий лісами з незапам'ятних часів. Зручність життя в лісах, де було багато дичини, приваблювало сюди і людей періоду неоліту, епохи бронзи та початку залізного віку. Про це говорять знахідки : кам'яні молотки на місці х. Голодомирівки та уламки глиняного посуду в урочищі Болітчатко біля нього.

Про Киріївку відомо, що вона заснована завдяки річці. Саме Убідь спокусила володільця численних маєтностей новгородсіверського старосту П'ясочинського побудувати тут водяний млин і поселити біля нього кілька знавців млинарської справи з Сосниці та Глухова. Місце біля млина називалось Киреївщиною, яке перед тим, видно, належало якомусь Кирею. Звідси й назва села. Подібні ймення й зараз зустрічаються на Чернігівщині.

В цих місцях колись давно теж жили люди, про що можна судити із знахідок речей 11-13 століть: пряслець із червоного шиферу, знайдених понад Убеддю, зокрема в урочищі Маслов (пізніше Маслов борок). На берегах Убеді трапляються також речі новокам'яного віку та епохи бронзи. Маслов – це одна з стоянок, що першими стали відомі у нашому краї.

Берег Убеді напроти х. Прогін в одному місці має урвище, біля якого також є сліди перебування древніх людей.

Хутір Прогони стоїть на лівому березі Убеді. Він і тепер славиться своїми лісами. В 17 столітті тут було розвинене бджільництво. Бортники – збирачі меду диких бджіл, яких тоді було дуже багато в лісах.

Далі на північ місцевість на правому березі Убеді порізана ярами. Біля одного з них, недалеко річки, стоїть село Кудрівка. Коли назву хутора Прогони легко пояснити тим, що походить вона із слова «проганяти» (людей чи худобу), то назва Кудрівки викликає лиш здогадку, що пішла від слова «кудра», котрим характеризували або природні умови (розкішна кучерява зелень), або зовнішній вигляд людини, яка стала засновником села. Раніш і писали так: Кудравка.

Ю. Виноградський. «Червоний прапор» 1960 року.

УКРАЇНСЬКИЙ БОГАТИР

Терентій Савич Корень народився в 1883 році в с. Блистова Менського району, в сім'ї селянина-бідняка. В 13-річному віці навіть дорослі люди не могли його побороти.

Коли Терентію було 17 років, працюючи в Таврії в німця-колоніста, він посперечався з своїм хазяїном, що вдержить коня з возом, і виграв у суперечці.

Особливої слави, як силач-борець, Терентій Корень набув після такого випадку в Порт-Артурі. Якось потрапивши в цирк, він виявив бажання боротися з цирковими силачами, яких було 12. Терентію дозволили, і він по одному переборов усіх. З цього часу (1905 р) Корень став признаним борцем.

Роз'їжджав він по різних містах світу. Одного разу в Чікаго Корень боровся з левом і переміг, хоч і втратив у цьому змаганні двоє ребер. За цей виступ він одержав біля 30 тисяч доларів, на які купив собі будинок в Саратові і оселився там.

В 1913 і 1922 роках Терентій Корень виступив у Сосницькому театрі і користувався серед сосничан великою популярністю. В цей час він уже був всесвітньо відомим борцем, чемпіоном світу.

Терентій Корень був 184 см. зросту і важив 140 кг. Він мав чудово розвинені м'язи. Окружність його руки дорівнювала 50 сантиметрам.

В останній раз Корень виступив у грудні 1930 року. Після цього він захворів і в червні 1931 року помер у Саратові.

Ю. Виноградський. «Червоний прапор» за 25 жовтня 1959

Ч А С Т И Н А П' Я Т А

Здається, нема в історії нашого краю такого моменту, куди б не прогник дослідницький розум Юрія Степановича Виноградського.

У попередніх частинах я бодай схематично відтворив діапазон досліджень краєзнавця, так би мовити, і в часі, і в просторі. У цій же частині торкнуся ще однієї із стрінок тих досліджень – збирання інформації про перебування у Сосниці ексгетьмана Петра Дорошенка, починаючи з моменту прибуття його до Сосниці і далі ведучи мову про його плани (звичайно ж,

побутові), про його рідню, про сліди, які та рідня залишила у пам'яті сосничан, у житті Сосниці. Звичайно, та інформація періодично вкраплювалася у деяких розглянутих вище нарисах Юрія Виноградського, але вона найповніше сконцентрована в його нарисі «Марія Дороршиха», написаному, судячи бодай з орфографії, десь в двадцятих роках, та й прийти до такого висновку допомагає не лише орфографія, а й сам факт винесення, так би мовити, на люди, інформації про гетьмана Петра Дорошенка. Бо в 30-х роках звертатися до цієї теми було б ризиковано, зважаючи на антимосковське спрямування (в певні періоди) діяльності Петра Дорошенка. Та й ставлення московського уряду до українського гетьмана-патріота не могло прикрашати того уряду. До того ж все те могло б трактуватись як один з виявів «українського буржуазного націоналізму». Може це (навіть у 20-х роках) завадило досліднику ширше подати образ непересічного гетьмана Петра Дорофєйовича Дорошенка і обмежитись, я б сказав, нульовою позначкою (у плані політичному).

Отож у цьому своєму дослідженні я маю намір зробити те, чого через названі вже причини не зміг зробити Юрій Степанович, бо по суті сучасний сосницький загал, та не лише сосницький (окрім, може фахівців з історії України) має досить мало інформації про цю визначну історичну постать, яка в певній мірі вкорінена і в сосницький ґрунт (а мріяла надійно там вкоренитись).

Юрій Виноградський в названому нарисі визначає:

«Всі літописці (Самовидець, Величко, Граб'янка та ін.), що по тому, як Петро Дорошенко піддався у Чигирині Ромодановському та Самойловичу, його заслано на життя в Сосницю, а з документів (актів) котрі зібрала та видала Археологічна Комісія в Петербурзі, крім того видко, що слідом за Петром Дорошенком переїхали з правого боку Дніпра: його дружина, брат Андрій (колишній Паволоцький полковник та наказний гетьман), мати, «старица Митродора» і інша рідня. З тих самих фактів відомо про коротке перебування Дорошенка в Сосниці (з листопада 1676 року до 8 березня 1677 р), про те, як Дорошенко будував у ній свій двір, про те, як хитрощами забрали його до Москви, про відпущення на Вкраїну брата

його Григорія (колишнього Брацлавського полковника), про негарне поводження жінки Петра Дорошенка, привезеної потім до Московщини. Григорій Дорошенко, що відіграв значну роль на Правобережжі, оселився у Батурині, а Андрій Дорошенко залишився в Сосниці, де сотникував сам, а за ним його сини Іван та Василь Дорошенки. Матір свою стареньку Петро Дорошенко не один раз згадує у своїх листах до Самойловича й піклується нею, а втім про її долю мало відомо».

Уже цей невеличкий інформаційний фрагмент викликає ряд запитань і наводить на роздуми. Мабуть, багато зі сказаного вимагає пояснень, яких у названому нарисі бракує. Ну, бодай оте: «відомо про негарне поводження жінки Петра Дорошенка, привезеної потім до Московщини». Здавалося б, родинні прикрощі гетьмана не слід поєднувати з подіями історичними.

Але в даному випадку це не так. Наприклад, Михайло Грушевський в «Історії України», говорячи про те, що після усунення з гетьманства (і з життя) Івана Брюховецького Петро Дорошенко дістав змогу стати гетьманом всієї України (у той час він перебував на Лівобережжі). Долю гетьмана (а може, і всієї України) вирішували дні (ба навіть години). Але «раптом Дорошенко завернув з Лівобережної України. Оповідали, що він з дому, з Чигирина, дістав звістку про жінку - що вона «через пліт скочила з молодшим». Зіставивши наказним гетьманом полковника чернігівського Демка Многогрішнього, Дорошенко подався до Чигирина. І се зіпсувало все діло»...

Говорячи про дружину Петра Дорошенка, Юрій Степанович посилається на якесь, видно, авторитетне джерело (Ibid, т. 12, с. 798, 810, т. 13, с. 30, 31, 57, 58, 135), яким я, на жаль, скористатися не можу. А Юрій Степанович не міг подати детальну інформацію із цього джерела – або не вважав те все суттєвим, або ж, мені здається, боявся деталізувати образ Петра Дорошенка з названих мною вище причин.

А от у романі Михайла Старицького «Руїна» про оте «скакання через тин» дружини П. Дорошенка мова йде в одній із сюжетних ліній. Ось діалог між донькою полковника Гострого Мар'яною та дружиною наближеного до гетьмана Кочубея Санею:

– А де ж гетьманша? – спитала вона (Мар'яна. – М. А.) досить жваво.

– У монастирі.
– Черницею? По своїй волі?
– Ні, не по своїй, - зітхнула Саня і додала з ніяковістю, - а чи черницею, чи послушницею – про це не відаю.
– Ага, все це через зраду...А чи правда, моя люба, що ясновельможна була винувата і що причиною всьому був Самойлович?
– Ой, панно кохана, тихіше, - оглянулася перелякано Кочубеїха на всі боки і щільно причинила вхідні двері, - У нас у замку й ім'я це вимовляти заборорнено... А що правда, то правда: шила в мішку не сховаєш. Через нього, проклятого, загинула й моя дорога, ясновельможна пані.
У Сані на віях забриніли сльози.
– Не лише пані гетьманша, а й вся Україна, – заперечила з гірким почуттям, що пробудилось, Мар'яна. – Коли б не ця зрада, Дорошенко не поїхав би з лівого берега в найтяжчу хвилину, був би обраний гетьманом усієї України. А тепер бійся й жди щасливої нагоди, та чи й дождемось».
Далі Кочубеїха розповідає про те, яким лютим повернувся Дорошенко з Лівобережжя до Чигирина, як готов був смертю покарати свою дружину за зраду, але стримався, витиснувши із себе: «Не опаскуджу я чесного клинка твоєю підлою кров'ю, а згниєш ти в мене в монастирі, замурованою навіки, світу Божого не побачивши, голосу людського не почувши.», – й поволік її за двері.
Отож винуватцем цієї сімейної драми був Іван Самойлович, генеральний суддя Лівобережної України.
Через сприйняття цієї людини (за версією М. С. Старицького) перед нами постає образ дружини Петра Дорошенка Фросі:
«І перед зором Самойловича постав, як живий, граціозний образ правобережної гетьманші...Вродлива, легковажна, грайлива, як дитина, завше весела, завше кокетлива, весь час поривалася до його ласки! Але й гоноровита!»
За тією ж версією, у свій час то була нареченна Самойловича, а Дорошенко відбив її у нього. І ось Самойлович виношує плани повернути собі Фросю як дружину чи бодай як коханку. Але не зрозумілим є те, що дружину Петра Дорошенка відправили в Московщину вслід за її чоловіком (як засвідчує Виноградський). Адже на той час Іван Самойлович був

гетьманом всієї України. Отож мав можливість, по-перше, знищити свого суперника, який втратив гетьманську владу і став по суті полоненником у Самойловича. А він цього не зробив, тим паче нібито клопотався, щоб ексгетьмана московський уряд залишив спокійно жити у Сосниці. Чим він керувався? Благородством? Судячи з усього, така риса йому не була притаманна. Тут могли бути інші причини, найімовірніше політичні. Адже Петро Дорошенко гетьманував (і часом досить успішно) більше десяти років. І в нього залишалося, особливо серед козацької старшини, чимало авторитетних прихильників. Тож було б небезпечно для Самойловича знищити Дорошенка. Тим паче, що він (в очах багатьох) вчинив благородно: зрікся гетьманства, щоб дати змогу Самойловичу об'єднати Україну. А може, російський уряд (саме виходячи з політичних мотивів) наказав Самойловичу вчинити так, як він вчинив, тим паче що прив'язав Дорошенка до Москви (чи пак до В'ятки) – як через триста років уже комуністичний очільник прив'язав до Москви Олександра Довженка.

Може, про мотиви вчинків Самойловича стосовно Петра Дорошенка й зафіксовано в якихось джерелах, але мені таких відшукати не вдалося. Лише у статті (Ю. А. Мисик та І. С. Сторорженко) «Перебування у Сосниці Петра Дорошенка в 1676-1677 р.р». (зб. «Минуле Сосниці та її околиць» де що мотивуються ті вчинки Івана Самойловича:

«Побоюючись, що П. Дорошенко, як впливова людина, може згуртувати навколо імовірну опозицію, царський уряд порушив попередню домовленість і зажадав від гетьмана Івана Самойловича переселення П. Дорошенка до Москви. Таємна місія князя І. Волконського до І. Самойловича у цій справі однак не дала позитивних наслідків. І. Самойловичу вдалося переконати царського посланця, що цей крок викличе недовір'я до царської та гетьманської влади з боку козацької старшини, що переселилася на Лівобережну Україну».

Але царський уряд не заспокоювався. На початку 1677 р. до Сосниці, після попередніх переговорів з І. Самойловичем, стольник Алмазов запропонував (чи наказав) Петру Дорошенку виїхати до Москви. Дорошенко сподівався повернутися до Сосниці (там залишалося чимало родичів колишнього гетьмана, а також його дружина Єфросинія). Але

його мрії про повернення до Сосниці були даремні. Не до таких рук він потрапив.

За версією авторів названої статті «у травні 1677 року за царським указом була здійснена невдала спроба піддячого П. Юдіна вивезти дружину П. Дорошенка до Москви. Сам П. Дорошенко та його родичі були проти цього».

І хто зна...Може, й гетьман Іван Самойлович був проти. Щодо Дорошенка, можна лише гадати, чому він був проти. Можливо, сподівався-таки повернутися до Сосниці, де б на нього чекала дружина або бодай до його повернення дбала про господарство. Що там у нього було на душі, зараз уже ніхто достеменно не дізнатись не зможе.

Але хто б там що не думав, а московські урядовці знали своє. У липні 1677 року Дорошкову дружину таки вивезли до Москви.

Сам же Петро Дорошенко до 1679 року, видно, перебував у Москві у ролі в'язня. А з 1679 по 1682 рік був воєводою в містечку В'ятка, решту життя провів у с. Яропольчому під Москвою, де й помер 16 листопада 1698 р.

Звичайно, в різних джерелах діяльність Петра Дорошенка чи окремі його вчинки трактувалися по-різному, залежно від світогляду авторів тих джерел. Але ми вже маємо змогу оцінити те все більш об'єктивно.

А ще є розбіжності в деяких деталях біографії Петра Дорошенка.

Так, про те, що відставний гетьман поселився спочатку в Новгороді-Сіверському, а потім переїхав до Сосниці, почитав уперше у статті Мицика та Стороженка:

«Спочатку Петро Дорошенко зі своєю сім'єю (дружиною Єфросинею та дочкою від першого шлюбу Любов'ю) поселився у Новгороді-Сіверському, а невдовзі виклопотав у І. Самойловича дозволу поселитися в Сосниці. Туди він приїхав 14 листопада 1676 року з сім'єю, молодшим братом Андрієм та челяддю (всього 15 чоловік на тридцяти двохкінних возах)».

А в «Історії Русів» (С.-Петербург, 1846 р) зазначається, що «Самойлович...заслав П. Дорошенка на його батьківщину в Сосницю, де він, під наглядом і поруками, жив до своєї смерті».

Звичайно ж, це помилкова версія, а можливо, навмисна неправда автора-царелюбця, який показував царя Олексія Михайловича як царя милостивого, а те, що вчинив він щодо Петра Дорошенка, суперечить отій «милостивості».

У цитованій вже статті мовиться також про старшого брата П. Дорошенка Григорія, який, повернувшись з сибірського заслання, мовляв, поселився у Сосниці, де й помер.

Ю. Виноградський у своїм нарисі стверджує, що Григорій Дорошенко, «який відіграв значну роль на Правобережжі, оселився у Батурині. А у зносі додає: «Потім жив десь по інших місцях (можливо, в Чернігові, де, певно, його поховали в Єлицькому монастирі)». Юрій Степанович при цьому посилається на працю В. Л. Модзалевського «Малор. Родословник», т. 1, К., 1908, с. 452.

«За останнє десятиріччя, – свідчить далі Ю. Виноградський, – пам'ять і про Петра Дороршенка, – все більше зникає в Сосниці. Стали у нас забувати і назву «Дорошова юлиця», хоч місцевості з подібними назвами (як от «Дорошові млини», «Дорошова гребля») протягом дуже довгого часу (років приблизно 150) перебували в руках Андрія Дорошенка та його нащадків. Я кажу тут за місцевості в м. Сосниці та біля неї, в котрих жили Андрій Дорошенко та його сини Іван та Василь. Поза межами Сосниці всі вони були володарями полів, лугів, лісів, млинів та сіл: Козляничі, Чорнотичі, Верховісся й Купчичі. Іван Дорошенко, якого бачимо сотником у Сосниці перед 1694 роком та в роках 1699 – 1701 – 1703 володів, між іншим, залізним заводом біля Рудні (давніш слобода Руденка в сотні Сосницькій, недалеко від Чорнотич та Козлянич. Василь Дорошенко, що сотникував у Сосниці слідом за Іваном Дорошенком, у першій чверті 18 ст. осадив слобідку Лубенець (Луб'янку, або Луб'янці) у сотні Волинській та слобідку Базилівку. Із цих Дорошенків Андрій якось умів жити в злагоді з владою і з людністю. Його обирали на сотника не один раз, бо відомо, що він сотникував у Сосниці в р.р. 1677, 1689, 1691. Між іншим, він був у році 1691 представником від людності Сосниці та прилеглих сіл (від козаків, міщан та «тяглих» людей) у важливій справі з Леонтієм Полуботком, що точилася в Генеральному суді за право користуватися пущею за річками: Убіддю, Захребетною і Бречею.

Син Андрія Іван Дорошенко – це людина вже іншої вдачі. Не схотів він заслужити собі подяки від людності. Навпаки, заслужив кару: його вбили свої ж таки селяни (фактично кріпаки)».

Отже ми дістали деяку інформацію про братів Петра Дорошенка, про його племінників та дружину (хоча про дружину інформація дуже скромна ; адже відомо, що Петро Дорошенко був одружений двічі, від першого шлюбу він мав доньку Любу ; судячи з імені (Єфросиня), що зафіксовано в статті із збірки «Минуле Сосниці та її околиць», образу дружини із роману Старицького «Руїна» і свідчення Ю. Виноградського «про негарне поводження жінки Петра Дорошенка», можна зробити висновок, що то та ж таки жінка, яка принесла багато прикрощів і душевних травм гетьману).

Але поки що майже нічого не знаємо про матір Петра Дорошенка черницю Митродору, яка, як стверджує Ю. Виноградський, «не поділяла деяких думок Петра Дорошенка і зовсім його не благословляла на деякі політичні вчинки».

Однак нарис Ю. Виноградського «Марія Дороршиха» кидає світло на цю непересічну і до деякої міри загадкову постать. А загадковість її полягає перш за все в тому, що мати видатного гетьмана стала схимницею і, видно, ще до того, коли її син став вигнанцем, ізгоєм, тобто вона прибула до Сосниці вже черницею Митродорою. Можливо, розгадкою того, чому мати гетьмана мусила стати черницею, були політичні вчинки сина, і вона, трактуючи їх як грішні, мусила відмолювати, як вона вважала, гріхи свого сина.

Отож нам цікаво більше дізнатися про матір-черницю, а водночас маємо нагоду ще раз переконатися в унікальних дослідницьких здібностях Юрія Степановича Виноградського. Зацікавившись долею матері гетьмана, він став шукати інформації про неї, вдаючись до різних джерел. І міркував так: коли вже та жінка прибула до Сосниці як черниця і перебувала там тривалий час, то сліди її варто шукати десь за монастирськими стінами. Найближчим до Сосниці жіночим монастирем був Макошинський Покровський жіночий монастир, який, за свідченням єп. Філарета (Філарет Гумілевський, «Ист.-Статист. Описание Черниговской Еп., кн.

4,Черн., 1873 г.,с.151), цей монастир заснував Адам Кисіль, староста Носівський і т. д. в 1640 році.

«Я бачив це монастирище (незначні залишки того монастиря. – М. А.), – зауважує Юрій Виноградський, – у травні місяці 1920 року. Висока вода та нинішні несприятливі умови (ми вже зараз знаємо, що за умови мав на увазі Юрій Степанович. – М.А.) заважали зробити більш-менш детальний дослід над монастирищем, що від нього й тоді вже залишалася незначна частина. Оглянув я тільки урвище з великим шаром культурної землі, де, окрім чорноземлі, впали мені в вічі шматки побитої цегли, смуг вапна, черепки битого глиняного посуду та орнаментованих кахель. Кахлі були з поливою і без поливи. Останні пороблено з сірої глини незугарно. Серед черепків посуду я знайшов кілька шматків його, що мали орнамент давнього взірця правдоподібно – часів великокнязівських (передтатарських). Через те припускаю думку, що монастир засновано на тому місці, де було житло людське задовго до заснування монастиря»...

Звичайно ж, серед руїн того монастиря ніяких документів не залишилось, що могли б засвідчити про перебування там черниці Митродори. Але до рук дослідника потрапив твір Філарета Гумілевського, де йшлося, між іншим, про те, що ігуменями Покровського Макошинського монастиря була з року 1668 Анастасія Бабурчанка, за нею – Марія Дорошиха, а в р. 1680 – «Елисавета Круковская».

У Юрія Степановича виник здогад, що, може, Марія Дороршиха, одна з ігумень названого монастиря, була мати Петра Дорошенка, яка змінила своє ім'я з стариці Митродори на схимницю Марію.

Тоді дослідник, перебуваючи в Чернігові (1919 р.), переглянув у ризниці Троїцького монастиря (в Введенській церкві) синодик Покровського Макошинського храму (колишнього Макошинського Покровського монастиря). У тому поминальному синодику зазначено з роду схимниці Марії Дорошихи таке: «Тихона, Анну, Елену, Дорофея, Харлампія, Герасима, Парасковію, Иакова, Федора, Степана, Тимофея». Потім іншою рукою пізніш дописано: «Схимонаху Марию, Григория».

Значить, на час тієї приписки вже покійними були і мати Петра Дорошенка, і його старший брат.

Потім Юрій Степанович дослідив синодик священника з с.Слабина (кол. Чернігівського повіту) отця Василя Стефановича Дорошенка – небожа гетьмана Петра Дорошенка, у якому повторюються ті ж імена. Таким чином було встановлено, що Марія Дороршиха, ігуменя Покровського Макошинського монастиря – то таки мати Петра Дорошенка.

Отже завдяки нарису Юрія Виноградського «Марія Дорошиха» (та почасти інших джерел) ми дістали змогу детальніше познайомитися з основними членами родини Петра Дорошенка. Але зі всього того маємо досить обмежену інформацію про самого Петра Дорошенка, про його роль і місце в історії України.

Щоб краще збагнути політику Петра Дорошенка, слід бодай схематично відтворити історію України після смерті Богдана Хмельницького (1657 р.), узявши смугу, пов'язану з діяльністю Богдана Хмельницького за основу. Звичайно, і та основа була не тривка. Потенційними союзниками України серед держав могли бути Польща, Росія, Туреччина (з татарами). На жаль, оті потенційні союзники були водночас і потенційними ворогами України. До того ж чим ближче територіально знаходились держави, поряд з якими Україні доводилося функціонувати як державі, тим небезпечнішими вони були, бо мали хворобливо-агресивні апетити щодо свого ближнього сусіда. До таких у першу чергу належали Польща та Росія. Звичайно, Україні було вигідно, коли названі держави ворогували між собою. Так би мовити, золотою акцією було українське козацтво – потужна військова сила. І від керівництва України вимагалася неабияка мудрість і далекоглядність, щоб визначити, яку із ворогуючих сторін підтримати. Але часом названі ворогуючі держави приходили до згоди, і тоді такі об'єднані сили важко було протистояти. У такому випадку доводилося вдаватися за допомогою до Туреччини чи безпосередньо до татар. Хоча й те було ризикованим, бо татари не відзначалися надійністю, часом зраджували, і тоді Україна несла великі втрати. Правда, існував ще один потенційний союзник (більше союзник, аніж ворог) – Швеція, яка періодично воювала то з Польщею, то з Росією.

Швеція не мала територіальних претензій до України. Їй часом була потрібна підтримка з боку України (чи бодай нейтралітет щодо неї, тобто щоб Польща чи Росія не могли використати козаків проти Швеції).

Ось за яких умов доводилося Україні вести зовнішню державну політику. Найвигідніше, звичайно, було функціонувати Україні як нейтральній державі. Але за таких обставин нейтралітет міг бути утопією. Отож доводилося лавірувати поміж названими силами, періодично вибирати собі союзника (чи союзників), а то й шукати захисту в тієї чи іншої держави, поступаючись в тій чи іншій мірі своїм державним суверенітетом.

Як ми знаємо, Богдан Хмельницький у 1654 році уклав, здавалося б, оптимальну угоду з Московією. Але дуже швидко переконався, що це була згубна для України угода, бо Московія мала однозначно агресивні задуми щодо України, вона засвоїла татаро-монгольські методи в зовнішній політиці (та й у внутрішній теж), вона вважала за норму порушувати будь-які домовленості. Отож Богдан Хмельницький, збагнувши небезпеку з боку Московії, почав шукати протизвагу, налагоджуючи зв'язки з Швецією та Туреччиною. Але смерть завадила йому здійснити задумане, і після смерті Богдана Хмельницького політичні проблеми України ще більше загострилися, тим паче що серед претендентів на гетьманську булаву не знаходилося таких,, авторитет яких бодай би наближався до авторитету Богдана Хмельницького. Адже син гетьмана Юрій, якого гетьман вважав за свого наслідника, сам по собі вже створював проблему, по-перше, тому, що він за своїми якостями не міг керувати державою в такій складній ситуації, по-друге, традиційно гетьманство не передавалося по наслідству, а було виборним. До того ж у виборі гетьмана брали участь не лише представники старшини, а й представники простого козацтва. Отож це питання залишалося не врегульованим і згодом призвело до внутрішньої боротьби, яку використовували зовнішні держави, особливо Росія та Польща, і прискорило руйнівні процеси на Україні.

Нарешті козацька старшина знехтувала побажанням Хмельницького запровадити монархічно-спадкову форму управління і віддала гетьманську булаву досвідченому

прибічнику Богдана, його військовому писарю Івану Виговському, при цьому теж порушено було традиційний принцип козацької демократії, що згодом призвело до розколу серед суспільства, а отже й до ослаблення держави.

І все ж Іван Виговський у свій час був по суті правою рукою Богдана Хмельницького. Походив він із роду шляхетського, навчався в Київській академії, потім служив у польському війську. У 1648 році брав участь у поході проти козаків, у бою під Жовтими Водами потрапив у полон до татар. Хмельницький викупив його, зробив своїм писарем, а згодом той очолив козацьку канцелярію. Він був співтворцем задумів гетьмана. Отож і тепер прагнув продовжити політику Богдана Хмельницького. Основою тієї політики було забезпечення незалежності козацької держави в кордонах, що існували за часів Богдана Хмельницького. У закордонній політиці прагнув дотримуватися дружніх стосунків з сусідніми державами.

У 1657 році Виговський уклав союз із Швецією, підготовлений ще Богданом Хмельницьким. Водночас був відновлений союз із Кримом. Ініційовані були також переговори із Польщею. Така дипломатія дещо нейтралізувала загрози з боку Москви. Виговський вимагав, щоб Москва не втручалася у внутрішні справи України і щоб зовнішня політика Москви не шкодила інтересам України.

Але у внутрішній політиці було порушено соціальний баланс. Були протиставлені інтереси козацької старшини інтересам простого козацтва. Запорізька Січ, яка грала, як кажуть, основну скрипку в державній політиці, стала відсовуватись десь на узбіччя. Згодом це призвело до поглиблення внутрішніх конфліктів, якими користувалися зовнішні вороги, так би мовити, регулюючи ті конфлікти на свою користь, підтримували багатогетьманство, що стало дуже небезпечним для держави.

Коли Виговський став гетьманом, Москва довго не затверджувала його в гетьманстві, ставлячи вимоги допустити московських воєвод зі своїми гарнізонами, окрім Києва, ще до Ніжина, Чернігова, Переяслава та інших міст, на утримання тих гарнізонів мусили йти кошти із місцевої казни. А ще вимагали, щоб Україна залишила ту частину Білої Русі, яка прийняла козацький протекторат.

Становище України стало погіршуватись. Московська армія стояла на кордоні з Україною. Татари, що формально знаходились в союзі з Україною, фактично підтримували польську політику. Виговський змушений був іти на поступки.

Так, у 1658 році під Гадячем було укладено із Польщею договір. Той договір урізав права України як незалежної держави. Виговський змушений був іти на таку угоду з поляками, щоб мати змогу дати відсіч Московщині. І вирішено було розірвати союз з Москвою. Причини такого розриву були подані в окремому маніфесті:

«Ми, все Військо Запорізьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою невинною маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали іншої мети, як оборону святої церкви і прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося... Приватні наші справи, порівнюючи до прилюдних і Божих, держали ми завсігди далеко...І тому союзів, закладених з татарами, з королевою шведською, а згодом з найяснішим королем Густавом ми завсігди дотримували, заховували їх непорушними і додержували їм вірності. Навіть Польщі не дали ми ніколи причини порушити пакти... І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освячену проливом крові, могли зберегти, а після смерті передати нашим нащадкам. Але цар не виправдав надій України, не дав їй допомоги проти ворогів, умовився з Польщею про поневолення козаків, наказав ставити фортецю в Києві, щоб держати народ в ярмі. Царські воєводи відмовляли гетьманові почестей, підтримували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про події в Україні. Та зрада підступної Москви слідна у всьому : вона готує нам ярмо – насамперед домашньою громадянською війною, тобто нашою власною зброєю без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинності, а тепер примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи. Не в нас лежить причина війни, що розгорілася»...

Війна розпочалася в серпні 1658 року. Окрім козацьких і найманих військ, із Виговським виступила татарська орда і невелика кількість поляків.

Московський уряд налякався і пробував почати переговори. Але водночас на Лівобережжя вислав нове військо під проводом князя Трубецького, яке почало наступ на Конотоп. Але Виговський зі своїм військом вщент розгромив московські сили. В Москві зчинився переполох. Цар наказав укріпляти Москву, а двір нібито мав намір вибратись далеко за Волгу...

Але Москва всередині України зуміла організувати потужну опозицію і Виговський змушений був зректися булави.

Старшина передала гетьманську булаву до рук Юрія Хмельницького, який був надто молодий, недосвідчений і не великого розуму.

Царський уряд зумів натиснути на новоспеченого гетьмана, налякати його, допровадивши до Москви. І в 1659 році був підписаний Переяславський договір, який суттєво урізав права уряду України, по суті гетьманська влада стала все більше втрачати своє значення.

Юрій Хмельницький допомагав Москві у війні з Польщею. Але під Чудновом російські війська були розбиті, і Юрій Хмельницький мусив підписати мир з Польщею на основі Гадяцьких угод. А на початку 1663 року він зрікся гетьманства і пішов у ченці.

На той час Україна розділилася на Правобережжя і Лівобережжя. Правобережжя знаходилося під впливом Польщі, а Лівобережжя – під гнітом Москви. Кожна частина України вибирала свого гетьмана.

Після зречення гетьманства Юрієм Хмельницьким на Правобережжі гетьманом був обраний Павло Тетеря. На Лівобережжі ж наказним гетьманом був шурина Богдана Хмельницького Яким Сомко. Його суперником був ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але в червні 1663 року під Ніжином зібралася «Чорна рада». На ній чернь рішуче виступила проти старшини, вбила і Сомка, і Золотаренка, а гетьманом обрали колишнього слугу Богдана Хмельницького, згодом запорізького кошового Івана Брюховецького.

То була, звичайно, колоритна постать із добре привішеним язиком. У наш час він зміг би стати депутатом парламенту, а може, при сучасному рівні загальної свідомості, міг би і в президенти вибитись завдяки своїй демагогії. Його риторика була неперевершеною. Він бив себе в груди, засвідчуючи тим

свою любов до простого народу і ненависть до старшини, а ще до Польщі.

Отож на Правобережній Україні гетьман Тетеря готовий був продати Україну полякам, а на Лівобережжі Брюховецький мав переконання, що Україна не повинна бути самостійною державою, вона має беззастережно віддатися під владу Москви.

Тетеря в 1663 році намовив польського короля Яна Казимира, щоб він пішов походом на Україну і забрав під свою владу українські землі. Ян Казимір послухався Тетерю, вирушив збройним походом на Україну. Похід залишився і в історичній пам'яті сосничан. Адже король тоді захопив і Мену, і Сосницю, і багато інших міст і сіл. Тоді ж загинув від рук поляків сосницький полковник Яків Скидан, і, як стверджує Юрій Виноградський, Яків Скидан став прототипом Тараса Бульби в одноіменній повісті М. В. Гоголя.

Про той похід, пов'язаний з реаліями Чернігівщини, у тому числі Менщини й Сосниччини, розповів письменник родом з Березного Іван Корбач у книзі «Шляхами століть»...

Ми знаємо, що похід короля закінчився крахом польських військ, які не могли захопити ні Києва, ні Переяслава і мусили ні з чим повертатися до Польщі, спровокувавши ще більшу ненависть проти себе. А правобережний гетьман позбувся гетьманства і втік до Польщі.

Ще гірша доля чекала лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. Із перших днів свого гетьманування він став беззастережно здавати національні інтереси України московському цареві (прикро, що ми, українці, не учимося на помилках своїх предків, хоча виправданням для нас бодай в якійсь мірі може служити те, що за радянського періоду від нас приховували об'єктивну інформацію щодо стосунків з Росією).

Іван Крип'якевич в «Історії України» свідчить про Брюховецького таке:

«Без ніякого стриму він проводив свою легковажну політику – закріпити в Україні московську владу (щось подібне повторюється й нині. – М. А.) ...Він перший з українських гетьманів поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя», поїхав з великим почетом, що складався з-понад 500 людей. Засліплений почестями, з якими його тут прийняли, він

погодився на титул боярина (от вам і борець за простий народ, борець, у перекладі на нинішню політичну лексику, проти корупції. – М. А.) і оженився з московкою, - ще більше, підписав новий договір, який значно обмежив права України. Усі податки, які платили міщани і селяни, мали перейти до царського скарбу; на Україну також поширено горільчану монополію. Вибори гетьмана мали відбуватися при царському делегаті, а вибраний гетьман мав приїздити з поклоном цареві до Москви. Московські залоги в числі 11600 людей мали перебувати в Києві, Ніжині, Чернігові, Новгороді, Полтаві, Кременчуці, в новій гетьманській столиці Гадячі, на Запоріжжі і в деяких місцях на Правобережжі. У зв'язки з іншими державами гетьман міг уходити тільки за дозволом царя. На Київську метрополію мав прийти московський ставленець (так от відколи наші церкви стали належати до московського патріархату, а московські патріархи стали втручатися у внутрішні справи України! – М. А.).

Останньою краплею для українського суспільства став мир Московщини з Польщею, укладений в Андрусові, в Білій Русі, в січні 1667 року, до переговорів про який українських делегатів не було допущено. Москва, не порадившись з Україною, передала Польщі історичну столицю України Київ». Брюховецький, злякавшись народного гніву, вирішив виступити проти Москви, став закликати московських воєвод залишити Україну. Але цей поворот у міжнародній політиці не врятував гетьмана. Із ним розправились колишні його прибічники – прив'язали до гармати, а потім убили.

Отож зазнали нищівної поразки і польська, і російська орієнтації.

І от на очищеному ґрунті на історичну арену вийшов Петро Дорошенко, представник козацького роду, внук гетьмана Михайла Дорошенка (мабуть, то про Михайла Дорошенка сказано в пісні: «Попереду Дорошенко, веде своє військо, військо запорізьке хорошенько»), розпочав службу за Богдана Хмельницького, співпрацював з Виговським та Юрієм Хмельницьким.

Отож загальна рада, що відбулася в Чигирині, вибрала Дорошенка гетьманом. Він був щирим патріотом України, мріяв про її об'єднання в кордонах, в яких була колишня

Київська Русь. При керівництві державою прагнув дотримуватись демократичних принципів – перш, ніж робити якісь державницькі кроки, консультувався з широким представництвом суспільства.

Петро Дорошенко, щоб менше залежати від козацьких старшин, організував постійне наймане військо з 20 тисяч чоловік.

В міжнародній політиці за основу було взято політику Богдана Хмельницького, тобто дбав про організацію сильної, незалежної держави. Як вже було сказано, ні московська, ні польська орієнтації не могли принести добра Україні, навпаки, призводили до її послаблення. Татари теж були ненадійними союзниками, часто порушували домовленості. Тому новий гетьман вирішив здійснити давній план Богдана Хмельницького – укласти надійний союз з Туреччиною.

Звичайно ж, початок гетьманування Петра Дорошенка склався порівняно щасливо.

Михайло Грушевський в «Історії України» писав:

«Так ото вся Україна гетьманська тоді, весною 1668 р., опинилася в руках Дороршенка. Послужила йому фортуна. Мав силу і міг домовитися з Москвою та допевнитися Україні прав і свобод. Його план забезпечення автономії України під зверхністю Москви і під протекцією Польщі й Туреччини був близький до свого здійснення. Але тут сталася біда, як з Виговським при конотопській побіді: раптом Дорошенко звенув ся з Лівобічної України... Зіставивши наказним гетьманом полковника Чернігівського Демка Многогрішного, Дорошенко подався до Чигирини – і це зіпсувало діло. По його виході Ромодановський з московським військом знову рушив на Сіверщину, і все, що держалося московської думки, або просто боялося заводитися з Москвою – підняло голову»...

Рада старійшин у Новгороді-Сіверському вибрала гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Це сильно підрізало Петра Дорошенка. Москва все зробила для того, щоб Дорошенко і Многогрішний не дійшли згоди і не об'єднали свої зусилля у боротьбі проти неї. А коли така згода почала наклеюватись, московські урядовці використали сили, що були налаштовані проти Многогрішного, і ті зуміли схопити

лівобережного гетьмана і спровадити його в Москву, а там вчинили слідство по суті над невинним гетьманом і відпровадили його до Сибіру на довічне заслання – і його, і всю його родину.

Старшина з дозволу Москви і на московській території вибрала собі нового гетьмана – хитрого і підступного Івана Самойловича, який все робив на догоду Москві.

Натомість запорожці вибрали свого гетьмана – Михайла Ханенка, який теж багато накапостив Петру Дорошенку.

Отож Дорошенку й довелося за допомогою звернутися до турецького султана. Той періодично разом з татарами допомагав йому військовою силою проти Польщі, але при цьому турки й татари поводили себе на Україні не як союзники Дорошенка, а як завойовники. Вони багато горя принесли українському люду, який став звинувачувати Петра Дорошенка у тих бідах, через те частина полків залишала Дорошенка і переходила до Самойловича.

Для Москви найвигіднішим гетьманом через його поступливість був Іван Самойлович. І коли на Правому березі Ханенко відмовився від гетьманства, Іван Самойлович став гетьманом не лише на Лівобережжі, але й на Правобережжі.

Тоді Петро Дорошенко передав нарешті клейноди Самойловичу, який і дозволив йому поселитися в Сосниці...

Про подальшу долю Петра Дорошенка мова йшла вище.

Нарешті можна зробити висновок, чому мати Петра Дорошенка не схвалювала багато чого в діяльності її сина. Напевно, вона поділяла осуд більшості люду про оті стосунки з турками та татарами, які і до того чинили багато їм лиха, а тим паче, що й будучи союзниками Петра Дорошенка, продовжували те лихо чинити.

Отож я дав достатню інформацію про Петра Дорошенка як гетьмана і про ту політичну обстановку, серед якої йому доводилося діяти. На мою думку, Петро Дорошенко – непересічна постать, пов'язана з історією України. Серед багатьох гетьманів, що фігурували після Богдана Хмельницького, і за світоглядом, і за щирим наміром зробити Україну суверенною державою рівного йому не було...

А зараз повернемося знову до Сосниці. Нам залишилося визначити, де колишній гетьман вирішив влаштувати собі обійстя. Про це можна почасти дізнатися з розглядуваного нами нарису Ю. Виноградського «Марія Дорошиха»:

«Де ж у Сосниці був двір Петра Дорошенка? Як переказують, він був на Дорошенківській вул. недалеко від Убеді. Судячи з конфігурації селитьби, зображеної на давньому плані м. Сосниці (здається, кінця 18 чи початку 19 ст.), що, певно, переховується в Чернігівському музеї, ця селитба, безперечно, належала Дорошенкам, займала місцевість понад Убіддю й теперішнім болотом Попівкою, сливе від Покровської церкви приблизно до Батуринського шляху, охоплюючи собою частину Дорошенківської вулиці та кілька теперішніх селидеб. Мені доводилось чувати, що біля Дорошової Ями був якийсь «завод», а старий дід Йовхим Нумеровський, буде тому років двадцять, розповідав мені, що, як він був хлопцем, то витягав з р. Убеді труби цього заводу. Грамотою 1690 року Андрієві Дорошенкові надано місце «под Сосницею меж Проварами» («Провари» – певно – бровари, або броварні) Можливо, це і є те місце над Убіддю, недалеко від Дорошової Ями, до якого стосується переказ Нумеровського і котре, як кажуть інші, належало Дорошенкам. Знаючи, що сосницькі маєтності Петра Дорошенка перейшли до його брата Андрія, як це добре відомо з с. Чорнотичі, можна визнати перекази про місце селитьби Петра Дорошенка в Сосниці – між Покровською церквою й Батуринським шляхом, понад р. Убеддю та Дорошенківській вулиці, – за вельми правдоподібні. Отут, мабуть, і був той куточок, що припав до вподоби Петру Дорошенку, як це поетично описав Костомаров у своїй бувальщині «Чернігівка». Проти нього, зараз-таки за річкою Убіддю, – так званий «Панський лісок», що, як каже колишній його володілець Щербань, у давніх актах звався «Гетьманщина»...

Значно пізніше, у статті «Вуличка ім. Горького в Сосниці» Ю. Виноградський робить деякі доповнення до сказаного вище. Ось та стаття:

«Вуличка, про яку йде мова в цій записці, являє собою частину вулиці Горького, що перетинає південну частину Сосниці між річкою Убідь і так званими Камінцями (озеро). До вулички прилягають 5 садиб. Але на ній стоїть лише один будинок,

решта будинків відступають від фронту, ховаючись у садах та дворах. Сталося так завдяки, так би мовити, історичним обставинам у цій місцевості. Справа в тому, що в 17 столітті зазначені садиби з частиною сусідніх садиб являли собою одне ціле господарство, яке, як показує грамота 1690 року, належала сотнику Андрію Дорошенку. У цій грамоті, між іншим, згадується «огород с садом под Сосницею межи проварами», тобто між пивоварнями.(4, с. 621-623).

Залишки пивоварень ще недавно можна було бачити понад річкою Убідь (про це більш детально у моїй записці під заголовком «Круча над Убіддю»). Що ж до саду, який саджено, мабуть, для Петра Дорошенка, то кілька дерев його збереглися надивовижу довго. Автор цієї записки на початку 20-го століття бачив яблуню гігантської товщини в садібі А. Кобця (подібної «ніхто» не бачив) і таку ж грушу в садібі Є. І. Сахновської, близько теперішніх воріт І. Ф. Дяченка. Можливо, що ці дерева не були щеплені, але вони і не були дички.

Вуличка, або, як казали давніше, «юлочка», наскільки знаємо, була вужча, ніж тепер. Власне кажучи, це була межа між двома володіннями, до яких належала і частина луку. Стара людина на прізвище Гальмаз (Колінько) на початку 20-го ст. говорив автору записки, що колишніми власниками цієї місцевості були Дорошенки – Проценки – Шафонський – Шептаковський – Бордонос. Але два останні володіли лише частинами одного, колись великого, господарства. За їхнього життя частиною цього господарства володіли Сахновські, а частиною од Дорошенківської вулиці володіли Шатинські (ця частина дісталася Кобцю через шлюб із Шатинською).

Отже все це було після розділу великого господарства, який, можна гадати з оповідань Кобця (і на підставі актів), відбувся в 30-х роках 19 століття.

Межа стала вуличкою, на лузі вона продовжувалась ровом, який ще недавно було ясно видно, а наприкінці 19 століття можна було бачити залишки плетня коло рову та вербу на одному з пастовників (останніх було два).

Старовинний будинок одного з Дорошенків стояв до його пожежі, приблизно в 1890 року, в садібі Сахновських, де тепер оселився С. П. Клименко, а другий будинок 18 ст. – в садібі

Виноградських, близько теперішнього будинку. Він був розібраний як ветхий.